

U.M. ABRAXAS | *Zuider-Amstel*

FENOMENOLOGISCHE PSYCHOLOGIE EN PEDAGOGIEK

Eerste druk 2023

Tweede herziene en vermeerderde druk 2025

FENOMENOLOGISCHE PSYCHOLOGIE EN PEDAGOGIEK

*Pedagogische communicatie
&
Jeugdige ontwikkelingsfasen*

Damiaan Denys, Viktor Frankl
Edmund Husserl, William James
Martinus Langeveld, Jan Ligthart
Johan Linschoten, Henri Rümke
en het fenomenologisch humanisme.

FENOMENOLOGISCH ARCHIEF

Zuider-Amstel 2025

N° 1 De boekenkast

N° 2 Dieptedenkers

N° 3 Humanitaire religie

N° 4 Typografie

N° 5 Pedagogische psychologie

N° 6 Religieuze filosofie

N° 7 Carry van Bruggen, Dieptedenker pur sang

INHOUD ARCHIEF N° 5

<i>Levensbeschouwelijke vorming</i>	7
Pedagogisch-didactisch onderwijs	35
Frederik J. Tolsma <i>Inductie</i> ◇ <i>Pedagogische psychiatrie</i>	40
J. H. van den Berg <i>Metabetica & Historische fenomenologie</i>	48
D. Mok, red. <i>Religieuze ontwikkelingsfasen</i>	50
<i>Ontwikkeling van de fenomenologische psychopathologie</i>	57
<i>Karakter & aanleg in relatie met gebrek aan vertrouwen</i>	58
Martinus J. Langeveld <i>Fenomenologische pedagogiek</i>	68
<i>Het spontane ontwaken van het numineuze gevoel</i>	70
Ruth Wolf en D. Mok <i>De vroege jeugd van Carry van Bruggen</i>	88
Pragmatische communicatie <i>Interactie als systeem</i>	108
Arne Jonges <i>Redelijk geloven Husserl en het godsprobleem</i>	110
Wittgenstein en James <i>Het probleem van de verbinding</i>	126
Heschel en Husserl <i>De vermenging van goed en kwaad</i>	132
Bert Poll <i>HET HEILIGE is per definitie onschendbaar</i>	134
Sam Verschooren <i>Fenomenologie & neuropsychologie</i>	141
Johan Linschoten <i>De psychologie van William James</i>	160
Jan Ligthart <i>Van Eeden en De kleine Johannes</i>	164
Jan Ligthart <i>Geboren pedagoog met een fijn pennetje</i>	186
Bernard Lievegoed & Viktor Frankl <i>Zingeven aan het leven</i>	200
<i>Overleven is alleen zinvol als het bestaan betekenis heeft</i>	209
Damiaan Denys e.a. <i>Fenomenologische psychiatrie</i>	218
<i>Kleine leerschool van de filosofie</i>	220
<i>Het tekort van het teveel</i>	221
Viktor Frankl <i>Overspannen? Tijdgeest, ziekte en genezing</i>	222
<i>Fenomenologische economie</i>	223
<i>Leer der verschijnselen</i>	228
<i>Fenomenologische Bibliotheek en -Klassieken</i>	230
Colofon	234

Levensbeschouwelijke vorming

DE WERELD
TOEGERUST
TEGEMOET

DE OVERDRACHT
VAN
WAARDEN & NORMEN

BRON:

Dorothea Timmers-Huigens, *Interactieve levensbeschouwelijke vorming; Ervaringsordening en de kwaliteit van intergeneratieve communicatie*, R.U. 1997

LEVENSBSCHOUWELIJKE VORMING GAAT ERVAN UIT DAT
LEVENSBESCHOUWING OVERGEDRAGEN KAN WORDEN.

In de seculiere wereld is *vertrouwen* de persoonlijke reactie op een bepaald cultureel socialiseringsproces waarin geestelijke behoeften worden geïnstitutionaliseerd.

Voor Adorno was *religiositeit* een factor waarvan het belang afhankelijk is van de mate van *maatschappelijke dienstbaarheid*.¹

Er is verschil tussen intrinsieke (volwassen) en extrinsieke (onvolwassen) gevoelens.² – Dit past bij de belangstelling voor de drijfveren achter het menselijk handelen en het onderscheid tussen innerlijke drijfveren en persoonlijke keuzen (*inner-directed*) en bepaald handelen door de sociale groep waarvan men afhankelijk is (*other-directed*).³

Het onderscheid tussen levensbeschouwing als behoefte aan *institutionalisering* of als *persoonlijke* relatie met *de Ander* wordt niet samenhangend gebruikt. Bij de stelling dat de mens het beroep van de moraal persoonlijk kan beantwoorden, kan levensbeschouwelijke vorming gericht zijn op het doorgeven van persoonlijke ervaringen. De mogelijkheid tot ethisch gedrag komt niet per definitie tot uiting in het leven van alledag in deze tijd. De visie op wat goed leven is of behoort te zijn en de persoonlijke betekenis wordt vooral door de manier van overdracht binnen levensbeschouwelijke vorming beslist.

De al of niet pedagogische houding waarmee dit tussen generaties plaats vindt wordt mede bepaald door de lerende drieslag van *kennen, waarden en gebruiken*.

1 T. W. Adorno c.s. *The authoritarian personality*, 1950, p. 218.

2 Gordon W. Allport: *The Individual and his Religion*, 1950, p.47-100.

Op p. 434: INTRINSIEKE ORIËNTATIE: 'Persons with this orientation find their master motive in religion. Other needs, strong as they may be, are regarded as of less ultimate significance' en t.a.v. extrinsieke religiositeit: 'Extrinsic values are always instrumental and utilitarian. Persons with this orientation may find religion useful in a variety of ways...'

3 D. Riesman e.a.: *The lonely crowd*, verkorte uitgave New York, 1950.

GELOOF ALS VORM VAN MENSELIJK HANDELEN IN DE RELATIE TOT HET GODDELIJKE IS DE VOORONDERSTELLING VAN GELOOFSCOMMUNICATIE. Dat geloven een menselijke mogelijkheid is zoals *denken, willen* en *oordelen* is niet altijd vanzelfsprekend. Geloven kan gezien worden als menselijke emotie, zoals *liefhebben*. Psycholoog Vroon zag de *geïnstitutionaliseerde* godsdienst als projectie die werkzaam is als angstreductie.¹ Hij dacht dat de mensheid ooit over deze vorm van hersenwerking heen zou groeien. Bij geloof als *menselijke mogelijkheid* is de vraag of er iets te zeggen valt over de relatie tussen perceptie en geloof. Elke menselijke mogelijkheid is verbonden met waarneming. Levensbeschouwelijke vorming gaat uit van de realiteit van overdraagbaar en communiceerbaar geloof.

GELOVEN ALS BEAMING

Op de één of andere manier geven wij altijd een (beamend, of een ontkennend) antwoord op hun ervaringen met **HET HEILIGE**, dat wordt ervaren als het alledaagse overstijgend, terwijl de mens zich daar in een persoonlijke en zelfs levensbepalende relatie mee voelt staan. **God zoekt de mens**, zegt Heschel. De moderne mens lijkt daar geen gevoelsnaren meer voor te hebben. Sinds de socioloog Auguste Comte opperde dat godsdienstige kennis in een volgend stadium overtroffen zal worden door metafysische en empirisch positieve kennis, heeft de mens zich daarop toegelegd. Daarmee is de waardering voor religieuze kennis negatiever geworden, schrijft Heschel. De kern van geloven zijn gevoelens van *verwondering* en *ontzag*.² Verwondering is *waarnemen zonder oordelen*. Verwondering stapt af van het eenzijdig oorzakelijke denken en is meer dan nieuwsgierigheid. *Het heeft oog voor het mysterie*.

1 Piet Vroon: *Wolfsklem* 7^e dr., 1992, Hfdst. 7 en 8.

2 Abraham J. Heschel: *God zoekt de mens*, 1986 Ned. vert. p. 58-165 en 204/205,

Het onbegrijpelijke gegeven dat wij kunnen weten en aanvoelen wordt aanvaard omdat we niet alles ten volle begrijpen kunnen. Bij dit mysterie zijn we zelf betrokken. Wij aanschouwen en beleven onszelf als bewuste *schakel* binnen dit GEHEEL. Zo zijn wij betrokken bij en deel van een onkenbaar en ervaren fenomeen. Die betrokkenheid bij het mysterie is het appèl dat van het verborgene, dat toch wordt waargenomen, uitgaat.¹ Dat appèl is persoonlijk, het gaat niet om een alomtegenwoordige, verre, afstandelijke, willekeurige of vage metafysische werkelijkheid. Het raakt ons omdat we ons individueel en persoonlijk aangesproken voelen. **Ontzag**, zegt Heschel, is noodzakelijk voor het omgaan met dit appèl, omdat ontzag de mogelijkheid in zich houdt om in het kleine het begin van iets oneindig veel groters te ontwaren. **Ontzag** is niet hetzelfde als vrees en gaat vooraf aan geloofsvertrouwen. Verwondering en ontzag maken het mogelijk dat GOD, de transcendente werkelijkheid, wordt ervaren als ondefinieerbaar (net als goedheid bijv. in feite ondefinieerbaar is); onverenigbaar met iets van de geschapen wereld; onuitsprekelijk, maar vooral betekenisvol. Religie kan ervaren worden als antwoorden op vragen over GOD, levensbeschouwing kan ervaren worden als antwoord op de vragen van GOD. Geloof is het antwoord op de actie van Godswegen, **God zoekt de mens**. En de mens, die zich door dat zoeken aangesproken mag voelen, kan en mag antwoord geven. Telkens weer opnieuw kan de mens dat appèl gewaar worden en reageren. – Religie is het beamen van GOD als confronterende werkelijkheid.² Beamens is een vorm van handelen. Met welk ‘orgaan’ kunnen wij dit appèl waarnemen?

1 Heschel, 1986, p. 170/171: In de geest van het jodendom is ons zoeken naar God een terugkeer tot God; ons denken aan Hem is terugroeping, een poging om op te trekken uit de diepte van onze verdrukte aanhanke-lijkheid [fatum]. Het Hebreeuwse woord voor berouw, teshuvah, betekent ‘omkeer’. Maar het betekent ook ‘antwoord’. Omkeer naar God is een antwoord aan Hem. Want God zwijgt niet.

2 R. Nauta: Ik geloof het wel, Assen, 1995, p. 5: ‘Geloof is een aanleg die zich uitdrukt en bevestigt in de beaming van God – niet als idee, wel als een confronterende werkelijkheid’.

ABRAHAM JOSHUA HESCHEL

GOD
ZOEKT DE MENS

Een filosofie van het jodendom
door
Abraham Joshua Heschel

ABRAXAS | *Judaica*

EIDETISCHE REDUCTIE

GELOVEN EN WAARNEMEN

Door de eeuwen heen en tot de dag van vandaag zijn er opgetekende ervaringen van hen die iets overkwam wat als werkelijkheidswaarde is ervaren. Zijn er psychische mogelijkheden om de fysieke beperkingen te overstijgen in een staat van contemplatief bewustzijn?¹ Zo zouden er drie vormen van waarneming zijn, elk met een ‘eigen’ informatiestroom over de werkelijkheid. De *psychische reductie* geeft bepaalde informatie over de werkelijkheid. Van generatie op generatie kan onderwezen worden waar men de waarneming op moet richten en hoe die te gebruiken zodat kennis wordt verkregen waarmee de werkelijkheid hanteerbaar wordt. De psychische reductie bestrijkt een deel van de menselijke waarneming. Er zijn minder controleerbare, meer intra-psychische vormen van waarnemingsreductie die ook informatie over de werkelijkheid geven. Tussen mensen is een *empathic flow* werkzaam: *transcendente reductie*.² D.i. het *niet-empirisch waarneembare* zoals stemming, sfeer, de empathische en sympathische gevoelslaag.

De *eidetische reductie* biedt vervolgens de mogelijkheid om iemand a.h.w. ‘lichaamsloos’ waar te kunnen nemen. Hoe sterker de persoonlijkheid, hoe langduriger de eidetische waarneming van deze persoonlijkheid (mogelijkerwijs zelfs na de dood) een soort ‘blauwdruk’ achterlaat.

1 Daniël van Egmond: *Body, subject and self*, 1993, p. 40-120. 285.

2 EIDETISCHE REDUCTIE is het fenomenologische concept dat zich richt op ervaringen en bewustzijn en is verbonden met het werk van Edmund Husserl. Het verwijst naar de essentiële structuren van ervaringen om de algemene, onveranderlijke kenmerken van een fenomeen te identificeren los van de specifieke context of details om een dieper begrip te krijgen van ervaringen en bewustzijn door algemene patronen te herkennen in hoe mensen ervaringen waarnemen en interpreteren door systematische studie van de individuele ervaring. **SAMENGEVAT:** eidetische reductie beoogt de essentie van ervaringen bloot te leggen door specifieke details te abstraheren.

DE MAATSCHAPPELIJKE POSITIE VAN JONGEREN

Sinds de Tweede Wereldoorlog is de periode van nog-niet-volwassen-zijn onderverdeeld in fasen van jonge-mens-zijn als modus van mens-zijn. De baby- en peutertijd wordt gevolgd door de periode van schoolkind, puberteit, adolescentie, jong-volwassenen en de volwassenheid.

Jeugdcultuur is van maatschappelijk en economisch-commercieel belang en daarnaast vormt *rebellie* en *vernieuwing* een bron van verandering van waarden en normen. Sinds eind jaren zestig hebben jongeren democratisering afgedwongen en gezorgd voor trends en muziekcultuur. Benjamin Spock's *Baby- en Kinderverzorging* uit 1946 werd een vrijbrief waarin Freud's visie op *toegeeflijkheid* en *het recht om vrij te zijn* pedagogische luiheid en *laissez-faire* in de hand werkte.

Kinderen corrigeren en stimuleren elkaar. In *kibboetsiem* werd geleerd dat kinderen zowel vastberadenheid als doelbewustheid van ouders en gemeenschap nodig hebben. Er was een streven naar rechten, vrijheid en eigenheid.

Jongeren worden geconfronteerd met individualisering, calculering, grootschaligheid, bureaucrativering, vervreemding, afzondering, gestuurd consumptiegedrag, egoïstisch-hedonisme, agressie, preoccupatie met seksualiteit en verlies aan in ere gehouden waarden en corrigerende normen.

Er is geen helder en open toekomstperspectief. Veel jongeren zien een duister of verduisterd beeld voor zich. Toch voelen velen zich verantwoordelijk voor natuur en milieu en ontlopen veel ouderen hun verantwoordelijkheden. De noodzaak van verantwoorde nieuwe waarden met sturende normen wordt door steeds meer jongeren gevoeld. Naast vertrouwen in vernieuwende technische en wetenschappelijke mogelijkheden zien veel jongeren ook dat volwassenen de problematiek vaak doorschuiven en dat zij moeten oplossen wat nu

HET 'FUNCTIONELE RATIONALISME'

onoplosbaar schijnt. Aan de kinderen wordt de boodschap uitgezonden dat zij *de redders van de wereld* moeten zijn of met de wereld ten onder moeten gaan. – Zij voelen op eigen wijze die verantwoordelijkheid. Al decennia wordt er gewaarschuwd dat kinderen pessimistisch en gedemotiveerd is raken als ‘*volwassenen worden afgeschilderd als machteloze domoren die er een puinzooi van maken*’.¹

Zij worden somber bij gebrek aan toekomstvisie. Of zonderen zich af door bij de dag te leven in een hedonistisch gedragspatroon en opgaan in hun eigen (virtuele) cultuur.

Het openlijke hedonisme van jongeren is een vervolg op het verborgen hedonisme van de ouders. Het openlijke levensbeschouwelijke geknutsel, de *bricolage* van een levensvisie en -stijl bij jongeren is een gevolg van het wankelijke gedrag bij ouderen wier levensstijl meedeind op de maat van de techniek: ‘*alles wat mogelijk is moet ook kunnen en mogen*’. Het functionele rationalisme is doorgedrongen in cultuur en maatschappij.²

ZOEKTOCHT NAAR ZINGEVING

De *humanistische focus* op redelijkheid, waardigheid en rechtvaardigheid is relevant in het gesprek over *waarden* en de toekomst van de mensheid. Humanisme staat integratie van religieuze waarden noch ideeën over economische rechtvaardigheid in de weg. – Nietzsche mijmerde over de mens die het leven vorm en inhoud geeft, onafhankelijk, zonder noodzakelijkheid, schuldgevoel of verantwoordingsplicht. Sinds Nietzsche werd de mens zelf de bron van zingeving. Is het functioneel rationalisme zinnig?³

1 Rita Kohnstamm: *Kleine ontwikkelingspsychologie*, Loghum Slaterus, 1987.

2 Hans Achterhuis: *De maat van de techniek. Zes filosofen over techniek*; Günther Anders, Jacques Ellul, Arnold Gehlen, Martin Heidegger, Hans Jonas en Lewis Mumford, Baarn 1992.

3 Meerten ter Borg: *Een uitgewaaierde eeuwigheid, Het menselijk tekort in de moderne cultuur*, Baarn 1991.

Kunnen zingevende systemen wetenschappelijk worden bepaald? Ligt het lot van mens en wereld besloten in menselijke inspanningen als ondertussen *existentiële* vragen binnen het *functionele* rationalisme worden afgestopt? Voor antwoorden op wezenlijke vragen als *lijden* en *dood* wordt gewezen op medische *techniek* en *farmachemie*. Het *mechanistisch*- c.q. *stysteemdenken* geeft geen antwoord op *existentiële* vragen.¹

De mens moet zelf een antwoord of hulpvraag formuleren. *Humanistische psychologie*, zoals bij Maslov, kan, althans volgens Piet Vroon, helpen als bron van seculiere zingeving omdat voor onverklaarbare zaken en zingevende vragen door de *chaotische* werking van de menselijke geest *functioneel* te verklaren en als zingeving te duiden. De veranderlijkheid van menselijk gedrag verklaarde hij net als de *contingentie* in de geschiedenis vanuit de chaostheorie.²

Daar tegenover staat dat *existentiële vragen* essentieel zijn voor begrip van het 'leven' en onszelf. Ze dwingen ons om na te denken over de diepere betekenis van ons bestaan en nodigen uit om op overtuigingen en waarden te reflecteren wat tot een rijker en vervuld leven kan leiden.

De behoefte aan informatie over het *buitenredelijke* – d.i. het verstand te boven gaande – duidt op een behoefte aan die breder is dan het *functioneel rationalisme*. Er zijn verschijnselen in onze cultuur die niet louter rationeel te duiden zijn, zoals gebrek aan hoop c.q. toekomstverwachtingen.

Wat te denken van het toenemend aantal depressieve jongeren en het onrustbarend toenemend aantal zelfmoorden onder jongeren?

1 FUNCTIONEEL RATIONALISME legt de nadruk op de functies van sociale structuren die bijdragen aan de stabiliteit en efficiëntie van het geheel. Het kan een perspectief bieden voor het analyseren van sociale fenomenen en is onderhevig aan kritiek vanwege zijn vereenvoudigende aard.

2 Vroon, *Wolfsklem*, p.116-155 en 276-379.

Is zingeving vanuit de Bijbel mogelijk omdat de Bijbel een reservoir van zingevende verhalen bevat?¹ Het gaat in die verhalen om *gestolde zin* die voor de hedendaagse zinbeleving ‘vloeibaar’ moet worden gemaakt.² Dan kan er sprake zijn van gewone alledaagse ervaring die in een verrassend licht wordt gezet en daardoor diepgang krijgt. Zoals de invulling van het begrip *illuminerende verhalen* door Hannah Arendt dat gebruikt kan worden voor het interactief handelen.³

DEPRESSIVITEIT BIJ JONGEREN

Jongeren, extreem veel meiden, ervaren in een ratio-dominante omgeving vaak depressieve gevoelens o.a. door het effect van *traumatische gebeurtenissen, verlies van een belangrijk persoon, de heroriëntatie op allerlei levensgebieden en gering toekomstperspectief*.⁴ Door verkeerde aandacht, te weinig gelegenheid om verantwoordelijkheid te leren en te dragen, kunnen zij vervallen in gedrag dat volwassenheid simuleert zoals alcohol- en druggebruik en grenzeloos gedrag.⁵ Ze maken al vroeg kennis met middelen die hen zo *beïnvloeden dat zij zichzelf en hun omgeving op een andere wijze beleven*.⁶ Een steeds jongere en groeiende groep kampt met serieuze depressieve verschijnselen.⁷

1 VGL. Wessel Stoker: *Is vragen naar zin vragen naar God?*, Meinema 1993.

2 ZOALS: Baukje Offringa: *Op weg; verhalen uit de bijbel voor kinderen*, Meinema 1994².

3 Hannah Ahrendt wordt geciteerd uit: *The human condition*. Chicago 1958; Rahel Varnhagen. *The Life of a Jewess*, New York 1958; *Men in Dark Times*, New York, 1968; *Thinking and Moral Considerations in: Socials research Vol. 38, № 3, 1971*; *The life of the mind 1 & 11*, London 1978; *Vita Activa oder vom tätigen Leben*. Hamburg 1981; *Eichmann in Jerusalem. Ein bericht von der Banalität des Bösen*, Hamburg 1983. *Vita Activa, De mens: bestaan en bestemming*, Amsterdam 1994.

4 Willem Heuves: *Depressie bij adolescenten in: Handboek kinderen en adolescenten*, afl. 6, 1988.

5 W. Heuves en R. F. W. Diekstra: *Jongeren, belastbaarheid en opvoeding*. In: K. Geelen (red.) *Belast door weerloosheid*, Tilburg IVA, 1986.

6 J. Casselman: *Druggebruik en drugproblemen bij jongeren*, in *Handboek kinderen en adolescenten*, 1985.

7 L. Goosens en A. Marcon: *Eenzaamheid in de adolescentie in het jaarboek Ontwikkelingspsychologie, orthopedagogiek en kinderpsychiatrie 1*, onder redactie van J. D. Bosch, H. A. Bosma, D. N. Oudshoorn, J. Rispens, en A. Vyt; Bohn, Stafleu, van Loghum, Houten 1994, p. 190-210.

SERIEUZE DEPRESSIEVE VERSCHIJSSELEN

Het verlies van *welbevinden* is een gevoel van hulpeloosheid die in agressie kan ontaarden. Bij zichtbare agressie kan het gevoel van onbehagen nog een plaats krijgen in de identiteitsontwikkeling. Onderhuidse agressie kan tot een blijvend depressief disfunctioneren leiden.

Bipolaire verschijnselen – zoals moe en lusteloos zijn, nergens zin in hebben, geen emoties voelen, geen contact met anderen willen, sterk verminderd gevoel van eigenwaarde, gedachten over zelfdoding en aan de dood, slecht slapen of juist veel slapen – worden afgewisseld met uitbundige perioden waarin de jongere licht ontvlambaar en prikkelbaar is. Daarnaast bestaat de *schaamtedepressie* en de *schulddepressie*. De opvatting dat depressie nu eenmaal bij adolescentie hoort en vanzelf over gaat is aantoonbaar onjuist. – Deze overgangperiode wordt als minder moeizaam ervaren bij een warme verbondenheid met een boezemvriend, hartsvriendin en familie.

Eenzaamheid verzwakt het zelfgevoel. Vanuit een somber toekomstperspectief denken ze dat hun mislukking komt omdat: *'Ik nu eenmaal zo ben en niet de vereiste vaardigheden heb'*. Een succes is toeval: *'Ik heb gewoon geluk gehad'*. Zo gaan zij op den duur uit van hun negatieve zelfbeeld. Een haperend ontwikkelingsproces geeft een gevoel van ontoereikendheid en incompetentie. Eigenwaarde wordt afhankelijk van een of andere bekrachtiging van buitenaf en kan leiden tot een zichzelf onderhoudend proces van depressieve stoornissen en negatieve faalangst. Zij, die hun eigenheid gevonden hebben, zijn gelukkiger. – Toenemende depressiviteit bij jongeren geeft een toename van zelfdoding van jongeren te zien. De existentiële keus of het leven al dan niet de moeite waard valt negatief uit. Na de basisschool neemt de zelfdoding verdrietig snel toe en is inmiddels een veel voorkomende doodsoorzaak.¹

¹ VGL. W. Heuves, o.a.: *Depression in young male adolescents; theoretical and clinical aspects*, 1991

ONVOLKOMEN IDENTITEITSONTWIKKELING

Een belangrijke remedie tegen desoriëntatie is een *levensbeschouwing* als referentiekader bij het nemen van beslissingen.¹ Het vormt een bron voor *copinggedrag*, de manier waarop een mens met *stressfull life events* leert omgaan. Actieve steun van ouders en leeftijdsgenoten vormt een buffer tegen de negatieve invloeden van zenuwslopende levensgebeurtenissen.²

Hoe ouders daarmee omgaan zijn een voorbeeld; hun hoop, toekomstverwachting, zelfvertrouwen, omgaan met spanning en opwinding, zicht op een *toepasbare zin van het leven*, zijn zo belangrijk voor de vorming.³

Hoop bloeit waar de zin van het bestaan levend is en waarmee wezenlijke én contrasterende ervaringen kunnen worden geïdentificeerd. Vertrouwen is in die zin een belangrijke bron van hoop.

SOCIAAL-PSYCHOLOGISCH 'NUT' VAN VERTROUWEN

Gebrek aan toekomstperspectief en hoop is een bron voor depressie of hedonistisch gedrag waarbij jongeren alleen nog bij de dag willen leven. Levensbeschouwing kan een bron zijn van hoop en van belang voor het creatieve spel van verbeelding tijdens de *rites de passage* zoals Mircea Eliade beschrijft.⁴

Het sociaal psychologische 'nut' van religie en vertrouwen ligt in de *transitionele verbeelding*, die mogelijk maakt dat je van de ene situatie naar de andere over kunt gaan.⁵

-
- 1 René Diekstra: *De opgroeiende dood, zelfmoord door jongeren*, 1984, p. 76/77. Hij citeert: 'Uiteindelijk is er een levensbeschouwing nodig: <een interpretatie van het leven>. Van filosofische, religieuze of politieke aard, vaag of helder geformuleerd, en kan dienen als referentiekader om belangrijke levensbeslissingen te nemen en waar mee het gedrag en de houdingen van anderen kunnen worden begrepen en verklaard'.
 - 2 Kenneth C. Rice, Mindy A. Herman en Anne C. Petersen: *Problemen het hoofd bieden in de adolescentie; een conceptueel model en een psychologisch-educatieve interventie*. In: *Literatuurselectie kinderen en adolescenten*, van de serie *Bijblijven* van Bohn, Stafleu Van Loghum, Houten, p. 257-270.
 - 3 Lea Dasberg: *Pedagogiek in de schaduw van het jaar 2000; of hulde aan de hoop*, 1980.
 - 4 P. E. Jongsma-Tieleman: *Godsdienst als speelruimte voor verbeelding*, 1996, p. 52-69.
 - 5 TRANSITIE is het innerlijke proces waarbij je vrede hebt met een verandering, loslaat hoe het was en je te heroriënteren op de situatie van nu. Lett. *overgang* zoals van de prikkel/impuls in de reactie.

TRANSITIONELE VERBEELDING

Knuffels e.d. zijn 't *vriendje* van het kind. Ze zijn de vertrouwde oriëntatie in hun wisselvallige en onvoorspelbare leef- en belevingswereld. 't Fijne is dat het een vertrouwd *maatje* én een *object*. Het vertoeven in verschillende situaties en omstandigheden is een min of meer geaccepteerd gegeven. Tegelijkertijd overzien kinderen gebeurtenissen in beperkte mate. Bekende en vertrouwde situaties blijven toch onvoorspelbaar en onzeker. *Onbekende maar toch bekende* situaties zijn het moment van slapen gaan en wakker worden, een nieuwe school of klas, logeren, vakantie, instappen en ergens heen rijden, naar een verjaardag gaan e.d. Voor een opgroeiend kind zijn er heel veel situaties waarvan het 'weet' dat het er 'ooit' in terecht zal (kunnen) komen, die op voorhand *transitioneel* verkend kunnen worden zoals: groot worden, alleen op stap gaan, eten koken, boodschappen doen, busritjes, ruzie maken, iets 'maken' en talloze andere situaties. Kinderen kunnen deze gebeurtenissen te lijf gaan door *transitionele verbeelding* die tot uiting komt in spel, creatieve activiteiten, tekenen, nabootsend gedrag, fantasieën en het oefenen en wisselen van de man/vrouw rol.¹ Zo'n verbeelding helpt bij het verwerken van angstige, onzekere momenten, het vinden van zelfvertrouwen, identiteitsgender en bij het functioneren in onbekende situaties. Deze verbeelding is bij uitstek *creatief* die gestimuleerd wordt door transitionele objecten en handelingen die vooral in spel te herkennen zijn en daar zelfs het belangrijkste onderdeel van vormen. Religiositeit met haar rituelen en symbolen is ook een bron om de transitionele verbeelding te ondersteunen, te voeden en te stimuleren. In de gebrokenheid van de wereld en in het licht van de onvolkomenheid van het bestaan zijn religie en vertrouwen de hoedsters van hoop door met verbeeldingskracht – in *illuminerende verhalen*, sacrale

¹ D. W. Winnicott: *Playing & reality*, 1971, p. 72-80.

VREDE ALS HOOGSTE WAARDE

handelingen en beeldende symbolen – het onbestaanbare bestaanbaar te maken. Zo leren we onze grenzen te accepteren en worden geholpen om veiligheid en basisvertrouwen te vinden in de transcendente kracht. Vertrouwen *an sich* of vertrouwen *in iets* reikt ook een *andere werkelijkheid* aan, een transitionele werkelijkheid van een wereld waar het *anders* kan, waar gerechtigheid woont, waar mensen elkaar lief hebben, zonder honger en armoede en waar we met elkaar in vrede leven. Religie of anderszins *vertrouwen* helpt mensen de moed erin te houden dat die andere werkelijkheid bereikbaar is, dat men in alle afhankelijkheid en sterfelijkheid niet machteloos is. In VERTROUWEN wordt het perspectief, het visioen van de *Vrede als hoogste waarde*, waarzonder alle andere waarden geen waarde kunnen zijn. De macht van de verbeelding vertolkt in *illuminerende* verhalen en films helpen de mens de werkelijkheid te boven te komen omdat zij transitionele verbeeldingskracht hebben.¹

LEVENSBESCHOUWING EEN INTERPRETATIESTRATEGIE

Sociaal-psychologisch is levensbeschouwelijke vorming een betekenisstelsel waarmee ervaringen van de werkelijkheid ordentelijk worden geïdentificeerd en ingekleurd. Niet alleen de ervaringen die worden opgedaan door de *psychologische reductie* van de waarneming, maar ook de ervaringen die worden opgedaan door de transcendente en de *eidetische reductie* moeten worden geordend. – Om pragmatische redenen wordt de religieuze duiding voorbehouden aan een beperkt deel van de werkelijkheid. De bijbelse samenvatting van de wet (*Deut. 6:5*)

¹ THE PRINCE OF EGYPT toont de noodzaak van deugd, integriteit, karakter en de Tien Geboden. JOZEF, DE DROMENKONING is geschikt als ondersteuning van *Levensbeschouwelijke vorming* voor alle gezindten evenals DE LEEUWENKONING.

DE KRONIEKEN VAN NARNIA: *De leeuw, de heks en de kleeerkast*; Zie hierover ook: VPRO-Cinema.

DE HEILIGE KOSMOS

wordt aangehaald als een levenshouding die een plaats moet krijgen in het bestaan zodat het *Rijk der Vrede* zichtbaar kan worden onder mensen (Marcus 12:30). De gelijkenissen van Jezus maken duidelijk dat die reductie niet de bedoeling van de *Boodschap* is geweest. De zingeving van de *sacred cosmos*¹, als ultieme werkelijkheid die als *heilig* wordt beschouwd, behoort tot het *dagelijkse bestaan*.² Godsdienst is de geobjectiveerde neerslag van het systeem van betekenisgeving als resultaat van de interpretatie van de werkelijkheid. *Religie* als louter *numineuze ervaring* met Gods geborgenheid, nabijheid en verbondenheid met en voor mensen, is de bron van zingeving. *Levensbeschouwing* bestrijkt de totale werkelijkheid en kan daarom ten diepste gezien worden als een *interpretatiestrategie*.

KENMERKEN VAN EEN INTERPRETATIESTRATEGIE

De interpretatiestrategie komt tot haar recht in een gemeenschap waar respecteert en *togetherness* vanzelfsprekend is en een op gezag berustende structuur heerst, waar wordt beargumenteerd en argumenten worden gewogen.

- SPIRITUEEL: Staat open voor de als innerlijke of externe kracht ervaren bron van inzicht, intuïtie, enthousiasme, begeestering, hoop, vertrouwen, liefde en emotie. De plaats waar *dynamis* wordt gegenereerd.
- OVERKOEPELEND: Overstijgt de individuele situationeel gebonden ervaring en duidt die vanuit de collectieve ervaring die buiten de alledaagse werkelijkheid treedt en voeling houdt met de niet-empirische transcendente werkelijkheid.
- BREED TOEPASBAAR: Vanuit de interpretatiestrategie naar alle situaties en gebeurtenissen, processen en ervaringen in de werkelijkheid.

¹ G. D. J. Dingemans: *Manieren van doen*, Kampen, 1996, p. 139.

² Mircea Eliade's onderzoek naar het wezen religie luidt: *Het heilige en het dagelijks bestaan*.

VREDE ALS HOOGSTE WAARDE

- **CREATIEF:** Bij nieuwe ervaringen laat de interpretatiestrategie nieuwe duidingen, zingeving, verklaringen en interpretatie toe.
DYNAMISCH: pluriform en veelzijdig toepasbaar, oplossingen bereikbaar vanuit het nu en verbonden met het verleden en open naar de toekomst.
- **DIALOGISCH-COMMUNICATIEF**, zoals Hannah Arendt bedoelde.
- Zij is maximaal open naar nieuwe mogelijkheden, naar de toekomst, naar de uniciteit van elk mens, elke tijd, elke cultuur, elke gebeurtenis. De openheid is gebonden aan de elementen van de interpretatiestrategie die hun waarde hebben bewezen in verleden en heden met het oog op de toekomst.
- **KRITISCH**, bewust van de onmogelijkheid om een waarde vrije, ethisch-neutrale strategie te hanteren. Er is een wisselwerking met wat als theorie wordt aanreikt en de praktijk van alledag. Er worden geen monologische en absoluut objectieve waarheden aangereikt, wel speelt de historisch-maatschappelijke component mee in de praktische vertaling (vertolking) van datgene wat als overkoepelende betekenisgeving wordt aanreikt.
- **INSPIRATIEBRON** doordat zij alle mogelijke ervaringen niet monocausaal wil verklaren maar aan pluraliteit een plaats wil en kan geven in het geheel van betekenisgeving. Als inspiratiebron geeft een interpretatiestrategie ruimte aan toekomstverwachtingen, toekomstvisie en toekomstperspectief.
- **PLURAAL** in die zin dat andere interpretaties niet per definitie buiten de interpretatiestrategie worden gehouden maar daarin opgenomen kunnen worden omdat de strategie sterk genoeg is om alternatieve interpretaties en alle vragen en problemen die zij oproepen argumenterend en evaluerend tegemoet te treden. Een interpretatiestrategie is niet bang voor concurrentie en is niet dogmatisch.
- Zij heeft door deze eigenschappen een brede relevantie in de leefwereld.

KENMERKEN VAN EEN INTERPRETATIESTRATEGIE

RUIMTE VOOR HOOP

Uitwisseling van ervaringen en argumenten krijgt kracht doordat bevinding en kennis, wordt ‘bestuifd’ met hoop en verwachting, met inspiratie, nieuwe denkbeelden, spiritualiteit en ‘weten’ van het onkenbare. Zo blijft de werkwijze verbonden met de *common sense* en staat door de interactie open om allerlei elementen te integreren, te absorberen of te neutraliseren. Dit proces wordt alleen bedreigd als zij aan innerlijke lerende kracht inboet.

De interpretatiestrategie bevat een *verwikkeling* om zich er gevoelsmatig mee te verbinden zodat deelnemers er zich *met hart, ziel en vol verstand* bij betrokken voelen en het als verrijking ervaren. Om aan een betoog die overtuigingskracht te verlenen, kan het verlopen als een opeenvolging van een harmonisch samengaan van twee werkelijke of ideële hoofdfiguren (begin), een verwijdering tussen de twee (verloop) en een uiteenvallen (einde) van beiden. Zo houdt de gemeenschap het vermogen om elkaar te beïnvloeden, te ondersteunen en het in goede banen leiden van emoties. Hoe wij in het leven staan, vindt haar oorsprong in een delende gemeenschap die elkaar voedt en koestert en dat overdraagt op de volgende generatie.

VERSNIPPERING VAN DE INTERPRETATIESTRATEGIE

Een open strategie wil een groot deel van de werkelijkheid duiden. Een gesloten systeem is minder flexibel, dynamisch en inspirerend; het lijkt krachtiger dan een open en werkt als een *paradigmatisch stelsel*.¹ Wat niet in zo’n *voorbeeldige denk-kader* past wordt afgewezen. Die geslotenheid roept vragen op die onbeantwoord blijven, is onbevredigd gevoel en vermindert het effect.

¹ Herman Koningsveld: *Het verschijnsel wetenschap*, 1980, 5e dr., p. 159.

ERVARINGSORDENING

Kenmerken van een gesloten systeem zijn:

- Het is beperkt.
- Het referentiekader wordt eenduidig geïnterpreteerd en gebruikt en krijgt daardoor een dogmatisch karakter.
- Openheid, kritische houding en dialectische communicatie wordt beperkt.
- Inbreng wordt niet altijd gewaardeerd, de interactieruimte wordt vergaderruimte en gemeenschap wordt gemeente.
- Het systeem heeft nog wel voeling met de oorspronkelijke strategie maar vormgevende ordening is niet meer mogelijk.
- Voor de persoonlijke ontwikkeling betekent dat een versmalting het gebied van intermenselijke communicatie. Alternatieve paradigma's gaan als surrogaatgeloof werken. Wanneer de interactie is voorbehouden aan een selecte groep wordt het leervermogen van anderen beperkt.

HET CHRISTELIJKE INTERPRETATIEKADER

Vanaf de Renaissance ontstond er een scheiding tussen zg. relevante en niet-relevante delen van de werkelijkheid.

De kenmerken van het christelijke interpretatiekader zijn:

- Zij is sterk beperkt ten aanzien van de werkelijkheid.
- Zij is situatiegebonden en wordt vastgelegd in *leerstellige* vragen en antwoorden.
- Het kader heeft geen directe voeling meer met de interpretatiestrategie waardoor de voordelen daarvan niet meer worden gepraktiseerd in de sociale co-regulatie en de volwassene (ouder)-kind co-regulatie.
- Het 'ordenen' van religieuze ervaring van de ander wordt alleen als *associatiereeks* gestimuleerd.

REDUCTIE TOT SCHEMA'S

Wisselwerking vermindert. Interactie wordt indoctrinatie.

Kenmerkend voor een schema is:

1. Specifiek gericht op *exclusieve situaties*, ervaringen en gebeurtenissen en verbonden aan een specifieke groep.
2. Ze zijn *onveranderbaar*, monofunctioneel en uniform.
3. De stijl is *monoloog* zonder reflectie. Schema's worden aangenomen of verworpen. Ze kunnen mogelijkheden bieden zoals angstreductie met het karakter van *gestolde zingeving*. De werkelijkheidsbeleving wordt door kennisgebrek en verminderde waardering voor interpretatie versnipperd door andere systemen, kaders of schema's op *de markt van welzijn & geluk*.
4. *Empirical fit* ontbreekt en *illuminerende verhalen* worden niet meer herkend zodat de relevantie met de leefwereld zoek is.¹

LEREN GELOVEN

In de Bijbel wordt over opvoeding gesproken als een heel vanzelfsprekende relatie. In het *Oude Testament* leren kinderen op God te vertrouwen door verhalen van hun ouders die verbonden zijn aan de zichtbare merktekens van Gods Verbond zoals opgerichte stenen en het vieren van de feesten. In het *Nieuwe Testament* wordt vooral gesproken over het leren en Gods manier van *opvoeden* wordt *tuchtigen*. Jezus wordt naast verlosser altijd gezien als gezaghebbende leraar.² Wat Jezus zijn discipelen leerde moet de gemeente ook leren en dat steeds aan elkaar en de komende generatie doorgeven door kinderen de verhalen te vertellen. Die verhalen gaan in het n.t. niet alleen over godsvertrouwen, maar ook over hoe te leven met het oog op Gods koninkrijk.

1 EMPIRICAL FIT: Modellen worden ontwikkeld op basis van waargenomen fenomenen – i.p.v. theoretische aannames – om de relatie tussen variabelen nauwkeurig te kunnen beschrijven.

2 H. R. Juch: *Geloven van huis uit*, 1996, p.1-27, p.24, naar Efeze 6:4, p.25, naar Joh. 14:26.

GESTOLDE ZINGEVING

Onder het vermoeden – dat geloven meer is dan cognitieve kennis van Bijbel, dogma's, traditionele overleveringen en godsdienstige socialisatie – lag de overtuiging van de oppermacht van het denken dat cognitieve religieuze kennis werd vereenzelvigd met gelovig zijn. Door falende kennisoverdracht komt er meer oog voor aspecten van leren en ontwikkelen die minder cognitief verbaal gericht zijn. De sociaal-emotionele kant van het leren, zoals bij het joodse *lernen*, komt in zicht.¹ De spirituele kant van de religieuze beleving wordt herontdekt. Deze spirituele kant wordt, naast begeestering en geloofsijver, vooral zichtbaar in de kleine dingen van het leven die de authenticiteit van geloven *dynamis* verlenen.²

HET LEVENSBESCHOUWELIJK GESPREK

In de *humanistisch-spirituele pedagogiek* mag iedereen zichzelf zijn en is bereid tot meeleven, meedenken en mededogen met de ander.³ Het spirituele in deze pedagogische relatie is niet fysiek, niet rationeel maar dynamisch. Het geeft levenslust en energie. Het spirituele staat niet los van de intellectuele of de materiële werkelijkheid. In de verbondenheid met het intellectuele en materiële geeft het spirituele hoop. De mentale elementen denken, willen en voelen (hopen) worden verbonden met het menselijk handelen en is nooit afgerond. De pedagogiek is integratief en communicatief van aard. De wederkerigheid en de relatie is het belangrijkste. In Hannah Arendts analyse van het oordelend interactief handelen *staan oordelen niet voor altijd vast en kunnen steeds weer ter heroriëntatie aangeboden worden.*

1 I. B. H. Abram: *Joodse traditie als permanent leren*, 1986; J. M. H. Op 't Root: *Als je leven zoekt*, 1984.

2 DYNAMIS (Gr.) wordt gebruikt om concepten van kracht, potentieel en verandering te beschrijven. In religieuze context is *dynamis* een belangrijk idee t.b.v. ons begrip van de wereld.

3 A. K. Ploeger: *Inleiding in de godsdienstpedagogiek*, 1993, p. 58-116, p. 315-327.

DYNAMISCHE GEDACHTEWISSELING

Jongeren en jongvolwassenen bevragen ouderen naar de uitvoering van hun overtuiging. Zij verwachten gedrag dat aansluit bij hun woorden en ruimte te voelen om zelf keuzes te maken. Zo'n dialoog valt of staat met de *authentikos* van deelnemers en de oprechtheid van de gedachtewisseling.

RANDVOORWAARDEN VOOR HET LEVENSBESCHOUWLIJKE GESPREK

De ervarings- en belevingsuitwisselingen tussen generaties vraagt om een 'ideale' houding van alle betrokkenen:

1. Volwassenen presenteren hun eigen levensovertuiging niet dominant. Hun woorden en gedrag zijn niet universeel representatief. Er is bereidheid tot dynamische communicatie.
2. De volwassene draagt de eigen overtuiging niet als een pakketje over en hun oplossingen zijn niet per se zaligmakend.
3. De communicatieve relatie is wederkerig, medemenselijk, accepterend en zichtbaar in de *empathic flow* tussen de deelnemers en die maximale nabijheid, eigenheid en uniciteit mogelijk maakt; voor Arendt de basis voor interactief dialogisch handelen en voor Fogel de basis voor co-regulatie.¹
4. De volwassene straalt verantwoordelijkheid, zelfstandigheid en onafhankelijkheid uit, geen spreekbuis van dogmatiek of een sociale groep. De volwassene maakt de eigen opvatting waar vanuit de eigen ervaring waardoor de communicatie een soort van getuigenis wordt en is duidelijk, eerlijk en oprecht in zijn overtuiging, twijfel, motivatie en getuigenis.
5. Communicatie creativiteit geeft antwoord op de openheid, de uniciteit en de kwetsbaarheid van de ander.
6. Geschonken vertrouwen is nooit vrijblijvend en kan geschonden worden door gebrek aan creativiteit. *Creativiteit wordt vertaald als solidariteit en er zijn voor de ander.*
7. Een waarlijke overtuiging openbaart in zich in handelen.

¹ Alan Fogel: *Developing through relationships. Origins of communication, self, and culture*, 1993.

RELIGIEUZE DOMEINEN

PSYCHOLOGISCHE BELANGSTELLING VOOR LEVENSBESCHOUWING

William James bestudeerde de bron van intrinsiek geloof en concludeerde dat dit een vreugdevol gevoel gaf. Binnen de menselijke ervaring tegenover HET HEILIGE staat de geïnstitutionaliseerde religie veelal in de weg. De vruchten van het persoonlijk geloof (het gevoel) zit niet in dogma's maar wordt geboren uit een *momentum* waarin verzoening persoonlijk worden beleefd.¹ Behavioristen zagen hun theorie bevestigd in Gods beloning en straf. Voor 1850 waren mensen vooral gevoelig voor de dreiging en de hemelse beloning. Rond de wisseling tussen de 19^e 20^e eeuw bloeide de godsdienstwetenschap waarbinnen de domeinen van godsdienstfilosofie, -psychologie, -geschiedenis -fenomenologie, -antropologie e.d.

1 Harry Stroeken: Psychoanalyse, Godsdienst en Boisen, Kampen, 1983.

FASETHEORIEËN EN LEVENSBESCHOUWELIJKE VORMING

Levensbeschouwelijke lessen houden rekening met levensfasen en gaan vooral over de structuren van *kennen* en *oordelen* en minder over de *intrinsieke inhoud*. Als een eerder stadium niet minder (lager) is, wordt de voorkeur voor een later (= beter) stadium gevoeld. De hogere stadia worden vrijwel nooit bereikt en de *criteria* voor de stadia ogen willekeurig. Pedagogisch-fundamentele kritiek wijst op de vertraging in gevoelsontwikkeling ten opzichte van cognitieve ontwikkeling in de periode waar naar de eigen identiteit wordt gezocht. Kinderen mogen de tijd nemen om mythisch-letterlijk te geloven. Dat is niet 'kinderachtig' of strijdig met normatieve beginselen. Naast de biologische en psychisch-sociale ontwikkeling staat de psychosociale ontwikkeling van volwassenen. Levensbeschouwelijke overdracht met relevantie moet passen binnen de leefwereld van jeugdigen want *waarden & normen* zonder referentiekader worden niet opgevangen.¹

Veel volwassenen blijft in hun persoonlijke ontwikkeling steken.² Zij blijven gebonden aan het vertrouwde van huis uit meegekregen gedachtegoed. Achter het idee dat geestelijke groei vooral cognitief is op de argumentatief-verbale wijze waarmee morele keuzes worden uitgelegd, de gedachte dat volwassenen 'pas echte mensen' zijn. Vanwaar die overschatting van de volwassenheid en onderschatting van kinderen? Het stadium van *hogere* intellectueel cognitieve vormen is een hiërarchische beoordeling die kinderlijke stadia als *lager* diskwalificeert. Directieve overdracht mist relevantie waardoor het probleemoplossend vermogen van jongeren alleen maar afneemt. Het doel is om jongeren stimuleren om hun eigen mogelijkheden te ontdekken, te waarderen en te gebruiken.

1 Ploeger, 1993, p. 164-220.

2 Fowler, 1981, p. 318.

IDENTITEITSONTWIKKELING BIJ ERIKSON

Identiteitsgroei gaat gepaard met gevoelens van verwarring en vervreemding. Leeftijdsgenoten worden belangrijker, afstand tussen volwassenen groter, nieuwe facetten in zichzelf worden ontdekt. Zonder een basis van zelfvertrouwen of een zich niet gekend/geaccepteerd voelen tijdens de onthechtingsperiode loopt de identiteitsvorming een flinke deuk op.

Erikson beschreef acht levensfasen met hun eigen dynamiek.

1. **VERTROUWEN VERSUS WANTROUWEN.** De zuigeling leert de wereld te vertrouwen of te wantrouwen via de mate waarin de orale zuigbehoefte worden bevredigd.
2. **AUTONOMIE VERSUS SCHAAMTE EN TWIJFEL.** Tijdens deze fase ontwikkelt het kind het ego. Het zich niet vrij voelen om zichzelf te zijn veroorzaakt schaamte en zelftwijfel. Als volwassene zal hij een gebrek aan zelfvertrouwen hebben.
3. **INITIATIEF VERSUS SCHULD.** Het kind is actief, nieuwsgierig en voor alles in. Als het vrij is om initiatieven te ontwikkelen, voelt het zich later niet schuldig over zijn eigen interesses en nieuwsgierigheid.
4. **AKTIVITEIT VERSUS INFERIORITEIT.** Schoolkinderen hebben behoefte aan acceptatie en steun. Te hoge en te lage verwachtingen verstikken de werklust en stimuleren gevoelens van minderwaardigheid. Bij al te kritisch zijn op – of te weinig belangstelling tonen voor – prestaties, verslapt de intrinsieke motivatie en is geen aangeboren luiheid.
5. **IDENTITEIT VERSUS. ROLVERWARRING.** In deze kritieke fase moet een jongere uitvinden wie hij/zij is. Het houdt zich bezig met de indruk die het op anderen en op zichzelf maakt en kijkt uit naar een beroep of verdere studie.
6. **INTIMITEIT VERSUS EENZAAMHEID.** Na de identiteitsvorming komt de behoefte iemand vinden om het leven te delen.

Identiteit gaat vooraf aan intimiteit. Bij al te vroeg aangegevene verplichtingen kan het streven naar identiteit en behoefte aan intimiteit tot frustraties leiden.

7. GENERATIVITEIT VERSUS STILSTAND. De volwassene houdt zich niet alleen met zichzelf bezig, maar ook met de volgende generatie. De levensbeschouwelijke vraag luidt: *Wat voor wereld laten wij aan de volgende generatie na.*
8. EGO-INTEGRITEIT VERSUS. WANHOOP. Een individu dat de vorige twee fasen goed is doorgekomen bereikt het levenseinde op ego-integere wijze zonder wanhoop of de behoefte om leven over te doen en sterft als een tevreden mens.¹

1 FASE 1 T/M 6: De basis voor fundamenteel vertrouwen of fundamenteel wantrouwen wordt opgebouwd. Voor positieve ontwikkeling is de ervaring van *geborgenheid* en *nabijheid* cruciaal. Het geeft informatie op de oervraag: *Mag ik er zijn?* Het straalt niet alleen: *Jij mag er zijn* uit, maar ook: *Jij bent gewild, jij bent geaccepteerd zoals je bent.* De twee- en driejarige ervaart de eigenheid tegenover de omringende wereld steeds sterker. Geven en nemen, loslaten en vasthouden, zelfstandig iets doen en hulp vragen of krijgen roept opgeluchte gevoelens (triomf) op: *Ik kan dat!* of bedrukte gevoelens (schaamte): *Ik kan het niet!* Tussen het derde en vijfde jaar vormt het totale gezin de belangrijke relatie. Het kind merkt dat het iemand is die steeds meer zelfstandig kan. Het merkt ook dat het fouten kan maken, dat niet alles lukt en dat er sprake is van straf en schuldgevoel. Dat laatste staat als tegenpool tegenover het zelfstandig initiatief nemen. Tijdens de schoolleeftijd wordt dit nog sterker gevoeld als *ik kan dat* tegenover *ik kan dat niet*, dit kan het gevoel van eigenwaarde ondermijnen. Er worden steeds meer richtinggevende personen aan het bestaan van het kind toegevoegd. Leerkrachten en klasgenootjes, buurkinderen en familieleden hebben allemaal een bevestigende (*jij mag er zijn!*) of ondergravende (*jij bent niet goed genoeg, was je maar anders!*) werking. De bevestiging of ondergraving van hun kinderbestaan zijn in deze fasen bepalend voor hun verdere ontwikkeling. De volwassene vult aan, corrigeert, wijst de weg, vangt op, vermaant, en ondersteunt. De kiem kan gelegd worden voor een gevoel van: *Ik kan toch niks, ik ben niet goed genoeg, ik faal!* Óók kan de kiem voor *zelfvertrouwen* en *verantwoordelijkheid* gelegd worden. Iedereen wil uiteraard de hun toevertrouwde pupillen een wezenlijke afgang besparen.

FASE 6 T/M8: In de periode tussen het 35^e en 55^e levensjaar wordt de focus meer maatschappijgericht. Dit gevoel verdiept zich daarna. De integratie van het leven geeft de goede en kwade kanten een plaats en staat tegenover een houding van weerzin in het bestaan.

VGL. Erikson: 1971, 1967; Dingemans, 1986, p. 100/101. Nauta, 1995, p. 112-138; Ploeger, 1993, p.91-94; Wind, 1983, p. 25-65

WAARNEMEN

DE ERVARING VAN HET ULTIEME

Leren kennen is informatieverwerking uit de waarneming. Waarnemingsreducties geven informatie over bepaalde aspecten van de relatie van onszelf tot de werkelijkheid. De *eidetische reductie* stelt ons in staat waar te nemen wat cultuur, generaties en onszelf overstijgt. Deductief is de ervaring die de eidetische reductie van de waarneming mogelijk maakt als in *de wereld geworpen zijn* (Heidegger), of als het ervaren van *existentiële eenzaamheid* (Sartre) en de existentiële mogelijkheid om HET ANDERE en *de Ander* te ontmoeten in een ervaring die een appèl doet op het zelf. De Ander, die om antwoord vraagt, waardoor het appèl dat van de medemens als Ander uitgaat ook wordt verstaan (Levinas).

Het gaat om meer dan een notie van iets dat uiteindelijk later cognitief door metaforen en symbolisch bewustzijn beter kan worden begrepen. In sommige kringen is het leren kennen, leren waarderen en leren gebruiken van de ervaringen die de *eidetische waarnemingsreductie* geeft voor een groter gebied van de werkelijkheid meer vanzelfsprekend.

Elders heeft de *psychische reductie* het van de twee andere reducties gewonnen. Elke aanspraak op echte waarheid op grond van tot *enige echte kennis leverende* waarnemingsvorm verklaarde waarnemingsreductie leidt onherroepelijk tot reductie van de werkelijkheid. Dat geldt ook voor het tot *allerhoogste, allerbeste of enige-echte-kennis-leverende-waarnemen* verklaren, van de door transcendente of eidetische reductie verkregen ervaringen.

Deze ervaringsvelden horen bij elkaar en vormen drie aspecten van eenzelfde mechanisme, namelijk de psychische activiteit die het gevolg is van welke vorm van waarneming dan ook.

BEHOEFTE AAN GEBORGENHEID

De fundamentele ervaring van *in de wereld geworpen zijn*, van existentiële eenzaamheid en existentiële beperktheid roept de wezenlijke behoefte op aan geborgenheid en nabijheid (*basic-trust*) en 'ergens bij horen' (hechting), de behoefte om niet alleen en hulpeloos te zijn in de overweldigende werkelijkheid. Deze behoefte reikt verder dan de fundamentele behoeften. Het is de behoefte om zelfs in situaties waarin het leven bedreigd wordt zoals honger, oorlog en andere rampzalige gebeurtenissen niet volstrekt alleen en ten diepste op zichzelf teruggeworpen te zijn.

De *wil om te leven* raakt de grond van het bestaan, wordt algemeen ervaren en bindt mensen ten diepste samen. In die behoefte begrijpen en vinden wij elkaar. De onbevredigde mens zal altijd zoeken naar ervaringen die deze behoefte *vervullen*. Naast de *eidetische reductie* als deel van de waarnemingsmogelijkheden zijn er signalen dat een baby aanvoelt aan dat die medemens *van dezelfde soort* is en dat die ander intuïtief en emotioneel gekend kan worden.

Op sympathie berustende en deelnemende ervaringen geven aanwijzingen dat de mens vanaf de geboorte een unieke, persoonlijke relatie kan aangaan met een andere unieke persoonlijkheid. De wijze waarop baby's vanaf het prilste begin relationeel *co-reguleren*, dus niet alleen reageren, maar *initiëren* en *uitlokken*, dus zelf inbreng hebben in de *mederegulering* wijst op mogelijkheden die worden opgeroepen door ordening van ervaringen die door de transcendente waarnemingsreductie worden opgeroepen.

Baby's en peuters kunnen een zg. *emotioneel- en gedragscontract* aangaan. Een baby kan schaamte en teleurstelling uitdrukken als de verwachting die ten grondslag ligt aan *co-regulatie* niet waar wordt gemaakt.

GEBORGENHEID, NABIJHEID EN VERBONDENHEID

Waarom verwacht het kind deze relationele respons en neemt het niet elke willekeurige respons voor lief? Het kind lijkt het vermoeden of een notie te hebben van een soort van *hogere orde* waaraan zowel de medemens als het zelf, als de werkelijkheid onderworpen is.

Deze notie lijkt vooral samen te hangen met de behoefte aan geborgenheid, nabijheid en verbondenheid. Wanneer de moeder niet beschikbaar is (onvoldoende nabijheid), geen geborgenheid geeft of verbondenheid co-reguleert – terwijl de baby zich aan de ‘regels’ hield – wordt aan het verwachtingspatroon niet voldaan. Kinderen komen niet ‘leeg’ ter wereld. Ze voelen, ervaren en hebben intuïtie. Ontkenning, negeren of niet opmerken van hun signalen kan psychische trauma’s opleveren.¹

De baby is comfortabel op de buik van de moeder met de vertrouwde geur en het ritme van het moederhart. Baby’s worden op het lichaam gedragen en hebben een moederhemd in de wieg als vertrouwde ‘knuffel’ en geur.

Aan de wezenlijke behoefte aan geborgenheid, nabijheid, beschikbaarheid en verbondenheid met vertrouwde anderen moet zoveel mogelijk worden tegemoet gekomen.

LEVENSBESCHOUWING LEREN KENNEN

Wanneer de z.g. *basic-trust* volledig af zou hangen van de mate waarin de ouders geborgenheid, nabijheid en verbondenheid waar kan maken, zou het er voor de kinderen somber uit zien. Dan is het een wonder dat kinderen nog enig basisvertrouwen kunnen opbouwen en een basisveiligheid ervaren. Geen enkele ouder is in staat altijd beschikbaar te zijn, altijd aan alle behoefte aan nabijheid te voldoen en volledige geborgenheid garanderen.

¹ Arthur Janov: *De oergevoelens van het kind*, 1981.

Hun beschikbaarheid om nabijheid te geven en hun macht om volkomen geborgenheid te geven schieten altijd te kort. Het is de 'oerervaring' van de *onvolkomenheid van het bestaan*.

Kinderen kunnen die binnen de co-regulatie uitgezonden 'boodschap' begrijpen. De menselijke ander die naar mij omziet wordt intuïtief eidetisch verbonden met de Ander die naar mij omziet.¹ Geborgenheid, nabijheid en verbondenheid maken verantwoordelijkheid en vrijheid mogelijk, omdat het bestaan van de één wordt gedragen door de Ander.

Gebrek aan geborgenheid, nabijheid en verbondenheid kan zich uiten als vervreemding van zichzelf, angsten en depressies en het leven niet aan kunnen alsook een rusteloos shoppen op *de markt van welzijn en geluk*. Het kan zich uiten in agressie, het aanhangen van een ideologie of een totalitaire leider waardoor volgens Hannah Arendt omkering van het geweten *om maar ergens bij te horen op de loer ligt*.²

¹ Emmanuel Levinas: *Tussen ons*, 1991.

² Hannah Arendt werd geciteerd uit: *The human condition*. Chicago 1958; Rahel Varnhagen. *The Life of a Jewess*, New York 1958; *Men in Dark Times*, New York, 1968; *Thinking and Moral Considerations in: Socials research* Vol. 38, No 3, 1971; *The life of the mind* I & II, London 1978; *Vita Activa oder vom tätigen Leben*. Hamburg 1981; *Eichmann in Jerusalem. Ein bericht von der Banalität des Bösen*, Hamburg 1983. *Vita Activa, De mens: bestaan en bestemming*, Amsterdam 1994.

IN 1975 VERSCHIEEN *PSYCHOLOGY: AN INDIVIDUALIZED COURSE*. Drie decennia werd dit boek internationaal gebruikt in het pedagogisch-didactisch onderwijs. Richard L. Morgan citeert in het hoofdstuk *Humanistische psychologie* de schrijver/filosoof Colin Wilson.

‘Colin Wilson meent dat de Amerikaanse humanistische psychologie geworteld is in het Europese *nieuwe existentialisme*. Het oude existentialisme werd volgens hem een pessimistische filosofie:

Het existentialisme kwam op een dood punt, omdat geen enkele existentialistische denker zeggen dat er een waarde bestaat buiten de mens, d.w.z. buiten het normale bewustzijn van de mens... De mens is vrij, maar de wereld is leeg en zinloos. Dit is het probleem.

Existentialisten als Sartre, Camus en Heidegger stellen dat de mens alleen staat in een leeg universum en dat het leven absurd is.

Volgens Wilson begon het *nieuwe existentialisme* met de fenomenologische methode van Edmund Husserl. Descartes beweerde dat de mens uitsluitend zeker kan zijn van zijn eigen bewustzijn. Hij zag het bewustzijn als *een spiegel die de wereld van de mens reflecteert*.

De fenomenologie bestrijdt dat de perceptie een passief proces is, dat een accuraat spiegelbeeld geeft van externe feiten. We kunnen niet zeker zijn van wat *daarbuiten* is als we niet meer te weten komen over wat *hierbinnen* is, als we het menselijk bewustzijn niet bestuderen. *Husserl zag de mogelijkheid dat de filosofie een echte wetenschap zou worden.*

Wilson schrijft in zijn *Introduction to the New Existentialism* uit 1966:

Descartes zette uiteen dat wij objecten zelf nooit kunnen kennen, het enige waarvan wij weet hebben is de indruk die zij op onze zintuigen maken. Het bewustzijn lijkt op een radarscherm, waarop kleine lichtpuntjes verschijnen. Descartes bedoelde dat deze lichtpuntjes schepen of vliegtuigen kunnen zijn, maar de schepen of vliegtuigen zelf zien we nooit, alleen de kleine punten op het scherm.

Husserl vroeg zich af waarom bestuderen wij de werking van het radarscherm niet? Als wij er achter kunnen komen hoe het werkt, dan kunnen wij er eerder achter komen wat de lichtpuntjes veroorzaakt. Fenomenologie is de studie van het radarscherm.’

ACTIVEREND LEREN

EEN NIEUW PARADIGMA TYPEERT HET LEREN ALS EEN ADAPTIEF, AUTHENTIEK EN ACTIEF PROCES. De leeromgeving is die van de werkplaats. Activerend leren is leerlingen aan het werk zetten om handelingen en instrumenten te oefenen. In de levensbeschouwelijke benadering van de werkelijkheid gaat het om leerlingen in staat stellen om tegenover concrete probleemsituaties en thema's zelf op een verantwoorde manier levensbeschouwelijke standpunten in te nemen en morele keuzes te maken, de keuzes kunnen toelichten en de drijfveren erachter kunnen communiceren en beargumenteren. Welke handelingen zijn hierbij in het geding?

1. Vaardigheden
2. Levensvragen en antwoorden op levensvragen
3. Levensvisies
4. Thema's in levensbeschouwelijk perspectief
5. Levensbeschouwelijke communicatie

1 MORELE EN LEVENSBESCHOUWELIJKE GEVOELIGHEID

Ethische en religieuze gevoeligheid en het vermogen om concrete gebeurtenissen en thema's te plaatsen in een levensbeschouwelijk en moreel perspectief.

Gevoeligheid is meer dan passieve ontvankelijkheid; het is het vermogen je op grond van een gerichte interesse open te stellen en levensbeschouwelijke en morele ervaringen te kunnen beschrijven. Leerlingen leren het eigen karakter van deze ervaringen en kunnen die bij anderen en in andere situaties herkennen. Het is belangrijk dat leerlingen met hun beleving en eigen vragen bij het leerproces betrokken blijven.

2 PERSOONLIJKE WAARDEN

Elke religieuze en morele ervaring bevat waarden. Het gaat erom dat leerlingen het vermogen ontwikkelen deze waarden onder woorden te brengen, met elkaar te verbinden en zo hun persoonlijke waardesysteem ontdekken. Het zoeken van de persoonlijke waarden veronderstelt de sensibiliteit waarvan zojuist sprake was.

VOORLEVEN

3 COMMUNICATIEVORMEN VAN GEMEENSCHAPPEN OF TRADITIES

Het gaat om het verbinden van persoonlijke levensbeschouwelijke en morele waarden met communicatievormen van gemeenschappen of tradities. Gespreksvormen zijn alle uitdrukkingen waarmee we ervaringen aan elkaar doorgeven zoals verhalen, een gebouw, dans of muziek, een geloofsbelijdenis of een dogmatiek. Deze verbinding kan herkenning opleveren. Het kan ook zijn dat leerlingen zich juist niet in bepaalde communicatievormen van morele en levensbeschouwelijke tradities herkennen. Dan hoeven we niet alleen te denken aan christendom, humanisme, islam of socialisme. Ook de vriendengroep is een morele gemeenschap waarin bepaalde levensbeschouwelijke noties fungeren.

4 MORELE REDENERING EN HET EIGEN STANDPUNT

Het realiseren van een morele redenering en deze verwoorden van een levensbeschouwelijk standpunt. Het gaat om het formuleren van een redenering en een standpunt over een concrete gebeurtenis waarbij de eigen aard van morele en levensbeschouwelijke redeneringen wordt gerespecteerd. De leerlingen leren omgaan met het gegeven dat zulke redeneringen niet sluitend zijn, en dat anderen, op grond van goede argumenten, een andere keuze kunnen maken. Het omgaan met de relativiteit van dit oordeel, en met de verlegenheid die daarbij hoort, is van groot belang.

5 CONSEQUENTIES

De leerschool draagt bij aan het trekken van consequenties uit het voorgaande voor je handelen. De groep kan voor de afweging gesteld worden of een waarde in handelen moet worden vertaald, En kunnen daartoe zelf ideeën zoeken en initiatieven nemen.

Levensbeschouwelijk en moreel communiceren gaat niet alleen om discussie op grond van argumenten. Het gaat vooral om het verhalende: vertellen over de concrete situatie waarin een levensbeschouwelijke ervaring werd gevoeld. Wat deze ervaringen inhielden en voor hen betekenden, hoe ze ermee omgingen en hoe ze er nu naar kijken.

In het kringgesprek is ruimte voor de eigenheid van de leerlingen en de pluraliteit van de klas zonder te vervallen in relativisme. Je betreft leerlingen op elkaar en helpt om de ontwikkeling van een eigen standpunt te zien als het resultaat van een leerproces waarop vele anderen hun stempel drukken. In de onderbouw kunnen de verhalen en teksten uit de joodse, christelijke en andere tradities tijdens de les godsdienst/levensbeschouwing een belangrijke rol spelen.

FENOMENOLOGISCHE BENADERING VAN DE RELIGIES.

Een hermeneutisch-didactisch model dat kiest voor verhalen en thema's die én aandacht hebben van de leerlingen én tegelijk verwijzen naar de *Wirkungsgeschichte* van de verschillende tradities.

Een structurering van de lessstof, waarbij levensvragen en verhalen van leerlingen gekoppeld worden aan religieuze en levensbeschouwelijke onderwerpen en kan als volgt worden omschreven:

De leerlingen in de basisvorming hebben inzicht in het ontstaan en betekenis van een levensvisie, toegespitst op de levensvisieonaire fenomenen die samenhangen met religies en culturen en hun (heilige) boeken en verhalen.

Onderken dat er een spanningsveld is tussen leerlinggericht en leerstofgericht onderwijs. – De vraag is dus steeds: *Hoe kunnen we het belang laten inzien van verhalen, teksten en beelden 'van toen' en hoe gaan ze delen in gebeurtenissen en ervaringen 'van anderen', die zij uit eigen beleving niet gelijk (her-)kennen of waar ze geen behoefte aan schijnen te hebben?*

Hermeneutisch-didactische modellen helpen daarbij:

Ga op zoek naar levensbeschouwelijke verhalen, teksten, thema's en ervaringen sluiten aan bij de leerlingen (verhalen, teksten en ervaringen van mensen van nu) en een rol spelen in tradities (verhalen, teksten en ervaringen van mensen van toen). Probeer een wisselwerking hiertussen te realiseren en blijf bewust dat de ene keer het accent meer zal liggen op de levensvragen van de leerlingen en een andere keer op de vragen en antwoorden uit tradities 'van buiten'. – De didactiek van levensbeschouwelijke vorming heeft oude papieren, ook bij leren en activerende didactiek. Docenten in dit vak zijn altijd bezig met de aansluiting van hun vakinhoud bij de leefwereld van hun publiek.

Eva Kessler

Liefdevol opvoeden, een kunst

Op een zinvolle manier grenzen stellen
en daarbij je goede humeur bewaren.

ABRAXAS | Pedagogiek

‘Er moet nog veel werk worden verricht voordat het *psychiatrische begrip* ziekte, het *juridische begrip* schuld en het *theologisch begrip* zonde in een nieuw gevormd brandpunt één en ondeelbaar zullen samenkomen.’

(Dr. F. J. Tolsma – zenuwarts, 1945)

INDUCTIE.
RELIGIEUZE GROEPSVORMING EN
GODSDIENSTWAANZIN

EEN KLINISCHE EN FENOMENOLOGISCHE STUDIE

DOOR

DR F. J. TOLSMA

1945

N.V. NOORD-HOLLANDSCHE UITGEVERS MAATSCHAPPIJ
AMSTERDAM

FREDERIK TOLSMA was van 1951 tot 1975 geneesheer-directeur van het krankzinnigengesticht Maasoord in Poortugaal. Hij was een vertegenwoordiger van de antropologische psychiatrie. Deze wilde geen alternatief zijn voor de gangbare geneeskunde, maar een aanvulling. Hij neemt de kennis en de verworvenheden van de natuurwetenschappelijk georiënteerde methoden grotendeels over en stelt dat deze benadering één aspect belicht van ziekte en gezondheid. Het gaat om de (her) invoering van het subject in de geneeskunde: zij wilden niet alleen naar oorzaken, maar ook naar de zin van het ziek-zijn vragen, naar de betekenis van de ziekte in het individuele bestaan. Het serieus nemen van de subjectiviteit.

HET NUMINEUZE

WALTER SCHUBART (*Erotiek en religie*, 1941) plaatst de ambivalente gevoelsrelatie in het religieuze sterk op de voorgrond. Dat voert tot een positieve relatie, tot liefde, verering en aanbidding en tevens tot negatief getinte reacties: afkeer, haten, vervloeken, atheïsme enz. Deze ambivalente gevoelsrelatie is in zijn fenomenologische structuur het diepste geschouwd door Rudolf Otto in zijn boek *Das Heilige*. Hij wijst erop dat vaak de ogen werden gesloten voor het geheel eigen karakter van de religieuze beleving, zoals die ook overal bij de schriftlozen gevonden wordt.

Zijn uitgangspunt is HET HEILIGE dat door Otto nader wordt aangeduid als het numineuze. Dit numineuze komt in alle godsdiensten voor als haar meest eigen innerlijkheid, zij heeft met ethische kwaliteiten als zodanig niets te maken.

Passend bij de beleving van HET NUMINEUZE is die *affektieve* (op het gevoel werkende) toestand, die Otto de numineuze gemoedsstemming noemt.

Omdat de categorie van het numineuze volkomen *sui generis* (van eigen soort) is, kan ze evenmin als ieder ander oorspronkelijk gegeven feit in strenge zin worden gedefinieerd. In het numineuze, ook het *gans andere* genoemd (de betekenis van gans is meer dan geheel of volstrekt, er zit ook een toon in van *oprechtheid* en *ongeschondenheid*), komen dan verschillende belevingscomponenten voor, die streng gescheiden behoren te worden van het gevoel van moreel-ethische verheffing. Het plechtig vrome wordt niet gekenmerkt door begrippen als dankbaarheid, vertrouwen, liefde, overgave, berusting. In de 'vrees' stoot het ik tegen een verschijnsel dat buiten hem ligt. Dit fenomeen is HET NUMINEUZE, de drager van *das Ganz Andere*. Waar dit *numen* (bovennatuurlijk wezen nog zonder precieze voorstelling) als aanwezig wordt beleefd, ontstaat als reflectie in het zelfbewustzijn het creatuurgevoel, het gevoel schuldig schepsel te zijn.

Het primaire, waaruit als reflectie het creatuurgevoel ontstaat, is het *mysterium tremendum*, het gevoel van huiveringwekkende geheimenis.

Dit *mysterium tremendum* kan zich op verschillende wijzen uiten, als een verheven stille gedragen stemming, die lang aanhoudt en natrilft, maar ook kan ze schokkend naar voren komen en voert dan tot een vreemde opwinding, tot roes-toestanden en extase. Het *tremendum* is een geheel eigen gevoelsreactie, verwant aan de vrees, maar in werkelijkheid is het geheel iets anders.

MYSTERIUM TREMENDUM

DE NUMINEUZE KWALIFICATIE wordt teruggevonden in het Engelse *awe* (ontzag) en het Duitse *Grausen* (huivering). De zuivere en lagere gradaties van dit gevoel vinden we in onze eigen taal terug in het griezelen en het huiveren. Huiveringwekkend staat de mens tegenover het numineuze. Van dit gevoel in zijn ruwe, ongecompliceerde primitieve vorm, het gevoel van iets engs, iets griezeligs, dat vreemd en nieuw in het binnenste van de oermensheid opdook, is alle godsdiensthistorische ontwikkeling uitgegaan.

Goden en demonen vinden hierin hun oorsprong. Wanneer dit niet als de eerste kwalitatief specifieke, uit iets anders niet afleidbare grootheid en kracht van het gehele godsdiensthistorische proces kan worden aanvaard, komt men volgens Rudolf Otto met alle *animistische* (animisme: leer volgens welke de ziel de oorzaak is van alle levensfuncties), magische en volkenpsychologische verklaringen over het ontstaan van religie onmiddellijk op dwaalwegen en glijdt aan het eigenlijke probleem voorbij.

Het wezenlijke kenmerk van de schriftloze religie is de demonische vrees. Echter ook in de hogere religieuze vormen ontbreekt ze niet. Otto geeft dan aan, dat het *mysterium tremendum* in de moderne tijd een vrij zeldzaam fenomeen is. In deze oervorm, waarin Otto het beschrijft, komt het inderdaad weinig meer voor, maar in mildere vormen is ze nog steeds vaak aanwezig. De goden hebben nog iets spookachtigs behouden; het angstig gedachte, dat hun verhevenheid uitmaakt. In het *tremendum* straalt steeds de afwerende houding door. Rationeel ingevuld, vinden we het terug in de begrippen gerechtigheid, vergelding en straf bij verstoring van de afgesproken orde.

Het *tremendum* kan samengevat worden in het ideogram (beeldteken): volstrekte ongenaakbaarheid. Volgens Otto moet aan het *tremendum* het moment *majestas* toegevoegd worden, het moment van macht en overmacht. Naast het afwerende van het *tremendum* wijst Otto in de beleving van het numineuze op een ander aspect, het *fascinans*, dat met het *tremendum* in een wonderlijke contrastharmonie staat. Het goddelijke is tevens aantrekkelijk en betoverend. Het is het tot de roes voortjagende, het *dionysische* (uitbundige) van de werkingen van de numen. De rationale voorstellingen die hiermee samengaan zijn geschematiseerd: liefde en mededogen. Vanuit de demonische vrees alleen is geen overgang mogelijk naar

'BIOLOGISCHE PSYCHIATRIE'

de positieve gevoelens. Steeds komen beide facetten echter meer of minder innig vermengd naast elkaar voor.¹

DE PUBLICATIES VAN FREDERIK JACOB TOLSMA ZIJN VEELZIJDIG. Hij promoveerde op de inductiepsychose, een studie van de waanvorming. Betrokken op het welzijn van zijn patiënten schuwde hij het experiment niet, evenmin als verbetering van hun woonsituatie en hervorming van de psychiatrie in het algemeen. Hij had oog voor de mogelijkheden die de psychofarmaca zijn vakgebied bood, maar temperde te hoog gespannen verwachtingen van genezing. Tolsma was actief als clinicus en pionier in de tweede helft van de twintigste eeuw. Wie de verdiensten van de eigentijdse psychiatrie weet te relativeren, treft bij Tolsma een reeks observaties, inzichten en ideeën aan die het begin van de biologische psychiatrie markeert, meer in het bijzonder de stormachtige ontwikkeling in de psychofarmacologie die in betekenis en omvang tot op de dag van vandaag doorwerkt.

¹ Dr. F. J. Tolsma: *Inductie, religieuze groepsvorming en godsdienstwaan*, een klinische en fenomenologische studie, hfdst. iv *Het religieus beleven en de religieuze verhouding* p. 80 e.v. Amsterdam 1945

HET SUBJECT IN DE GENEESKUNDE

DELTAZIEKENHUIS VOORHEEN: MAASOORD ZAL DEZE ZOMER 50 JAAR BESTAAN¹
Op 12 augustus a.s. bestaat! het Delta-ziekenhuis vijftig jaar. Deze gebeurtenis zal op 16 juli worden gevierd met een groot zomerfeest voor de patiënten en een reünie voor de oud-verplegenden. De officiële viering valt op 7 december. Er zal dan een herdenkingsbijeenkomst worden gehouden, terwijl in de daarop volgende dagen aan het personeel een cabaretavond wordt aangeboden.

HET DELTA-ZIEKENHUIS DRAAGT ZIJN NAAM PAS ANDERHALF JAAR EN HET IS EEN NAAM DIE SNEL IS INGEBURGERD GERAAKT. Over de psychiatrische inrichting Maasoord in Poortugaal spreekt niemand meer. Op 3 oktober 1957 ging de Rotterdamse gemeenteraad met de naamsverandering akkoord, omdat de oude 'gestichten' steeds meer het karakter verkrijgen van psychiatrische ziekenhuizen. Volgens de motivering is de medische therapie ook met betrekking tot de psychische aandoeningen in het bijzonder in de laatste decennia zodanig vooruitgegaan, dat de genezingskansen van de patiënten sterk zijn verbeterd.

Over deze grote veranderingen spraken wij met geneesheer-directeur F. J. Tolsma. Hij herinnerde aan de eerste vijftien jaren van het bestaan van Maasoord: een gesloten inrichting met om elk paviljoen een hoog hek dat was gespannen met prikkeldraad. De inrichting bood plaats aan zo'n 800 patiënten, aan wie volstreekte rust was voorgeschreven. Men geloofde toen met bedverpleging het verst te komen.

¹ Het Rotterdamsch Parool 01-05-1959

STIMULANS VOOR EIGEN VERANTWOORDELIJKHEID

TOEN NA 1925 NIEUWE INZICHTEN DOORBRAKEN, is is daar van lieverlede afgestapt. Er werd op bescheiden schaal een begin gemaakt met actieve arbeids- en bewegingstherapie die tot bevredigende resultaten leidde. Het inzicht dat er moest worden gestreefd naar een open karakter kreeg vorm. De sombere hoge bomen werden uitgedund en de parkaanleg kwam in het middelpunt te staan. De hekken rondom de paviljoens verdwenen en waar mogelijk gingen de deuren open. De patiënten moeten, volgens Tolsma, het gevoel krijgen dat zij vrij in en uit kunnen en vooral niet het gevoel hebben dat zij onder dwang leven. Vrijheid is de belangrijkste stimulans voor de verantwoordelijkheid en wij willen hen die verantwoordelijkheid zelf laten dragen. Tijdens arbeidstherapie, sport en spel speelt verantwoordelijkheid een grote rol. Daarmee appelleren wij aan de gezonde krachten, aan de constructief menselijke waarden, die ook in de geestelijk verstoorde mens aanwezig zijn. Zij blijken behoefte te hebben aan communicatie. In de psychotherapie, die wij tegenwoordig met succes toepassen worden zowel in vrije als in kleinere, vaste groepen bepaalde problemen besproken onder leiding van een arts. Daardoor worden de positieve menselijke krachten weer opgewekt. En dan, zo merkte dr. Tolsma op, is daar de enorme ontwikkeling in de wereld van de medicamenteuze behandeling. Met de moderne medicamenten bereiken wij tot voordien ongedachte, ik kan wel zeggen onvoorstelbare, resultaten. — Ook de inrichting zelf onderging in de loop der jaren grote veranderingen. Na 1923 werden er paviljoens bijgebouwd, later kwam het zusterhuis tot stand en onlangs werd de moderne Delta-kliniek geopend. Dit jaar wordt een centraal arbeidstherapie-gebouw in het westelijk deel dichtbij de Oude Maas aanbesteed, een gebouw met veel glas en praktisch van indeling. Hierdoor komt een eind aan de verspreid liggende werkplaatsen. De weef- en naaikamer en de kleermakerij vinden er een onderkomen. Het pleit voor de ontwerpers van de inrichting aan het begin van deze eeuw dat de rechthoekige paviljoens nog steeds voldoen. De structuur is relatief gunstig en de interieurs kunnen gemakkelijk worden gemoderniseerd. In het algemeen heeft het Rotterdamse gemeentebestuur een open oog voor de behoeften die op ons gebied bestaan zei dr. Tolsma. Er is niet alleen een dépendance op Heyplaat, maar ook Beekbergen is nu voorbestemd al» verpleeginrichting voor demente bejaarden en aan de Spiegelnisserkade zal een nieuw gebouw zal verrijzen. Het vraagstuk van de verplegenden is nog steeds niet bevredigend opgelost. Leerling-verpleegsters bijvoorbeeld worden onderbetaald.

DIT IS EEN ZAAK VAN DE LANDELIJKE OVERHEID. De gemeente is gebonden aan de rijksregeling. Te vaak wordt nog geschermd met het romantische roepingsbegrip. Voor mijn gevoel kan de naastenliefde zich alleen ontplooiën in een financieel gunstig klimaat. Verplegenden mogen extra beloond worden voor wachtdiensten en op zaterdag en zondag. Het roepingsbegrip zal moeten worden ingebouwd in moderne sociale voorwaarden. Zoals gezegd, dat alleen landelijk kan worden opgelost, aldus dr. Tolsma.

DELTAZIEKENHUIS

VOORHEEN:
MAASOORD

zal deze zomer 50 jaar bestaan

Op 12 augustus a.s. bestaat het Delta-ziekenhuis vijftig jaar. Amptenariet dat van vasmariet is, zal deze gebeurtenis al op 14 juli worden gevierd met een groot concert voor de patiënten en een reünie voor de oud-verple-

genden. De officiële viering valt echter op 7 december. Er zal dan een herdenkingsbijeenkomst worden gehouden, terwijl in de daarop volgende dagen aan het personeel een ebsabteavond wordt aangeboden.

Behandelingsmethoden

zijn sterk VOORUITGEGAAN

Het Delta-ziekenhuis draagt alle naar een anderhalf jaar nu het is een zaak die met de verbeterde praktijk, over de psychische instelling „Maasoord“ in Poortugaal sprekt iemand meer.

Op 3 oktober 1907 ging de Nieuw-Nederlandse gemeenschap met de instellingsverandering akkoord, om de oude „maasoord“ steeds meer het karakter verkrijgen van psychische ziekenhuizen. Bovendien re herlede het in de ontwikkeling, de medische therapie met het behoeft tot de psychische aandoeningen. Het behoudte in de laatste decennia instelling voortgegaan, dat de psychische aandoeningen van de patiënten sterk zijn verbeterd.

OVER de goede veranderingen van dit gebied hebben wij met de P. J. Tolsma, de gemeentelid-directeur, een gesprek gehad. Hij herinnerde aan de eerste vijftien jaren van het bestaan van „Maasoord“, dat toen een gewone instelling was, met een (in) patiënten van een laag bedrag met een bescheiden medische behoeft. De instelling had plaats aan plek van de oude maasoord, aan wie voldoende ruide was voorgehouden. Het gebied was met verbetering het voor te komen.

Na 1910, toen nieuwe instellingen zijn begonnen te komen, is men daar van bevrijdende van afgevoerd. Er werd op beschikbare schied van eenzaam gezond met andere aandoeningen en bewegingstherapie die al opende tot naar bevredigende resultaten leidde.

Dr. Tolsma naar U.S.A.

Op afzending van de Wasmarietbeheerdersgemeente als dr. P. J. Tolsma, gemeentelid-directeur van het Delta-ziekenhuis in Poortugaal, is afgevoerd voor drie maanden naar de Verenigde Staten vertrokken. Het nu een studie worden waarbij dr. Tolsma in de geïnteresseerd en vreedzaam gericht verplegende psychische instellingen te bezien.

Steeds meer kwam men toe tot het idee dat er moest worden gestreefd naar een open karakter. De vier lage kamers, die een depressieve aandoening aantoonden, werden afgevoerd en de patiënten kwamen in het nabijgelegen te staan. De kamers en de patiënten waren vervuld en waar mogelijk gingen de deuren open.

De patiënten, aldus dr. Tolsma, moeten het gevoel krijgen dat zij vrij in en uit kunnen en zij mogen vooral niet het gevoel hebben dat zij onder dwang leven. Vrijheid is nu de belangrijkste streefdoel

voor de verplegendeinstelling en wij willen hen op verplegendeinstelling zelf laten dragen. Ook bij de verplegendeinstelling, bij sport en bij spel speelt die verplegendeinstelling een grote rol. Daarnaast activiteiten wij aan de grootste kracht, aan de verplegendeinstelling waarden die wij in de gezondheid, gezondheid moet aanwezig zijn. De kleine behoeft te hebben aan communicatie in de verplegendeinstelling, die wij tegenwoordig met zoveel bezwaren worden ingewilligd in vrie als in klinische, vaak geproblemeerde problemen bezien, ten einde hetzij van een aandoening. Daarom worden de huidige maasoord-krachten weer opgevoerd.

En dan, op eerste dr. Tolsma op in door de eerste ontwikkeling in de wereld van de maasoord-omstandigheden. Het is de moderne maasoord-omstandigheden bevallen wij het maasoord-omstandigheden, is kan wel zeggen onvoorwaardelijk, resultaat.

OOK de instelling zelf onderling is de laatste jaren grote veranderingen. Na 1923 werden er patiënten behoeft, maar nu veel later kwam het resultaat het stand en verbleven jaar kan de naar moderne Delta-zieken worden genoemd.

De jaar nu een nieuwe centrale arbeidsomstandigheden worden aangevoerd. Het nu een gebouw worden met veel en krachtig van instelling het kind te liggen in het verplegendeinstelling die dr. Tolsma. Daar nu de gebouw nu een nieuw de komst aan de verplegendeinstelling

bestaat van de sterk vreedzaam ingevuld verplegendeinstelling. De werd op maasoord en de maasoord-omstandigheden en een maasoord-omstandigheden. Verplegendeinstelling ging en het gebied van de maasoord-omstandigheden van de maasoord-omstandigheden in het begin van de maasoord-omstandigheden met de verplegendeinstelling patiënten van steeds. De structuur is relatief gezond in de maasoord-omstandigheden patiënten worden maasoord-omstandigheden.

In het algemeen heeft het maasoord-omstandigheden met open oog voor de behoeft van de maasoord-omstandigheden van de maasoord-omstandigheden van dr. Tolsma. Er is niet alleen een maasoord-omstandigheden maar ook maasoord-omstandigheden in de maasoord-omstandigheden als verplegendeinstelling, in het algemeen voor de maasoord-omstandigheden, wordt nu de maasoord-omstandigheden een nieuw gebouw het vreedzaam.

Het vreedzaam van de verplegendeinstelling is het gebied met bevredigend opgevoerd. De maasoord-omstandigheden maasoord-omstandigheden worden maasoord-omstandigheden. Maar dit is een probleem dat alomteer landelijk het maasoord-omstandigheden kan worden gebracht, omvat de maasoord-omstandigheden is aan de verplegendeinstelling.

Te vaak wordt nog geschermd met het oude, romantische roepingsbegrip, maar naar mijn gevoel kan de naastenliefde zich slechts ontplooiën in een financieel gunstig klimaat. Dit behoeft dat de verplegendeinstelling extra beloonde moeten worden voor wachtdiensten en dat zij ook de zaterdag en de zondag extra beloonde krijgen. Dit roepingsbegrip zal dus moeten worden ingebouwd in moderne sociale voorwaarden.

Naar gezegd, dat is een zaak, die alomteer landelijk kan worden opgelost, aldus dr. Tolsma.

Jan Hendrik van den Berg (1914-2012) was de bedenker van de metabletica en legde op eigenzinnige wijze verbanden tussen historische verschijnselen. De gevestigde wetenschap dacht er het hare van.

In NRC-Handelsblad van 29 september stond een kleine rouwadvertentie over prof. dr. Jan Hendrik van den Berg: *Psychiater-Neuroloog, Dr. med. Utrecht, Em. Hoogleraar Leiden, Eredoctoraten, Onderscheidingen, Auteur van talrijke publicaties*. Verder verschenen er weinig grote herdenkingsartikelen over deze curieuze bedenker en voorvechter van de *metabletica* of *historische fenomenologie*, een eigenzinnige richting in de psychologie en filosofie waarbinnen men de gelijktijdigheid van ongelijksoortige historische gebeurtenissen aan het licht brengt. Van den Berg legde bijvoorbeeld een verband tussen de opkomst van de rechte lijn in de moderne architectuur en de negentiende-eeuwse vrouwenmode. In beide verschijnselen zag hij een toenemende culturele en maatschappelijke nivellering. In een ander werk brengt hij de opkomst van de fiets in verband met de nivellering na de Franse Revolutie.

Een 'normale' geschiedschrijver laat volgens Van den Berg het algemene beeld van een periode zien, de metableticus onderzoekt welke andere beslissende, schijnbaar niet ter zake doende, gebeurtenissen zich voordeden. Dergelijke (synchrone) fenomenen kunnen, als je ze ziet, ineens ons gezichtspunt over een periode veranderen. In *Hooligans* (1989) brengt hij een verrassend modeverschijnsel in verband met de Frans-Duitse oorlog van 1870-71. 'Of, als dat meer aanspreekt, tijdens de Frans-Duitse oorlog ontstond in de mode de *cul-de-Paris*, het kussentje onder de vrouwenrok dat de achterste delen *vé* uit deed staan, en dat, niet geheel terzijde gezegd, in heel Europa werd gedragen, wat moet wijzen op een generale verandering in de relatie van man en vrouw. Onmiddellijk verandert het "beeld" van de Frans-Duitse Oorlog, ongeacht of de historicus wel of niet vermoedt van welke aard de verandering is. De metableticus verwelkomt gelijktijdigheden, ook, of juist ook, de vreemdste.'

Van den Berg nam niet altijd de moeite de door hem geconstateerde verbanden uit te werken. Toch kwam hij regelmatig aanzetten met vaak geestige verbanden die altijd controversieel waren. Zo legde hij in *Hooligans* een verband tussen de architectuur van het Centre Pompidou in Parijs en het opkomend maatschappelijk hooliganisme. In een uitvoerig en overtuigend betoog maakt hij aannemelijk dat de buitenkant van dit gebouw tot centrum van de architectuur is verklaard en hij verbindt daaraan een idee over de algehele nivellering van de moderne kunst en kunstbeschouwers. In het Centre Pompidou is het doel van het gebouw geheel verdoezeld achter wat Van den Berg de *kleine dienaren* ervan noemt. Die kleine dienaren, de waterleiding, de buizen, de roltrappen buiten, de toiletafvoer, die op zich niets met het doel van het museum – het tentoonstellen van kunst – te maken hebben, zijn naar het centrum van de aandacht verplaatst. De 'grote dienaren' – toegangspoort, expositieruimtes – zijn weggewerkt. En dan komt hij tot de volgende conclusie: 'Wie zijn de kleine dienaren in een samenleving? Dat zijn de ooit geheten 'kleine luiden', die als geheel de basis van de samenleving vormen, maar die één voor één voor dezelfde samenleving van geen enkele betekenis zijn. Het volk. Het volk is in de openbaarheid gebracht en belangrijk gemaakt. Daar staat dat volk: aan de buitenkant van het Centre Pompidou.' In het kielzog van het volk ziet Van den Berg de *horde deugnieten, gezagshaters, rellenschoppers en vernielzuchtigen* – onder welke illustreren zich onvermijdelijk een aantal aspirant-terroristen bevindt. Hiermee krijg je in Nederland en elders de handen niet op elkaar en je kunt je ook voorstellen dat 'officiële' wetenschappers weinig op hadden met een metabletische vrijbrief voor het leggen van welke verbanden dan ook. Hij kreeg verwijten dat de verbanden die hij zag alleen in zijn ogen

bestonden, dat hij opereerde met een *verbitterde* visie op de maatschappelijke en culturele verloederding. Dit moet wel hard bij hem zijn aangekomen omdat hij in zijn meer filosofische geschriften altijd trouw bleef aan fenomenologische leermeesters als Edmund Husserl en Heidegger die uitgingen van een *theorie-loze*, persoonlijke blik op waargenomen *fenomenen*. Volgens hen kan serieuze wetenschap pas van de grond komen als je geheel *onbevooroordeeld* naar de verschijnselen kijkt. Van den Berg nam wel eens een loopje met deze eigen uitgangspunten, wat hem er niet onsympathieker op maakte. Af en toe sloeg hij de plank mis, zijn metabletische opvattingen over de aidsepidemie sloegen nergens op, zijn verbittering over de culturele ondergang van het Westen begon soms nare trekjes te vertonen. Hij bleef een grote groep gelijkgestemden en bewonderaars om zich heen verzamelen, daarbuiten, in de meer empirisch ingestelde wetenschap had men hem al lang aan de dijk gezet.

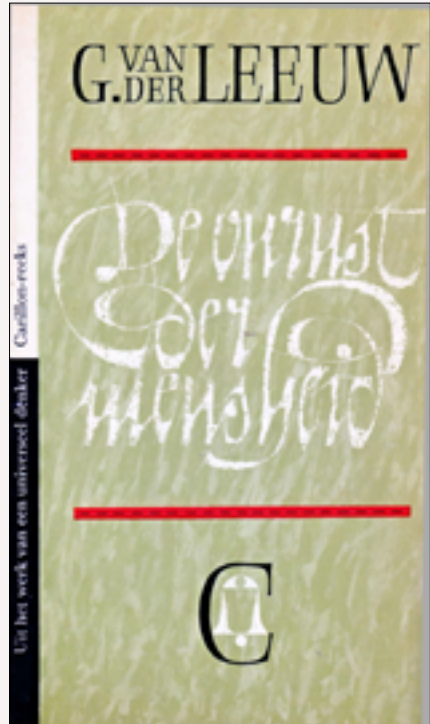
Hij schreef buitengewoon fraai en eigen Nederlands, in een uitermate precieze, maar ook dwarse stijl. Zijn grote succesboek was *Metabletica* (1956), het was terecht een bestseller, het is ook nu nog prachtig, zijn opmerkingen erin over literatuur zijn voorbeeldig. Hij schreef tot op hoge leeftijd onder zeer aantrekkelijke titels vele boeken over de meest uiteenlopende verschijnselen – een paar titels: *’s Morgens jagen, ’s middags vissen* (1971), *Het onderste kaakbeen: een metabletische les* (1979), *Hoe vertel ik het mijn nichtjes en neefjes* (2000). In 2001 verscheen het boekje *De kop van de bromvlieg*, waarin Van den Berg zijn grote kennis en schrijfkunst fraai inzet. Je kunt het zien als een samenvatting en hoogtepunt van zijn oeuvre. Hij laat in een zeer persoonlijk, soms poëtisch te noemen essay overtuigend zien dat rond 1740 een belangrijke wijziging plaatsvond in *kijken naar de natuur*. Aan de ene kant ontstond in de natuurwetenschappen de wetenschappelijke blik die alles objectiveert, en tegelijkertijd, synchroon hiermee, in de poëzie een zeer persoonlijke visie op de natuur. De eerste zin is onovertroffen: *’Op 23 november 1933 – ik was toen negentien jaar – ving ik een bromvlieg.’*

‘De Groene, №. 40/2012

Religieuze ontwikkelingsfasen aan de hand van Rümke en Heschel

Redactie en samenstelling Daniël Mok

[De definitie *GOD* kan ook begrepen worden als een *vertrouwensbasis*, een *levens-overtuiging*, het *heilige*, het *absolute*, het *eeuwige*, het *mysterieuze* etc. Het is een, al of niet ervaren, *zekerheid* die gevoeld wordt als een *veilige bodem* in een *onzeker bestaan* en een *oriëntatie* in verwarrende tijden.]

Literatuur

H. C. Rümke: *Karakter en aanleg in verband met het ongelooft*, Amsterdam 1939

A. J. Heschel: *Who is man?*, Stanford/Londen 1966

D. Mok: *Het kwetsbare leven*, Amsterdam 2012

DR. H. C. RÜMKE SCHETST IN 'KARAKTER EN AANLEG' TWEE PSYCHOLOGISCHE WEGEN DIE NAAR SERIEUZE RELIGIEUZE ERVARINGEN LEIDEN: de weg langs de directe kosmisch-religieuze c.q. levensbeschouwelijke ervaring en de traditionele weg langs de 'gestalten achter de woorden'. Hij formuleerde I t/m III als grondpijlers van religiositeit, IV als *geloof in engere zin* en V t/m VII als *godsdienstig geloof*:

- I Het zich zinvol ingeschakeld voelen in het geheel van HET ZIJNDE.
- II Het geheel van HET ZIJNDE wordt gevoeld als oergrond van alle delen.
- III Deze oergrond wordt gevoeld als 'grond van mijn grond'.
- IV Deze oergrond is God of een andere levensbeschouwing.
- V De eis wordt gevoeld tot gehoorzaamheid en verantwoording van schuld aan God, de oergrond. God vergt overgave.
- VI Een houding van overgave wordt benaderd. De eis wordt als dringend erkend maar geeft niet duidelijk richting.
- VII Deze eis, deze overgave worden tot gronddirectief van het leven.

BELEVING I wordt bijna steeds het eerst gekend in een toestand van losgewoeldheid. Het is geen toeval dat zij optreedt in die perioden waarin een min of meer stabiel levenstijdperk in een ander overgaat. De puberteit is zo'n tijdvak waarin de oude eenheid van de persoonlijkheid doorbroken wordt (*desintegratie*), waarna het groeiachtige individu opnieuw een eenheid wordt, die nu rijker is: *integratie op hoger niveau*. In deze fase zoekt het individu nieuwe oriëntering, erkenningsdrang komt tot uiting, oude zekerheden vallen weg.

Zo kun je als een van de eerste voorwaarden voor de beschreven religieuze beleving de mogelijkheid tot desintegratie noemen. Je voelt je ingeschakeld in het geheel en neemt deel aan het geheel. Wat geeft aan de beleving de kwaliteit zinvol te zijn? Het is dit: in het in de beleving ingeschakeld zijn wordt een betekenis gevoeld. De gehele beleving is met een onzichtbare betekenis beladen. Deze zin, deze beteke-

nis wordt aangevoeld, wordt geschouwd. De beleving ingeschakeld te zijn wordt symbool. Dat is de zin. De echtheid van het symbool blijkt uit de fascinerende kracht, uit de onmogelijkheid de ervaring in een logische formule onder te brengen zonder haar van het meest specifieke te ontdoen. – Dt vermogen tot symbolisch zien is wat Husserl de *Wesensschau* noemt, het vermogen door indringend en zuiver aanschouwen de kern van het aanschouwde in zich te voelen opgaan.

BELEVING II is voor de een een spontaan opkomende geloofsovertuiging, anderen ervaren haar als een consequentie van het denken. Wij zijn hier in het domein waar de grens tussen vertrouwen en denkend weten ternauwernood is aan te geven. In elk geval kan hier het denken het intellect de weg banen. Is met het geheel van HET ZIJNDE het geheel van de fysische werkelijkheid of van de psychische realiteit bedoeld of is het een wederzijds doortrokken zijn? De beleving zelf geeft op deze vraag geen duidelijk antwoord. De meeste mensen raken in verlegenheid wanneer de vraag scherp wordt gesteld. Het lijkt erop dat meestal het geheel van een psychisch zijn beleefd wordt in de aanschouwde fysische wereld. In de beleving wijst het fysische beeld naar het psychische dat daarachter ligt. Soms ook wordt in de beleving psychisch en fysisch niet onderscheiden. – Het is het domein van de zg. *psychofysica* waarvoor Gustav Fechner de basis heeft gelegd en later door William James is uitgewerkt in *De onsterfelijkheid van het bewustzijn*.

BELEVING III is, naast het gevoel van zinvol ingeschakeld te zijn en dat HET ZIJNDE als totaliteit de oergrond van alle delen is, iets volstrekt anders en uniek: het geheel wordt als grond van mijn grond ervaren. Hier ontstaat een verschil binnen het 'ingeschakeld zijn' dat zelf een opheffing van scheidingen is. De scheiding tussen het 'ik' en zijn oergrond wordt ervaren. Hier is het allereerste begin van een persoonlijke relatie tussen het 'ik' en de oergrond. Het 'ik' keert zich tot zijn oergrond, keert zich ervan af of gaat ermee overleggen. Het is juist de ervaring van

deze relatie die op weerstanden stuit. Hier is een afhankelijkheidsverhouding en wanneer je geen eigenmachtig ik bent, moet je wel toegeven dat dit geen gelijkwaardige relatie is. Wie belevend en denkend zover is gekomen, ziet dat deze zinvolle afhankelijkheid de eis van volgzzaamheid stelt en wanneer dit wordt opgegeven er onmiddellijk een *geen-deel-meer-hebben-aan-het-geheel* volgt. Deze erkenning van de eis tot deemoedigheid stuit op weerstand. Deze weerstand was er al toen de 'oergrond' nog geen gestalte had. Heeft hij gestalte gekregen dan wordt de weerstand opstand, tot rebellie. Kennen wij de herkomst van deze weerstand, dan weten wij ook waar wij de afkomst van 'ongeloof' moeten te zoeken.¹

Het moet iets van waarheid liggen onder het gegeven dat Jezus een leerling had die altijd twijfelde. Zeker is dat positief gewaardeerde twijfel gekoppeld is aan alle ervaringen die ons op de toppen van ons leven hebben doorgloeid. Deze twijfel tegenover onze liefde tot God kennen wij ook in onze menselijke liefde, in het dalen van onze kracht, in de twijfel: was deze liefde werkelijkheid? Deze alom aanwezige twijfel is onmisbaar en er is trouw nodig om door te kunnen gaan op de weg die wij in onze beste ogenblikken als de ware weg hebben beseft.

BELEVING IV. Tot de oergrond, om het even hoe ik er tegenover sta, bestaat geen echte ik-Jij-verhouding. Zien wij de oergrond op deze wijze als persoonlijk, dan is het 't zuiverste om eenvoudig van GOD te spreken. Achter de woorden staan vaag omljnd of scherp, soms vertekend, simpel of caleidoscopisch, de gestalten zoals het beeld van de tuin der tuinen. Het zijn de beelden van de eerste kinderjaren.

Levensbeschouwelijke vorming wordt een hachelijke onderneming met een docent die onbekwaam is, faalt door gebrek aan ervaring en wijsheid, zorgeloos onwetend is en geen vol besef heeft dat de opdracht vooral bestaat uit communicatie en pedagogisch handelen.

¹ TERZIJDE: Rümke's vertrouweling Gerardus v.d. Leeuw: In de wereld van plichtsbetrachting en kunst is de [tot uitdrukking brengende] gestalte nodig om te kunnen bestaan.

Er valt weinig van het spannende van HET HEILIGE te bespeuren. Het kind krijgt genoeg van de woorden, verliest zijn interesse en de sfeer van verbondenheid wordt er een van immense verveling. De docent heeft de kans, het motief en de mogelijkheid om een unieke plicht te vervullen, te wijzen op de soms mysterieuze signalen die richtingen duiden naar plaatsen en momenten waar *het heilige* gevonden kan worden.

Respectvol te leren leven is een delicate opgave. Een kundig docent in het huis van verwondering helpt om de voorwaarden te scheppen om het schier onmogelijke te laten gebeuren: het eigen maken van waarden en normen die uitzicht bieden op een wereld waarvan Johannes een glimp opving toen de avondzon even door het kleine hoge raampje van zijn kleine cel op Patmos scheen. Droomt hij of is het werkelijkheid wat hij ziet? Hij ziet een nieuwe hemel en een nieuwe aarde zonder oorlog en geweld. Zoals een moeder de tranen droogt van haar kind dat is gevallen, zo droogt GOD de tranen van de mensen die verdriet hebben. Overal spelen vrolijke kinderen. Er is geen pijn meer en geen dood. Er is vrede voor altijd.

BELEVING V is volgens *Abraham Joshua Heschel* de ervaring gevraagd te worden. Religie is door *Schleiermacher* omschreven als *Schleiermacher Gefühl schlechthinniger Abhängigkeit*, een gevoel van volstreckte afhankelijkheid. Heschel omschrijft het als een *gevoel van persoonlijke schatplichtigheid*. God is niet alleen een macht waarvan wij afhankelijk zijn. Hij is een God die eisen stelt. Religie begint met de zekerheid dat er iets van ons gevraagd wordt. We kunnen antwoorden of weigeren te antwoorden. Het besef dat ons iets gevraagd wordt kan makkelijk onderdrukt worden want het is een echo van het suizen van een zachte koelte. Maar zij zal niet altijd zacht blijven. De dag komt waarop de zachte koelte de stormwind wordt die doet wat hij zegt. De dode leegheid van het hart is voor de levende mens niet te verdragen. Wij kunnen niet blijven leven tenzij wij weten wat er van ons gevraagd wordt.

Onwetendheid is een bron van ongerustheid. De freudiaanse gedachte dat iemands godsbeeld voortvloeit uit kinderlijke verering en ontzag voor de wereldse vader is een verklaring die volgens Rümke een zeer belangrijke intellectuele rem op het geloof in God kan zijn. Hij is ervan overtuigd dat religie voor velen deze structuur heeft. In dat geval is de religie niet echt geweest of overwoekerd. Het kan ook dat een onherleidbaar religieus beleven zich ooit met beelden uit het kinderleven. Kinderlijk geloof, William James noemt het tweedehandsgeloof, is iets volstrekt anders dan een volgroeid geloof. Door zuiver invoelen kan gesublimeerd geloof fenomenologisch worden onderscheiden van echt geloof. Wat zijn die fenomenologische verschillen? Ze zijn van een ander gehalte. Het heeft een ander gewicht, het ligt op een ander geestelijk niveau, de innerlijke houding die erin weerspiegeld wordt is een andere. Rümke wijst op de productieve kracht van het echte geloof.

BELEVING VI heeft een eigen karakter. Wij kunnen niet geloven in Jezus' opdracht wees volmaakt, zoals jullie hemelse Vader volmaakt is. Wanneer wij dit lezen als de opdracht om 100% volmaakt te zijn, klopt er iets niet. De mens is niet volmaakt zegt Jezus Sirach. Iemand die uitzicht heeft gehad op de vlekkeloze toppen van HET ABSOLUTE zal voor zichzelf óf de ogen een klein beetje moeten sluiten, óf hij zal moeten toegeven dat hij met al zijn goede wil toch nog in een compromis leeft. Het compromis is onontkoombaar. Wij moeten dit aanvaarden. Bij ontkenning laten we om de onvervulbaarheid de absolute eisen vallen en daarnaast ook alle andere eisen. Sluiten wij de ogen, menen wij met verheerlijkte glimlach niet in een compromis te leven, dan zijn wij slachtoffer van ons narcisme, worden wij onecht.

RELIGIEUZE ONTWIKKELINGSFASEN

Het onechte geloof is erger dan het meest rancuneuze ongeloof. Overgave is een van de centrale punten van het religieuze leven. We moeten onder ogen zien dat wat wij een diepe volledige overgave noemen, nooit een werkelijk diepe, nooit een volledige overgave is. Wij kunnen ons niet 100% leegmaken. Deden wij dit, dan hield tegelijk de actus van het overgeven op. Deze actus, deze handeling kan alleen het 'ik', dat nog 'ik' is, dat zich niet overgaf, volbrengen. Ook hier dus onoverschrijdbare grenzen – het typische kenmerk van onze menselijke gesteldheid.

BELEVING VII – Het is duidelijk hoe lastig het is om de geloofswaarden, de gehoorzaamheid aan Gods eis, de overgave aan God tot blijvend richtinggevende principes in ons leven te verheffen. Zeg niet dat niemand dit kan. Door alle eeuwen, tot op de dag van vandaag, zijn er mensen die hiertoe in staat bleken te zijn.

'Het christelijk beginsel komt niet neer op kalmte, maar op hartstochtelijke liefde, zelfs tegenover de grootste immoralist. Daartegen valt niets in te brengen, behalve dan dat het voor de meesten van ons te moeilijk is om het daadwerkelijk in de praktijk te brengen.'

Bertrand Russell, *History of Western Philosophy*, 1946

KARL JASPERS GEBRUIKT IN 1913 ALS EERSTE UITDRUKKELIJK DE FENOMENOLOGISCHE METHODE OM PSYCHOPATHOLOGIE TE BENADEREN. Hij wordt beïnvloed door Husserl, Dilthey en Weber en vindt later navolging bij Kretschmer, Schneider en Rümke. Het begin van de fenomenologische psychiatrie, aldus Rümke is:

Het zich voor de geest brengen wat in de patiënt werkelijk gebeurt, hoe hem iets in het bewustzijn gegeven is, hoe het hem te moede is. Wanneer het erom te doen is het werkelijke beleven te leren kennen, is de methode van Jaspers de zuiverste. Het persoonlijk oordeel van de onderzoeker is zoveel mogelijk uitgesloten. (Rümke 1957).

Jaspers hanteert de fenomenologie om subjectieve fenomenen zoals waan en hallucinatie zo objectief mogelijk te begrijpen. Hij legt de klemtoon op de bewuste beleving van de patiënt die door empathisch invoelen (*Einfühlung*) en begrijpen (*Verstehen*) voor de psychiater toegankelijk wordt. Wat onbegrijpelijk of ontoegankelijk is, moeten we verklaren (*Erklaren*) door neurowetenschappen.

Een tweede golf fenomenologische psychiaters ontwikkelt zich in 1922 met Minkowski. In tegenstelling tot Jaspers, die aan het medisch model trouw blijft en de fenomenologie enkel als methode gebruikt, ontleent deze stroming filosofische denkkaders voor het totaalbegrip van psychiatrische ziektebeelden. Minkowski bijvoorbeeld, beïnvloed door Bergson, begrijpt schizofrenie als een disfunctie van tijd en tijdsbeleving. Hij sticht in 1929 met Ey het tijdschrift *L'Évolution psychiatrique*. Aan Duitse zijde richten Von Gebattel, Binswanger en Zutt in 1930 *Der Nervenarzt* op. Hoewel Minkowski, Strauss en Von Gebattel de fenomenologie als inspiratiebron zien, beperken ze zich evenals Jaspers tot het beschrijven van mentale belevingen. Causale verklaringen moeten worden voorbehouden aan de neurowetenschappen.

Voor Binswanger moet het beschrijven van mentale ziektebeelden aangevuld worden met het verklaren. Geïnspireerd door Heidegger, ontwikkelt hij een *Daseinsanalyse* voor de psychiatrie. Ze moet het mogelijk maken om de beschrijvende fenomenologie te overschrijden met een genetische fenomenologie die de psychiater in staat stelt om uitspraken te formuleren over de oorsprong van mentale fenomenen. Waar de private, psychotische leefwereld van de patiënt met schizofrenie door Jaspers als ontoegankelijk werd beschouwd, wijdt Binswanger een groot deel van zijn onderzoek aan het openstellen van de *idios kosmos*, de idiosyncratische wereld van de schizofrene psychose.¹

1 TIJDSCHRIFT VOOR PSYCHIATRIE 60 (2018) 9, 619-626. [CONCLUSION By emphasizing the subjective experience, phenomenology offers psychiatry an opportunity to become proficient and to distinguish itself from other disciplines through the continued development of insight and understanding of mental disorders.]

KARAKTER & AANLEG

IN RELATIE MET GEBREK AAN VERTROUWEN

1- Het zich zinvol ingeschakeld voelen in het geheel van het zijnde

De beleving *zinvol ingeschakeld te zijn in het geheel van HET ZIJNDE* treedt voor de puberteit niet bewust op. Tot de beleving behoort echter meer dan het zich ingeschakeld voelen. Wat geeft aan de beleving de kwaliteit zinvol te zijn? Wat is zin? Het is dit: in het 'in de beleving ingeschakeld zijn' wordt een betekenis gevoeld. De gehele ervaring is met een onzichtbare betekenis geladen. Deze zin, deze betekenis wordt aangevoeld, wordt gezien. De beleving ingeschakeld te zijn wordt symbool. Welke psychologische factoren kunnen de doorbraak van deze beleving in de weg staan?

2- Het zijnde als totaliteit gevoeld als oergrond van alle delen

Voor sommigen is deze beleving een spontaan opkomende geloofsovertuiging, anderen ervaren haar als consequentie van het denken. We zijn hier in het domein waar de grens tussen geloven en denkend weten nog op het nippertje is aan te geven. Welke factoren kunnen dit inzicht in de weg staan? Waarom zet niet iedereen deze stap? De meeste mensen raken in verlegenheid als je deze vraag scherp stelt.

3- Deze oergrond wordt gevoeld als 'grond van mijn grond'.

Het is juist de beleving van deze relatie, die op weerstanden stuit. Hier is een afhankelijkheidsrelatie; dit is geen relatie van gelijkheid. Wie belevend en denkend zover is gekomen, moet inzien, dat deze afhankelijkheid, deze zinvolle afhankelijkheid een eis stelt – de eis van gehoorzaamheid. Wanneer deze gehoorzaamheid wordt opgegeven, volgt onmiddellijk de innerlijke (immanente) straf van het geen-deel-meer-hebben-aan-het-geheel. Deze erkenning van de eis tot gehoorzaamheid stuit bij ons allen

TERUGKEER NAAR INNERLIJKE GEZONDHEID

op een ongekende weerstand. Kennen wij de herkomst van deze weerstand, dan weten wij ook, waar wij één van de sterkste oorzaken van 'ongeloof' hebben te zoeken.

Weerstand is de manier van het ego om naar dingen te kijken; zijn interpretatie van vooruitgang en groei. Deze interpretatie is noodzakelijkerwijs verkeerd, want ze zijn illusoir. De veranderingen die het ego probeert teweeg te brengen, zijn geen werkelijke veranderingen. Het zijn slechts diepere schaduwen, of misschien andere wolkenpatronen. Maar wat uit niets gemaakt is gemaakt, kan niet nieuw of anders worden genoemd. Illusies zijn illusies; de waarheid is de waarheid. Geformaliseerde godsdienst heeft in psychotherapie geen plaats, maar heeft in religie evenmin een werkelijke plaats. In deze wereld is er een verbazingwekkende tendens om tegenstrijdige woorden in één begrip samen te brengen zonder die tegenstrijdigheid ook maar enigszins op te merken. De poging om religie te formaliseren is zo'n duidelijke poging van het ego om het onverenigbare te verenigen dat er hier beslist niet over hoeft te worden uitgeweid. Religie is ervaring; psychotherapie is ervaring. Op de hoogste niveaus worden zij één. Geen van beide is zelf de waarheid, maar beide kunnen naar de waarheid leiden. Wat kan er anders nodig zijn om de waarheid te vinden, die volmaakt duidelijk blijft, dan de schijnbare obstakels voor waar bewustzijn weg te nemen? Sommige vormen van religie hebben niets te maken met god, en sommige vormen van psychotherapie hebben niets te maken met genezing... Het psychotherapeutisch proces is de terugkeer naar innerlijke gezondheid. Leraar en leerling, therapeut en patiënt zijn allen waanzinnig, anders zouden ze hier niet zijn. Samen kunnen ze een uitweg vinden, want niemand vindt zijn innerlijke gezondheid alléén. Zoals ware religie geneest, zo moet de ware psychotherapie religieus zijn. Maar beide nemen vele vormen aan, omdat geen enkele goede leraar voor alle leerlingen één aanpak kiest. Integendeel,

hij luistert geduldig naar elke leerling, en laat hem zijn eigen leerplan formuleren; niet het doel van het leerplan, maar op welke wijze hij het beste het gestelde doel kan bereiken.

Wellicht denkt de leraar niet aan HET HEILIGE als deel van de les. Misschien begrijpt de psychotherapeut niet dat genezing van DAT ENE afkomstig is. Zij kunnen slagen waar velen die geloven dat ze *de enige* hebben gevonden, zullen falen. Wat moet de docent doen om tot zijn leerlingen door te dringen? Wat moet de therapeut doen om heling tot stand te brengen? *Hetzelfde wat verlossing van iedereen vereist, iedereen moet met iemand anders één doel delen om het idee van afzonderlijke belangen kwijtraken.* Dan worden de begrenzingen die het ego het zelf oplegt, overstege. Zo kunnen leraar en leerling, therapeut en patiënt, jij en ik, de VERZOENING aanvaarden om die weg te kunnen geven ze ontvangen werd.

Wat is religie anders dan een hulpmiddel om je te laten zien dat dit zo is? En wat is psychotherapie anders dan een hulpmiddel dat in precies dezelfde richting leidt? Het is het doel dat deze processen hetzelfde maakt, want ze zijn één van doel en moeten dus één van middel zijn.

Op deze trede van het religieuze leven wordt de religieuze twijfel voor 't eerst duidelijk. Welke houding moeten wij ten opzichte van de twijfel innemen? Zoals altijd: wij moeten niet verdringen. Wij moeten de twijfel zijn plaats gunnen, de motiveringen van de twijfel de gelegenheid geven zich te ontwikkelen. De twijfel komt heeft een eigen functie. Dit is van grote betekenis voor de godsdienstige opvoeding — de twijfel mag niet schuldbeladen worden opdat de twijfel niet met de persoon meegroeit en als geheime schuld wordt megedragen. Wij mogen de twijfel ook niet verheerlijken, hem zelfstandig maken of een behaagziek spel met de twijfel spelen. Twijfel zelf is geen factor is in het ontstaan van ongelooft. Eerder het tegendeel. Twijfel is de gist die helpt om de in-

genomen structuur los te maken. In tijden van crises komt altijd weer de twijfel op; twijfel aan alles, aan onszelf, aan onze naaste. Aan iedere groei is twijfel voorafgegaan. Zou dan groeien van ons godsdienstig leven zonder de twijfel mogelijk zijn? Het kan geen toeval wezen, maar moet een diepe waarheid bevatten, dat Jezus onder zijn allernaasten, onder zijn discipelen één had, Thomas, die altijd twijfelde.

Laten wij de twijfel niet toe, dan verstart onverbiddeijk ons geloof; langzaam worden dan de woorden, die wij gebruiken, ontdaan van hun betekenissen en van hun ontvonkende kracht. Het lijkt paradoxaal, maar het niet kennen van deze positieve twijfel kan een belemmering zijn voor de ontwikkeling van het geloofsleven.

Er is nog een andere twijfel: de verlammeende, de zwakke twijfel. Is dat de twijfel die niet wordt aanvaard? Zeker is, dat de positief te waarden twijfel vastgekoppeld is aan alle ervaringen die ons op de toppen van ons leven hebben doorgloeit. Dezelfde twijfel, die wij kennen in onze liefde tot GOD, kennen wij in onze menselijke liefde, in het wegsijpelen van onze kracht, in de twijfel. Wij kennen deze twijfel in het werk en deze twijfel is onmisbaar. Er is trouw nodig om door te kunnen gaan op een weg, die wij op onze beste momenten als de ware weg hebben beseft.

Wanneer er twijfel is aan de betekenis van ons leven of aan de zin van de wereld, wil dat volgens Gerardus van der Leeuw zeggen, dat we twijfelen aan God. De onrust van de mensheid kan niet anders overwonnen worden dan door deze twijfel heen.

4- De 'oergrond' is God

Er zijn verschillende wegen langs de woorden.

Een weg kan lopen tot een plotseling bewust worden van de Christusgedachte. Meestal loopt deze weg naar de godsdienst over de ethiek, een weg die zeker begaanbaar is. Gewetensfunc-

tie, voorbeeld, schuld en zondegevoel vormen dan de schakels. Anderen worden, voordat zij de Christus ontmoeten, door de godsgedachte getroffen (psychologisch), door God gegrepen (theologisch). Uit alles, wat zich om het woord God als vage gdachtes groepeerde, staat plotseling de idee op: 'God is de oergrond van alle zijn'.

Zij, die van de kant komen van de religieuze ervaringen, gaat plotseling een licht op: de oergrond, mijn oergrond, die is het geheel van HET ZIJNDE, die is de enige totaliteit, is God.

Het zijn verschillende wegen, het eindpunt is gelijk. Wel is er een accentverschil. Wie God leerde kennen door Christus, door het geweten, zal wellicht meer de remming van het schuldgevoel kennen. – Alle remmingen, alle weerstanden zijn in grote trekken voor iedereen hetzelfde.

5- De eis wordt gevoeld tot gehoorzaamheid en tot verantwoording van schuld aan God de oergrond. God vergt overgave.

Aan de basis van ons leven staat het gevoel van relatie tot anderen. Deze relatie is er oorspronkelijk een van liefdevolle gebondenheid. Voor kind onder de vier jaar is het onontbeerlijk, welhaast een biologische noodzaak, om warmte en koestering te ondervinden. Deze volwassene is voor het kleine kind met almacht bekleed. Het kinderleven is afhankelijk en heeft koestering, beschutting en veilige grenzen nodig. Wanneer deze relatie door misstapjes van het kind verstoord dreigt te raken, ontstaat in het kind het gevoel van schuld. Dit ontstaat niet in de eerste plaats en zeker niet altijd uit angst voor 'straf', maar uit angst voor een verbroken relatie met de liefdevolle en met verantwoordelijkheid beklede oudere. Dit grondmotief uit het kinderleven, verlangen naar geborgenheid in de liefdevolle band, die niet op voet van gelijkheid is ontstaan, met de dreiging van schuld en verbroken relatie gaat nooit geheel uit het menselijk leven weg.

VERLANGEN NAAR GEBORGENHEID

Er zijn psychologen die de grondstructuur van het religieuze leven hiermee gelijkstellen. God is de projectie van het immer levend verlangen naar deze geborgenheid – de schuld van de grijpte mens is zijn gevoel van tekortschieten tegenover de door het bevoegde gezag gestelde eisen.

In dat licht is religie een restproduct van het kinderlijke stadium. De verstandige volwassene leert zien dat zijn ‘godsbeeld’ vaak afstamt van het kinderlijke ontzag voor het ‘verheven’ gezag. De projectie verflauwt, de mens onderscheidt naar eigen maatstaf goed en kwaad. Het restant van de godsdienstneurose is overwonnen. Zo’n ontwikkelingsgang, met deze interpretatie van godsdienst, draagt een grote overtuigende kracht in zich.

Deze door Freud ontwikkelde gedachtegang is tot op zekere hoogte geloofwaardig. Om zo’n psychologische verklaring uit geloofsovertuiging per definitie te verwerpen of te ridiculiseren te maken is niet goed voor het gemoed.

Zoals ik reeds eerder zei de, de twijfel, die steeds komt, wordt er niet minder door, doordat wij hem met enkele machtige woorden smoren, of in het geheel niet herkennen en verdringen, of niet in ons bewustzijn toelaten. Wij hebben *deze verklaring*, die op zichzelf een zeer belangrijke intellectuele rem tegen het geloof in God kan zijn, nauwkeurig onder ogen te zien.

Niemand wil graag infantiel zijn. Bij de beschuldiging, dat de gelovige gebrek aan intelligentie vertoont, komt nu nog deze tweede, bijna even ernstige, maar meestal zeer vriendelijk geuite beschuldiging: ‘*Gij zijt infantiel, ‘gij hebt nog een rest van neurose*’. Deze begrijpelijke, onverstandige en menselijke reactie is voor de psycholoog aanleiding om te argumenteren dat deze geprikkeldheid, deze boosheid opgeroepen zijn omdat er iets waars is aangeraakt. – Deze analytische inzichten wekken *veel meer argwaan* tegen het geloof op dan de natuurkundige vondsten aan het eind van de 18^e eeuw.

Een gegronde levensovertuiging geeft structuur en geeft oriëntatie in tijden van crisis. De beelden van het innerlijke kinderleven kunnen geheel overschilderd zijn met tweedehands invloeden van buitenaf. *Fenomenologische pedagogiek* helpt om deze verschillende vormen, door nauwkeurig invoelen, te onderscheiden. Het moge duidelijk zijn dat de van huis uit overgenomen levensovertuiging vrij moet worden gelaten voordat het godsbeeld zuiver is.

6- De houding van overgave wordt benaderd. De eis wordt als dringend erkend, maar geeft geen duidelijke richting.

Een van de remmingen is, dat wij ons niet genoeg met HET HEILIGE bezighouden. Het religieuze gedachtegoed dat aan contemplatie ten grondslag ligt is vrijwel uit de menselijke ziel verdwenen. We kunnen ons niet ten volle bevrijden. Deden wij dit, dan hield tegelijk de handeling van het overgeven op. Deze *actus* kan alleen het 'ik', dat nog 'ik' is, dat zich niet overgaf, volbrengen. Ook hier de onoverbrugbare grenzen, het wezenskenmerk van de menselijke gesteldheid.

7- Deze eis, deze overgave wordt tot basisrichting van het leven.

'Het christelijk beginsel komt niet neer op kalmte, maar op hartsochtelijke liefde, zelfs tegenover de grootste immoralist. Daartegen valt niets in te brengen, behalve dan dat het voor de meesten van ons te moeilijk is om het daadwerkelijk in de praktijk te brengen.'

Bertrand Russell, *History of Western Philosophy*, 1946

~~J. A. van Belzen, *Rümke, religie en godsdienstpsychologie*, Kampen 1991~~

H. C. Rümke: *Karakter en aanleg in verband met het ongeloof*, Amsterdam 1943

Dr. H. C. Rümke e.a.: *Twijfel en geloof*, Amsterdam 1950

H. C. Rümke: *Inleiding in de karakterkunde* (1929); 5e herz. druk, Haarlem 1964

Dr. Helen Schucman: *Psychotherapie, Doel, proces en praktijk / Het doel van het gebed, Gebed, vergeving, genezing* (1976)

TWIJFEL EN GELOOF

DR H. C. RÛMKE

DE PSYCHOLOGIE VAN DE TWIJFEL

•

DR G. VAN DER LEEUW

DE PHAENOMENOLOGIE VAN DEN TWIJFEL

•

DR G. SEVENSTER

DE TWIJFEL IN DE BIJBEL

•

DR W. J. AALDERS

TWIJFEL EN GELOOF

BINNEN DE Utrechtse School spande de pedagoog M. J. Langeveld zich in om school te maken. Buytendijk en Rümke streefden niet naar een school. Op voorspraak van Philip Kohnstamm werd hij in 1939 hoogleraar in Utrecht waar hij plannen ontwikkelde om het Instituut Paedagogiek uit te bouwen.

Hij bereidde het Koninklijk Besluit voor waarin de uitbreiding van het instituut werd voorzien; w.o. 2 doorkruiste de plannen. Als hoogleraar pedagogiek en ontwikkelingspsychologie in 1946 lukte het hem het Instituut in te richten.

Tussen 1950 en 1960 vervulde hij een spilfunctie; zijn imperium hield 20 jaar stand. Vanaf zijn inaugurele rede in 1950, *Over het opzettelijke en het onwillekeurige in de opvoeding en de opvoedkunde*, propageerde hij een normatieve pedagogiek waarin de zelfverantwoordelijke zelfbepaling van het kind centraal staat. Opvoeder en pupil gaan een pedagogische relatie aan die ertoe moet leiden dat het kind zelf verantwoordelijkheid leert nemen voor het eigen leven. Ontwikkeling is dan een proces dat zich op de toekomst richt. Langeveld keerde zich tegen de doctrine: *L'éducation consiste en une socialisation méthodique de la jeune génération*.¹ Als filosofisch referentiekader koos Langeveld de fenomenologische methode die hem in staat stelde om de relatie tussen ouder en kind in haar totaliteit of als essentie in ogenschouw te nemen. Beroemd is zijn opstel over de verborgen plaats in het leven van het kind, dat ingaat op de *personaal geconstitueerde ruimte* waarin het kind zich begeeft op *gewone plaatsen in het huis*, zoals de zolder of de ruimte onder de trap die door kinderen worden beleefd als bijzonder; zij trekken zich er terug en werken binnen de veilige beslotenheid van het eigen huis aan hun ontwikkeling.

ALS FENOMENOLOGISCH PEDAGOOG was Langeveld invloedrijk. Hij had een uitgebreid netwerk op grond van een gedeelde wetenschappelijke belangstelling en ook met persoonlijke relaties waaronder cultuurfilosoof/pedagoog Theodor Litt en Andreas Flinmen (*Wat kinderen spelenderwijs leren, is wat ieder mens nodig heeft: uitdaging en zingiving*). Hij correspondeerde veel met collega's en werd geregeld uitgenodigd voor gastcolleges. Uit de briefwisseling met Litt blijkt een bijzonder hartelijk contact dat ontstond in de oorlog. Na de bevrijding nodigde Langeveld Litt en zijn gezin uit naar Utrecht te komen om bij hem te logeren en om op krachten te komen. Litt had als uitgesproken antinazi de oorlog ternauwernood overleefd.

¹ ÉMILE DURKHEIM: 'Onderwijs bestaat uit een fatsoenlijke sociale inlijving van de jongere generatie.'

“**I**K BEN GEEN THEOLOOG EN IK SCHRIJF OOK NIET ALS ‘IETS’ VAN DIEN AARD. Als pedagoog meen ik, dat kennis van een zekere zaak geheel onvoldoende is voor de overdracht van die zaak. Men kon anders wellicht aan de knapste niet-christelijke filosoof het ‘t best toevertrouwen, het christelijke godsdienstonderwijs te geven. Bovendien meen ik, dat de gelovige christen daarom nog niet de beste godsdienstleraar is. Maar ik geloof wel, dat het christendom onoverdraagbaar is, wanneer het niet ervaren en ontmoet kan worden.”

Dit citaat is ontleend aan een artikel uit 1976 van M.J. Langeveld. Zijn visie op geloofsoverdracht en godsdienstonderwijs valt samen met zijn *fenomenologische pedagogiek* waarin de beschrijving van de alledaagse opvoedingswerkelijkheid, de *leefwereld*, een belangrijke plaats inneemt. De opvoeder/docent kan niet volstaan met het leren en bevorderen van kennis, vaardigheden, goede manieren, etc., maar *ontmoet* het kind van persoon tot persoon in de pedagogische relatie. In die ontmoeting speelt zich het meest wezenlijke deel van de opvoeding af.

Langeveld werd bekend door zijn *Beknopte theoretische pedagogiek* en talrijke publicaties over ontwikkelingspsychologie en kinderpsychotherapie en minder om zijn godsdienstpedagogische werk.

De opvoedingssituatie waarover Langeveld spreekt behelzen *geleefde waarden en normen*. ‘Je kunt van de moraal geen vakantie nemen, net zoals we voor de afwisseling geen dag zonder het weer kunnen’.

Hoe meer we in dit opzicht *verwetenschappelijken*, hoe meer we van onszelf vervreemd raken. De religieuze basiswaarden waren in Langevelds visie *nooit een gewonnen zaak*. Want *niets is huichelachtiger dan gearriveerde religie, de godsdienst van de gesloten deur*.

Langeveld: ‘De grootste godsdienstleraar die ik gekend heb, was Jan Arend Vor der Hake, rector van het *Baarnsch Lyceum*. Hij bood zijn leerlingen de gastvrijheid aan van zijn eigen geloof en legde uit wat hij er beleefde en zag, was eerlijk en open waar hij zijn weg niet zag, ging op de gedachten van anderen in en ontmoette hen onbekrompen en als persoon. – “Je moet ‘t maar kunnen”!’

Filosofisch-pedagogisch beklemtoont Langeveld dat de mens niet alleen een redelijk wezen is, maar ook een wezen dat gevoelsmatig, moreel, cultureel, personaal en sociaal zijn leven te leven heeft. Religie appelleert niet alleen aan redelijke vermogens. In religieus verband is kinderen alleen iets aan te bieden in een wereld waar religie *onmiddellijk meeleefbaar is*. Van de opvoeder wordt *natuurlijkheid* verlangd. Natuurlijkheid veronderstelt verwerking en authenticiteit. Dus geen volgzame theorie en systeem en conformering en de leerling louter intellectueel opbouwen: *Niet: ieder heeft zijn eigen natuurkunde, ieder heeft wel zijn eigen geloof*. Bij levensbeschouwelijke vorming is de *rationele discussie* niet toereikend: *Want geloof is in een overschrijding van het rationeel-bewijsbaar weten*.

Omdat levensbeschouwelijke vorming een persoonlijke confrontatie wordt, is de persoon van de leerkracht belangrijker dan de didactische methode. Religieuze antropologie is geen verzameling dogma's, het is *een beeld van het menszijn* waarin verstaanbare beelden en aanwijzingen te vinden zijn. Van daaruit kan opvoeding en pedagogiek zoeken naar haar realiteit, naar haar doelstellingen, haar toelaatbare middelen, haar wegen en haar beoordeling van zichzelf.

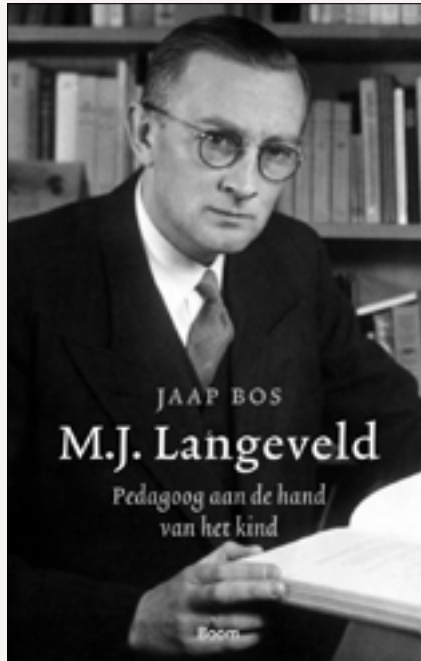
Een directe weg van een theologie naar de opvoedingssituatie is onjuist. *Man kann ihm das nicht geben, sondern es ihm nur angeben*. Die vorming stelt hoge eisen aan de onderwijsgevende en is er voortdurend een aanpassing nodig aan de tijd waarin we leven.

Langeveld beklemtoonde de noodzaak van cultuuroverdracht in de traditie van de geesteswetenschappelijke pedagogiek. Hij bouwde voort op het gedachtegoed van denkers uit de 19e eeuw zoals Schleiermacher en Dilthey die de nadruk legden op het belang van cultuuroverdracht tussen ouderen en jongeren. Langeveld kiest uit een veelheid van motieven, waarvan het bijbelse motief er één is, want zelfs op grond van het denken van Nietzsche en Freud blijkt de noodzaak, dat je het de kinderen niet onthouden mag: *Het hoogste wat de mens kan helpen de weg en zijn eigen levens- en persoons-gestalte te vinden, komt uit deze wijsheid tot hem 'terug' uit eeuwen van zichzelf overschrijdende, superieure menselijkheid – zegt de een – nee, zegt de ander, het*

HET MENS OVERSCHRIJDENDE

komt niet tot hem terug: het komt tot hem en 'God' schenkt het hem – nee zegt de derde: het is zijn eigen vraag die tot hem terugkomt maar nu als absoluut gestelde eis aan hemzelf. In alle drie gevallen rijst de vraag of de mens dit zijn kinderen en zijn medemensen onthouden mag, of de mens het aan een jeugd van luttele jaren en aan één persoon van beperkte geestelijke middelen mag overlaten de vondsten van talloze eeuwen, nog eens zelf uit te vinden, resp.: de openbaringen, die de mens door God geschonken zijn, nogmaals geschonken te krijgen.'

Langeveld vervolgt: *Ik meen, dat daarop in alle drie gevallen het antwoord ontkenkend moet zijn en dat de mens dus de plicht heeft het onmogelijke op zich te nemen en zijn kinderen ook het wezenlijk de mens overschrijdende te bieden en te leren heeft.*¹

¹ LITERATUUR: Daan Thoomes, in: *In de Waagschaal*, 6 juni 2009, jrg. 38; M. J. Langeveld, *Geloof als een verloren perspectief?* In: *Pedagogisch tijdschrift* jrg. 1, 1976 № 4; Langeveld, *Was hat die Anthropologie des Kindes dem Theologen zu sagen*, in: H. Diem en Martinus Langeveld, *Untersuchungen zur Anthropologie des Kindes. Pädagogische Forschungen*, Quelle & Meyer, 1960; D. Th. Thoomes, *Opnieuw aandacht voor M.J. Langeveld*, 2011.

Ik zou hier willen verwijzen naar het werkje: Paul Neff, *Religion als Gnade*, Gießen 1927. Het meest opmerkelijke ervan schijnt me, dat het klaarblijkelijk buiten enig verband met vaktheologische arbeid uit volstrekt oorspronkelijke ervaring ontsproten schijnt te zijn. De titel is aanvechtbaar, voor zover ze schijnt te veronderstellen, dat wat het boekje wil uiteenzetten religie überhaupt is. Dat is niet juist, want dan zouden boeddhisme en hindoeïsme geen religie zijn. De spil waarom ook dit boekje draait is eerder de as van de christelijke religie, niet van religie hoe dan ook. Hij probeert iets algemeen te maken van wat iets heel bijzonders is.

Het geschrift is – vooral als getuigenis van een onmiddellijke ervaring – nog in een ander opzicht bezwaam, daardoor nl. dat juist in de hier aangegeven momenten een overgang naar de mystiek wordt aangetroffen. Wat is mystiek? Ik heb elders proberen aan te tonen dat ze een zo rijk geschakeerd fenomeen is dat het hier zo goed als onmogelijk lijkt voor haar een definitie maar algemeen wezensbegrip op te stellen. Inderdaad onttrekt de definitie van de mystiek zich aan begripsmatige precisie; haar wezen is zelf alleen gevoelsmatig te begrijpen.

Maar ze heeft wel een uiterlijk formeel criterium. Daardoor wordt weliswaar niet haar wezen gedefinieerd, maar wordt wel een uiterlijk kenmerk gegeven aan de hand waarvan we kunnen constateren of we met haar van doen hebben. Dit kenmerk is het nu minder dan weer sterker en soms zelfs hartstochtelijk optredende afwijzing van een begripsmatige bepaalbaarheid van het religieuze object zelf. Het toont zich hierin dat ook de religieuze voorstellingsmiddelen als ontoereikend gevoeld worden om haar ten volle uit te drukken. Ze vatten het moeilijk bevatte-lijke bij de rand end ringen door in het gebied van het wonderlijke en voor onze rede wonderbare. Ze benaderen het buitenredelijke, het miral of gaan daarin geheel op en worden dan loutere ideogrammen van het ondenkbare.

Zo is het ook in dit geschrift dat zich inderdaad met een zekere ingehouden hartstocht weert tegen alle rationele begrijpelijkheid hoe dan ook. Voor de auteur moet juist dat wat wij de verzoe-*gende genade* noemen, ja, de religie zelf, geheel en uitsluitend mystiek zijn. Mijn eigen, daarvan afwijkende mening dienaangaande heb ik in mijn boek over *Het heilige* uiteengezet.

AUFSÄTZE

DAS NUMINOSE BETREFFEND

RUDOLF OTTO
PROFESSOR DER THEOLOGIE
IN MARBURG

VERLAG FRIEDRICH ANDREAS PERTHES A.-G.
STUTTART/GOTHA
1923

ONTWIKKELINGSEFASSEN IN DE JEUGD EN BIJ SCHRIFTLOZE VOLKEN

EEN BELANGRIJKE TAAK VOOR DE GODSDIENSTPSYCHOLOGIE EN -PEDAGOGIEK IS DE FEITEN VAN SPONTANE MYSTIEKE GEVOELEN UIT DE KINDERLIJKE ERVARINGSWERELD TE ONDERZOEKEN.

Vanwaar de paradox waarom het levensbepalend is terwijl de oorsprong teloor gaat. Vergelijk het onderzoek van de Marburger psycholoog en grondlegger van de eidetiserende integratiepsychologie Erich Jaensch over het vermogen om het in de kindertijd waargenomen, en dat in dezelfde mate vervolgens vaak weer verloren gaat of beperkt wordt, opnieuw helder voor de geest te krijgen zodat het beeld het karakter van een waarneming krijgt.

Deze onderzoeken laten zien dat de kinderlijke geest überhaupt in aanleg rijker is dan bij volwassenen die een verlies van mogelijkheden ondergaan. Deze inzichten zijn ook belangrijk voor de vraag naar de oorsprong van religie. Misschien zullen de oude mythen, door een oorspronkelijk rechtstreeks contact tussen mensen en goden, ooit op zo'n manier nog eens bevestigen dat het numineuze gevoel niet een pas in een later stadium in de cultuurgeschiedenis optredend moment is maar – integendeel – dat het voorafging van alle cultuur. Dat de menselijke begintoestand in ieder geval niet het wilde halfdier was zoals de darwinisten zich dat voorstellen. Het is een royaal met aanleg en mogelijkheden toegeruste 'kinderjarenleeftijd'. Een tijd om te leven die rijk was aan mogelijkheden en vooral zoveel rijker was in de gevoelsaanleg dan bij hen in de 'kracht van hun leven'.

De verklaring die Parker voor het religieuze ontwaken aangegeven heeft, wijst in deze richting. Het cultuurproduct heeft vaak genoeg in het geestesleven van volken werkelijk gewoonweg dezelfde rol gespeeld als die van de intellectualisering in de persoonlijke levensloop, namelijk dat het een oorspronkelijk rijkere gevoelsaanleg sterk in kracht doet verminderen. Met de 'visuele aanleg van het kind' is dit inderdaad overtuigend het geval geweest. Het vermogen om beeldend te zien is geen later product van een ontwikkelde cultuur maar moet bij de virtuozen uit de IJstijd in verbazingwekkende kwaliteit aanwezig geweest zijn.

Het is nog steeds een menselijke eigenschap bij de schriftloze culturen en wel in hogere mate dan het geval is binnen de gecultiveerde leefwereld. En zoals nog vandaag de dag het specifieke numineuze gevoel van het wonderbaarlijke, het ijzingwekkende, het ontzag, maar ook van de aandachtigheid het sterkst en meest spontaan naar voren treedt in de kinderziel en bij de naïeven, zo moeten wij het ook veronderstellen in de begin- en schriftloze tijd van de mensensoort. In ieder geval is staande te houden dat een tijdperk dat een zweem van wonderbaarlijk ‘bezielen’ kent, of dat de ongelooflijk wonderlijke gedachte van het *mana*, de mysterieuze kracht die in alle dingen aanwezig is maar in verschillende graad, en *orenda*, de magische macht of goddelijke kracht die in alle dingen aanwezig is, konden voortbrengen, zonder twijfel en veel eerder en veel beter in staat waren om gevoelsreacties zoals wij ook hebben, te beschrijven.

Het hoogtepunt van Maimonides’ pogingen om kennis van God te verkrijgen, is de erkenning dat ‘alles wat wij begrijpen is het feit dat Hij bestaat, dat Hij een Wezen is aan wie geen van Zijn schepselen gelijk is, die niets met hem gemeen heeft, die geen meervoud inhoudt, die nimmer te zwak is om andere wezens voort te brengen en wiens verhouding tot het heelal gelijk is aan die van een kapitein tot een schip. Zelfs dit is niet de werkelijke verhouding en een juiste gelijkenis, maar dient slechts om duidelijk te maken dat God het heelal regeert; dat is, dat Hij het duurzaamheid geeft en zijn noodzakelijke ordening in stand houdt.’

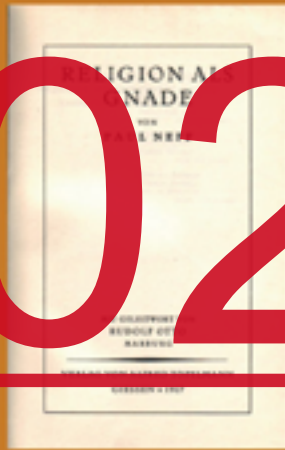
Maimonides: *The Guide of the Perplexed* 1-58

GOD – hier kan de ziel alleen inwaarts kijken en stil worden, hier krijgen woorden een volstrekt andere betekenis. Gedreven door zelfbedrog en nood heeft de mens steeds nieuwe voorstellingen en aanduidingen van GOD uitgevonden en verzonnen. Een voorstelling of predicaat is niet nodig: *si Deus concipi posset, non esset Deus*, ‘als GOD benoemd zou kunnen worden, zou hij niet bestaan’. Als weerlegging van deze pogingen valt alleen te zeggen dat GOD niet goed, niet slecht, niet rechtvaardig, niet onrechtvaardig, niet hier, niet daar, niet alwetend, niet almachtig en niet overal aanwezig is; dat hij geen eenheid, veelheid of totaliteit is. Het is belangrijk te benadrukken dat op zijn werking alle menselijke ideeën over middel en doel volstrekt niet van toepassing zijn. GOD is dat – volstrekt andere. – Dan hult de ziel zich in diepste deemoed en heeft ze geen reden meer om rechtvaardigheden van God te verzinnen die alleen maar wanproducten van menselijke onbescheidenheid kunnen zijn. – Ook ziet ze er geheel en al vanaf om God ‘genezingskracht’ toe te dichten die alleen maar beperkte menselijke rechtvaardigheidsoverwegingen aan het eeuwige toeschrijven en ons verleert om in het wereldgebeuren of in ons eigen noodlot naar de wegen van God te zoeken. Daardoor wordt enkel maar menselijke wijsheid als goddelijk bestempeld.

PAUL NEFF

Religie als genade

Met een voorwoord van Rudolf Otto

UITGEVERIJ ABRAXAS AMSTERDAM

Werkelijkheidsverlangen is altijd in de diepste zin een verlangen naar aanwezigheid, ontmoeting, naar deelname aan een zinvolle werkelijkheid. In die zin is het altijd ook een religieus verlangen.

Mircea Eliade

INHOUD

De intuitus mysticus als primitief-elementaire belevenis

<i>Die Religionen</i>	L. W. Hauer
<i>Ontmoeting met mijzelf</i>	Ch. Heinrichs
<i>Memoires</i>	Alfred Tennyson
<i>Testament</i>	Rabindranath Tagore
<i>Of many things</i>	John Ruskin
<i>Ten sermons of Religion</i>	Theo Parker

Het *Spontanes erwachen des Sensus Numinis* komt oorspronkelijk uit Rudolf Otto's *Das Gefühl des Überweltlichen (Sensus Numinis)*, Fünfte und sechste, vermehrte Auflage von *Aufsätze, das Numinose betreffend*, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1932. Het citaat van Tagore is uit het Bengaals vertaald door Indu Dutt. Gedeeltes van deze tekst zijn opgenomen in de Nederlandse vertaling van *Das Heilige* en *Religion als Genade*.

De door Otto opgetekende ervaringen zouden niet hebben misstaan in de collectie werkelijkheidsbelevingen die Tjeu van den Berk citeert in *Het numineuze* uit 2005 en *Op de bodem van de ziel* uit 2006.

Het zijn ervaringen die de droomwereld van het kind raken, alsmede de verbeeldingswereld van de volwassene. Ervaringen die de grens tussen de zichtbare wereld en het alomvattende waar wij deel van uitmaken voor een moment uitwissen. De numineuze beleving wordt beschouwd als 'levensbepalend'.

OM TE KUNNEN BEGRIJPEN HOE RELIGIE OOIT IN DE GESCHIEDENIS IS ONTSTAAN MOET ONS UITGANGSPUNT DE MENS EN ZIJN GEMOEDSLEVEN ZIJN. 'Je inleven in de geest van de aapmens, de pithecanthropus, is een hopeloze aangelegenheid'. We moeten erop vertrouwen dat de schriftloze mens voor ons nog te begrijpen is wanneer we zijn gevoelsleven kunnen volgen, en voor zover dit verklaarbaar is in termen van gemoedsbewegingen die wijzelf ook kennen. Deze emoties zijn voor ons van groot belang omdat ze ook in onze tijd als spontane, oorspronkelijke, dus zo los mogelijk van overlevering en opvoeding, uitingen van numineuze ervaring kunnen ontstaan en niet direct herkend worden als iets dat vroeger onder religie werd verstaan, of in duidelijk contrast daarmee, als volstrekt oorspronkelijke oerervaring wordt beseft.

In *West-östliche Mystik* heb ik in *Der intuitus mysticus* als *primitiv-elementares Erleben*, een voorbeeld gegeven uit de streek van Santa Fe van een ervaring die al heel duidelijk de trekken vertoont van een nog onontwikkelde eenheidsgedachte, *ekatā-darshanam*. In de eenzaamheid van New Mexico hadden de bewoners echter geen enkele notie van enige ~~mystiek en eenheidsvisies~~ (zie p. 39). Maar bijzonder belangrijk zijn vooral voorbeelden die tegelijkertijd spontane religieuze ervaringen uit de kindertijd laten zien. Sinds het onderzoek van Erich Jänsch is de aandacht van de psychologen steeds meer gericht op capaciteiten die spontaan vanuit het kindergemoed opwellen. Deze kwaliteiten blijven in het latere leven door ~~gemis aan vorming of om andere redenen bedekt of gaan zelfs verloren~~. De *intuitus mysticus* als primitief-elementaire belevenis.

Geldt dat ook voor de religieuze talenten? Zo ja, dan zou dat de spontane zelfstandige religieuze ervaring bijzonder goed aanschouwelijk maken. Zo'n soort aanleg (*rudiment*) kan vandaag de dag, net zoals andere typische eigenschappen van het menselijke gemoed, spontaan uit de ziel opwellen en kan dus nog steeds in zijn ~~unieke karakteristiek gecontroleerd worden~~. Daarmee is dan meteen ook een aanzet gegeven om oorspronkelijke religieuze gevoelens, ook in de geschiedenis, als wezenlijke en bijzondere bronnen weer te herkennen en te erkennen. In deze uitgangspunten liggen uiteindelijk ook de wortels van religieuze voorstellingen en symbolen. Ook al zijn deze vermengd met of verborgen door plaatselijke inbreng of eigen fantasie. Ik laat hier graag enkele voorbeelden van zien.

THE LURE OF THE DESERT

DAT DE MYSTIEKE ERVARING, ONDANKS ALLE SPECULATIES, ALS EEN VOLSTREKT EENVOUDIGE DIRECTE BELEVENIS EN TEGELIJKERTIJD ALS EEN HEEL SPONTANE EN OORSPRONKELIJKE ERVARING OVERKOMT, LIJDT GEEN TWIJFEL. Ik heb op andere plaatsen geprobeerd om overeenkomstige voorbeelden speciaal uit jeugdervaringen te verzamelen. Een van de meest recente in dit opzicht is de autobiografie van Ankor Larssen: *Bei offener Tür*, en de helden in zijn beide verhalen *Maria und Martha*, en *Die Gemeinde, die in den Himmel wächst* leerrijk. — Hierover schrijft een jonge vriend mij het volgende:

«Ik had in het voorjaar een onderhoud met professor Longwell in Princeton (USA). Ik vroeg hem uit te leggen, wat u (in casu Rudolf Otto) onder de *Mystik des zweiten Weges* verstonde. Toen ik daarbij de uitdrukking *Einheitsschau* gebruikte, ging hij hier direct op in en vertelde van een fenomeen dat bij hem thuis, in de buurt van Santa Fe in New-Mexico, heel bekend is.

Hij noemde het *the lure of the desert*, ‘de verlokking van de woestijn’, een naam die het fascinerende ervan heel goed uitdrukt. Hij beschreef toen deze ervaring in termen die precies weergeven wat u (i.c. Rudolf Otto) met de term *Einheitsschau* beschrijft: een zeldzame manier van terugdeinzen en in elkaar overgaan van voorwerpen, – *just some sort of unity*, ‘enkel een vorm van eenheid’. Daarbij was het karakteristieke ervan zo buitenredelijk, dat degenen die het kennen het niet nodig vinden om het door woorden te zeggen, maar dat ze het aan een toevallig gebaar of aan de intonatie van een willekeurig woord van de ander herkennen. Op de vraag: ‘heb je wat gezien?’, antwoordt de ondervraagde alleen maar met zo’n soort gelaatsuitdrukking. Longwell vertelde dat hij zelf deze ervaring een keer gehad heeft en dat dit een diepe indruk op hem heeft gemaakt, ondanks het feit dat deze ervaring voor hem eenmalig bleef.»

En twaalfjarige jongen is helemaal alleen tijdens het aren lezen.

Het is een schitterende zomerdag. Zijn dorstige blik omvat vanuit de hoogte de omgeving. Het diepe blauw van de hemel strekt zich in een verheven stilte uit over de gouden velden, ver over het land. Uit de verte hoor je af en toe het geroep van de maaiers of het knallen van de zweep. En bijna onwezenlijk, getemperd door de zonovergoten lucht, zweven, naar gelang het ritme van de uren, de slagen van de kerk-torenklok de hoogte in. Dan komt de ziel van de jongen in beroering en voelt hij een zeer diep verlangen; vol aandacht en vol verwachting zit hij daar. De ontroering wordt sterker, zij groeit uit tot een bedwelmend akkoord. Reusachtig voelt hij het om zich heen zweven – hij heeft geen naam voor deze raadselachtige, indringende aanwezigheid, die ook niets gentzen heeft met alles wat hij over God gehoord heeft. Hij denkt er zelfs niet aan het verband te brengen met de ‘God’ die hij uit de heilige verhalen kent. Zijn voorstelling van God en datgene wat in deze ervaring doorwerkt, hebben niets met elkaar te maken. En nu stort het met volle drukkende kracht op hem neer, een huiveringwekkende vloed, een niet te vatten werkelijkheid. Angstig pakt hij zijn zakje met aren op dat in het diepe wagenspoor ligt, en maakt dat hij wegkomt uit die benauwende situatie. Hij loopt of zijn leven er van afhangt, en komt buiten adem in het dorp aan waar hij zich ergens probeert te verbergen voor dit huiveringwekkende dat hem overspoelde. Thuisgekomen zit hij na te denken voor de gesloten deur en is verbaasd over wat er gebeurd is – ja, hij schuimt zich bijna voor zijn dwaazige gedrag, maar hij komt er niet uit, zijn wonder blijft. Die aanwezigheid blijft roepen en zal hem nooit meer verlaten.

‘Die Religionen, Stuttgart 1923, deel 1, p. 37

Wat mij in eerste instantie aan deze ervaring – want dat het hier om een werkelijke ervaring gaat, werd door de schrijver bevestigd – interesseerde, is dat in hem bijna met de nauwkeurigheid van een wetenschappelijke proefneming zich precies die gevoelsmomenten openbaarden, die ik in mijn analyse van HET NUMINEUZE zelf heb ontdekt. Zelfs op dezelfde manier zoals zich dat in het citaat duidelijk voordoet. In ‘Das Heilige heb ik het aangegeven: een voorbeeld van de zuivere begripsloosheid (‘buitenredelijkheid’) van het religieuze gevoel. Voor degene die het overkomt, zijn er geen vertrouwde categorieën aanwezig. Integendeel, het maakt zich als het pure mysterieuze, als het mirum (wonderbaarlijke) zelf boven alle bevattings-

SPONTANE INTUÏTIE

vermogen uit, voelbaar. Interessant is ook het spontane van de gebeurtenis, want de ervaring werd niet in verband gebracht met wat ooit is opgestoken of in lessen was geleerd, maar dat het bij vergelijking juist daarvan verschilde. Ook is het gegeven dat het hier om een jeugdervaring gaat van belang.

De indoloog en godsdiensthistoricus Jakob Hauer schreef het betekenisvolle werk *Die Religionen, ihr Werden, ihr Sinn, ihre Wahrheit*. In deel I, *Das religiöse Erlebnis auf den unteren Stufen* vond Rudolf Otto een bevestiging van de fundamentele opvatting dat bij scherpe introspectie de innerlijke getuigenis opgemerkt kan worden: ‘Wat het hart (Gemüt) ‘getuigt’, kan in een gunstig geval ook uit een spontane intuïtie (vorahnender Regung) opwellen.’

Het heilige, Amsterdam 2012, p. 219¹

¹ VOOR DE GOEDE ORDE: Rudolf Otto heeft zich net als Carl Jung zich openlijk gedistantieerd van zijn collega Jakob Hauer (†1962) wegens diens politieke opvattingen. Vgl. Horst Junginger: *The study of religion under the impact of fascism*, Leiden 2008. In de NIOD-Bibliotheek Amsterdam is zijn boek *Glaube und Blut; Beiträge zum Problem Religion und Rasse* uit 1938 aanwezig.

DUIDELIJK VERWANT MET DEZE BELEVENISSEN IS WAT TENNYSON OVER ZICHZELF VERTELDE EN WAT OOK HIJ TOT ZIJN JEUGD KON HERLEIDEN: ... als een soort wakende trance die ik vaak heb gehad vanaf mijn jeugd als ik helemaal alleen was. Het overviel me wanneer ik mijn eigen naam stilletjes tegen mezelf bleef herhalen, tot opeens, alsof ik er zelf buitenstond, als het ware vanuit de diepe concentratie de gewaarwording van mijzelf ineens leek te vervagen tot een ongebonden staat. Dit was geen verwarrende maar de meest heldere en veiligste conditie die absoluut niet in woorden te vatten is. Een onbeschrijflijke gemoedstoestand waarin de dood een bijna lachwekkende onmogelijkheid was. Het verlies van persoonlijkheid (als die er überhaupt al was) leek geen ondergang maar het enige ware leven. Ik schaam me voor mijn zwakke beschrijving. Maar had ik niet gezegd dat de staat onuitsprekelijk is?

“A kind of walking trance I have frequently had, quite up from boyhood, when I have been all alone. This has often come upon me through repeating my own name to myself silently till, all at once, as it were, out of the intensity of the consciousness of individuality, the individuality itself seemed to dissolve and fade away into boundless being; and this not a confused state, but the clearest of the clearest, the surest of the surest, the weirdest of the weirdest, utterly beyond words, where death was an almost laughable impossibility, the loss of personality (if so it were) seeming no extinction, but the only true life...”

Misschien laat datgene wat Alfred Tennyson in zijn memoires over zichzelf vertelt zich vergelijken met de satori van zen, in het bijzonder met de ervaring van Wuxue Zuyuan († 1286), ook wel Bukkō Kokushi genoemd:

Ik had de avond samen met twee vrienden in een grote stad doorgebracht. We hadden met elkaar gedichten en filosofische werken gelezen en besproken. Tegen middernacht gingen we uit elkaar. Ik had nog een lange terugreis voor de boeg. Mijn gemoed, nog diep onder invloed van de gedachten, beelden en gevoelens, die door het lezen en bespreken gevormd waren, was stil en vredig. Ik verkeerde in een toestand van rustig, bijna passief genieten. Welbeschouwd was ik niet aan het denken, maar liet ik gedachten, beelden en gevoelens als het ware vrij door mijn gemoed stromen. Plotseling, totaal onvoorbereid, bevond ik mezelf omhuld door een vlammen-kleurige wolk. In eerste instantie dacht ik aan vuur, aan een mogelijke brand ergens in de buurt. Maar tegelijkertijd zag ik: het vuur was in mezelf. Terstond overviel mij een gevoel van jubel, van grenzeloze vreugde, vergezeld of onmiddellijk gevolgd door een onbeschrijflijke openbaring van inzicht. Zo zag ik onder meer, ik was niet alleen overtuigd, ik zag echt –, dat het heelal niet uit dode stof bestaat, maar integendeel, dat het een levende aanwezigheid (a living Presence) is; dat de wereldorde zodanig is, dat zonder enige uitzonde-

DE NUMINEUZE ERVARING

ring en zonder toeval alle dingen voor elkaar het beste werken. Het schouwspel duurde een paar seconden. Toen was het voorbij. Maar de herinnering bleef en het gevoel van werkelijkheid daarvan, van wat ze liet zien, zijn alle vijftienvijf jaar die daarna verstreken blijven bestaan. (C. Butler, *Western mysticism*, p. 332.)

Het verschil met zenbeleving is dat Alfred Tennyson meer het abstracte en benoembare benadert dan bij zen. Of schijnt te benaderen. Want de sterkere verstandelijke houding van de westerling vertroebelt de ervaring zelf door de pogingen om achteraf verklaringen te zoeken.

(VGL. *Das Gefühl des Überweltlichen (Sensus Numini)*, 'Das Numinos-Irrationale im Buddhismus', § Satori bei A. Tennyson, p. 252. VGL. i. h. b. over Zen-mystiek R. Otto *West-östliche Mystik*², p. 207 en m.n. p. 379: das Gleichnis von der verlorenen und wiedergefundenen Kuh.)

NET ZO LEERZAAM ZIJN DE MEMOIRES VAN RABINDRANATH TAGORE

OVER ZIJN JEUGDERVARINGEN. Ze zijn juist daarom zo interessant, omdat ze laten zien dat niet alleen numineuze gevoelens überhaupt in het jeugdige gemoed uitbreken, maar dat bij hen die er gevoelig voor zijn de typische mystieke inzichten zich volledig spontaan in de jeugdperiode voordoen.

Heel lang geleden, toen ik nog één was met de aarde en het groene gras me overdekte en ik overgoten werd door het helderlicht, toen mijn weidse, groenschemerige lichaam in de zonneschijn de jeugdige geuren en warmte uit elke porie wasenda, toen ik het land en het water van verre landen en streken besloeg, lag ik saluwijgend onder de heldere hemel. Ik voelde hoe in het helderste zonlicht het wezen van de verrukking, een vitale levenskracht, zich in een intense, onuitsprokene, halfbewuste vorm in mijn uitgestrekte lichaam roerde met een acute, huiverende, uitgelezen golving – ik scheen me daar op dat moment iets van te herinneren! Het gevoel van de oeraarde, uitbottend, bloeiend en blij met haar beschermer, de zon. Het is alsof de bewustzijnsstroom in mij onmerkbaar en langzaam elke grasspriet, elke boomwortel, elke ader doordrenkt, in de golvende beweging die door de korenvelden trekt, pulserend in elk blad van de kokospalm dat trilt van levenslust.

Vgl. Rudolf Otto, *Rabindranath Tagore's Bekenntnis*, Tübingen 1931. Aus *Rabindranath Thakkurs vaterlicher Religion*, 1922; *Zum Verstandnis von Rabindranath Tagore: Ein Stuck altindischer Theologie*, 1928-1929; 'Meine Religion' von Rabindranath Tagore, 1931.

Het fragment is afkomstig uit *A Tagore testament; Poems and articles*, vertaald uit het Bengali door Indu Dutt, Londen 1953.

JOHAN RUSKIN VERTELT OVER ZIJN VAAK TERUGKERENDE JEUGDERVARINGEN.

Het zijn zuivere numineuze ervaringen. Bijna alle momenten die wij daarvoor gevonden hebben, keren bij hem heel spontaan terug.

Ten slotte: hoewel er geen welomlijnde religieuze gevoelens bij betrokken waren, toch was er een voortdurend beeld van heiligheid in de hele natuur. Van het kleinste voorwerp tot het meest immense – een instinctief ontzag, vermengd met verrukking; een onbestemde huivering zoals we die ons soms voorstellen om de nabijheid van een onstoffelijke geest aan te duiden. (VGL. Zinzendorf: *zoals iemand's avonds huiverig wordt op het land*.)

Ik kon het alleen maar door en door aanvoelen als ik alleen was. Dan deed het vaak mijn hele lijf huiveren van vreugde en ontzag. Het overkomt me als ik enige tijd niet in de heuvels was geweest en ik allereerst naar de oever van een bergrivier ging waar het bruine water rond de steentjes cirkelde, of wanneer ik voor het eerst de toppen van ver land tegen zons-
ondergang zag, of de eerste lage gebrokkelde muur bedekt met bergmos. Ik kan amper het gevoel beschrijven, maar denk niet dat dit aan mij ligt of aan de Engelse taal. Ik ben bang dat geen enkel gevoel goed te beschrijven is. Als we het gevoel van lichamelijke honger zouden moeten uitleggen tegenover iemand die nooit honger heeft gehad, zouden we moeite hebben het onder woorden te brengen. Het lijkt alsof de vreugde voor de natuur mij overkomt als een soort hartstochtelijk verlangen, gestild door de nabijheid van een grote en heilige Geest. Dit gevoel bleef in zijn volle heftigheid bij me tot mijn achttiende of twintigste jaar. Toen mijn bedachtzaamheid en praktische kracht toenamen, en de 'zorg van deze wereld' op mijn schouders rustte, ebde het langzaam weg zoals Wordsworth beschreef in zijn *Intimations of Immortality*.

(John Ruskin: *Of many things*, hfdst. XVII, §19 in *Modern painters* dl. III, George Allen, Londen 1906)

DE NUMINEUZE ERVARING

- 1 Geen welomlijnde religieuze gevoelens waren erbij betrokken. Geen bepaald religieus gevoel dat hem bekend voorkwam uit het godsdienstonderwijs, ook geen bepaalde, concrete afzonderlijke voorstelling van traditionele dogmatiek vermengd zich hiermee, of is de aanleiding.
- 2 *Amper te beschrijven* d.w.z. dat het niet tot een concreet begrip terug te brengen is.
- 3 Tegelijkertijd is het een gevoel, net zo *uniek, zelfstandig en door niets anders te vervangen*, of weer te geven als welk ander elementair mentaal gevoel dan ook.
- 4 Het is geen wezenlijke esthetische beleving van schoonheid of van iets 'verhevens' maar dat van een volstrekt andere (*das ganz andere*) *heiligheid*.
- 5 Het is *intuïtief*, dus dat het niet uit overdenking ontstaat; integendeel: het *vervluchtigde 'toen mijn bedachtzaamheid toenam'*. Het is *zonder tussenkomst, gevoelsmatig uit de diepte van de ziel opgeroepen, een inzicht a-priori, zonder eerste oorzaak*.
- 6 *Huivering en ontzag* zijn de kenmerkende gevoelens van *mysterium mirum et tremendum*, die zich uiten als een *huivering over het kale lijf*.
- 7 *Met vreugde en ontzag* de rilling, die tegelijkertijd *verrukt en ontzagwekkend* is, het mengsel van *fascinatie met het tremendum ac stupendum*.
- 8 Ruskin ervoer een *nabijheid* als een geestesangst, de aanwezigheid van een onstoffelijke geest. Alsof een *grote en heilige Geest* nabij is, schimmige en spookachtig, met *grandeur en heiligheid*, en tegelijk *onttrokken aan elke vorm van beschrijving*.
- 9 Het *treedt aan het daglicht als een hartstochtelijk verlangen*. Het komt voort uit de *stille mystieke drijfveer* waarover Heinrich Suso en Augustinus spreken en uit de *neiging naar geheimezinnige waarden*, waarnaar wij zoeken in religieuze onrustgevoelens, totdat hij zich laat vinden als een openbaring, en waar we niet naar zouden kunnen zoeken of verlangen als we niet in de *duisternis* al iets van zijn aanwezigheid geweten zouden hebben.
- 10 *Niets esthetisch, niets moralistisch en niets doelmatig* dringt zich op. *De ervaring is puur numineus*. De natuurkenmerken die Ruskin benoemt zijn *precies dezelfde die we bij de numineuze natuurbeelden tegenkomen en boven de rede uitstijgen – buitenredelijk zijn*. Bijzondere aandacht verdient de indruk van een *verafgelegen land bij zonsondergang*, deze wijde leegte, versterkt door de stijging aan de horizon en door de gevoelens van wijde grenzeloosheid die alleen al door het wegzinkende zonlicht zo sterk kunnen worden opgeroepen.

Friedrich Schleiermacher noemt zo'n ervaring intuïtie en gevoel voor het oneindige. Wij noemen het divinatie (zienersgave, hogere ingeving, inzicht in het verborgene, profetie). Schleiermacher had gelijk toen hij opwierp dat divinatie in de sfeer van geschiedenis zelfs groter is dan al deze divinatie uit de natuurlijke sfeer. Zal er geen numine afflatus te vinden zijn die het buitenredelijke en het numineuze karakter van ons eigen tijdsgewricht voorvoeld? (VGL. Aufsätze das Numinose betreffend 1923.)

John Ruskin, 1819-1900, was dichter, essayist en sociaal hervormer. In 1843 verscheen deel 1 van *Modern painters*. Kunst was voor hem vooral een zaak van ethiek en moraal. In *The seven lamps of architecture* noemde hij offer, waarheid, kracht, schoonheid, leven, herinnering en gehoorzaamheid de zeven grondslagen van de kunst. In *The stones of Venice* betoogt hij dat aan ware kunst altijd een 'religieuze bezieling' ten grondslag ligt.

THEODOR PARKER'S 'TEN SERMONS OF RELIGION' UIT 1853 verhaalt van spontane jeugdervaringen die nauw verwant zijn aan die van Ruskin. Vooral zijn bewering over de verhoogde numineuze aanleg bij kinderen, en die meteen het numineuze gebied afbakent en al vooruitloopt op de termen die wij menen daarvoor te kunnen vormen:

‘Het religieuze gevoel (werkzaamheid) begint vroeg bij kinderen. Maar net zoals bij alle bezigheden is ze aanvankelijk onbewust. Onbewuste capaciteiten herinneren we ons niet. We herinneren ons alleen wat we bewust met ons volle verstand ervaren hebben. We kunnen ons hoogstens vaag herinneren wat al vaag en duister of sluimerend in ons aanwezig is, terwijl de uitwerking (in ons gemoeds- en wilsleven) voor ons verdere vergankelijke leven blijvend kan zijn. Je kunt zien dat baby's instinctmatig en onwillekeurig mondbewegingen maken, zoekend naar hun natuurlijke borstvoeding. Zo tast in onze kinderjaren het gevoel al zoekend naar de oneindige God. En bij kunstmatige voeding wordt het kind vaak genoeg alleen maar tevredengesteld met een aftreksel van de godheid die de mond vult en dus uithongering voorkomt. Worden sommigen niet herinnerd aan een tijd waarin er een vermoeden was – het was meer een gevoel dan een gedachte – van een vaag, duister geheimvol iets, een oergrond boven alles verheven, om alles en in alles, dat niet begrepen kan worden maar je toch zeker niet kon zijn ontgaan?. Je lijkt er een deel van te zijn, of het van jou. Je was verwonderd dat je het niet met je ogen kon zien, of kon beluisteren met je oren, of met je handen kon aanraken terwijl je het wel kon voelen en waarnaar je streefde met zo'n wonderlijke onduidelijkheid. Soms kon

DE NUMINEUZE ERVARING

je het niet anders dan liefhebben, soms boezemde het vrees in. Je mag het geen naam geven. Wanneer je dat zou willen, dan zou geen enkel woord als naam voldoen voor zoiets afwisselends. Je verbindt het met alles wat vreemd en buitengewoon is. Soms zou het hoogst beminnelijk zijn, dan weer bijna lelijk door zijn onbestemdheid en vormloosheid. Kom je in een nieuwe plaats terecht, dan zou het er eerst niet zijn. Maar al snel zou het er weer zijn, als een permanente reisgenoot.

Niet iedereen zal zich zulke ervaringen herinneren, waarschijnlijk alleen diegenen bij wie het religieuze bewustzijn vroeg ontloek. En toch zijn we allemaal door zo'n nevelachtige periode van onze religieuze ontwikkeling heengegaan, waar de ziel door gevoelens bewogen werd. Een gevoel waarvoor het verstand geen passende begrippen kan vormen. Dezelfde gebeurtenis vind je op het grote toneel van de geschiedenis van oude volken, waarvan de gedenktekens nog steeds getuigen van deze vroegere bewustzijnsfeiten. En je vindt nu nog complete volken die zich in deze nevelige religieuze episode bevinden. Sfinxen en piramides zijn versteende resten van zulke bewustzijnsfeiten, zoals u en ik ze vroeger in de kinderjaren hebben gehad. De schriftloze volken hebben nu eenmaal een zekere nativiteit, tastend naar God, steeds in verleiding gebracht om met hun reagerende verstand datgene uit te drukken (in mythe en ritueel), wat hun eerst eens in de vorm van rechtstreeks gevoel gegeven werd. Waar de taal nog een te grof stuk gereedschap is voor een verfijndere uitdrukking wordt geprobeerd uit steen te vormen wat de taal nog niet kan uitdrukken. Dit vage, geheimenisvolle, bovenmenselijke iets, nog voordat het hard geworden is en zich verstevigd heeft tot 'godheid', wil ik nu men (het goddelijke) noemen. Wat het is, dat weer de schriftloze mens niet. 'Het is niet mezelf. Wat is het dan? Misschien iets van buiten?' Dus nemen ze dat ding van buiten, wat hun wonderbaarlijk toeschijnt, misschien een reptiel, een dier, een vogel of een insect. Of een gedeelte van de natuur, de wind, de bliksem, de zon, de maan, een planeet of een ster. Zo objectiveren zij gevoel zich in en aan deze uiterlijkheden.

Theodore Parker (1810-1860) was een Amerikaans unitaristisch theoloog en predikant in Boston. Hij was beïnvloed door De Wette. Parker erkende geen bovennatuurlijke openbaring en ging geheel uit van de intuïtieve ervaringen van het menselijke gemoed. Parker heeft zich, net zoals de Quakers, beijverd voor de afschaffing van de slavernij.

RUTH
WOLF Van alles
het middelpunt
Over leven en *Querido*
werk van Carry
van Bruggen

2024

*M*IDDEN OP DEZE BRUG, waar ik stil sta als weerhouden, staat het om mij heen, en staart het mij aan en staart op mij neer en staart naar mij op... de grote, stille vensterogen in de gevels... de matte bomen, het schimmig water... ik ben van alles het middelpunt. Zo klein als ik ben, nietig en klein, onder de eeuwige hemel, smeekt het nochtans zijn smekingen uit naar mij alleen.

OPGROEIEN IN ZAANDAM

*De Bildung van Carolientje de Haan
van haar 4^e tot 15^e levensjaar.*

OP WEG NAAR CARRY VAN BRUGGEN

Wij waren in mijn jeugd stille bewoners,
Met smal gewin in ene kleine stad.
Maar thans: de rijkste stad geeft mij niet schoners
Dan ik toen kosteloos aan schatten had.

Jacob Israël de Haan

WIE NAAR HET TEGENWOORDIGE ZAA NSTAD GAAT in de hoop iets terug te vinden van het landschap waaruit Carry van Bruggen naar eigen getuigenis in haar jeugd werd ‘opgebouwd’, moet zich voorbereiden op een bittere teleurstelling. Grachten en sloten zijn gedempt, huisjes en gebouwen gesloopt, bomen gekapt, en het stadsbeeld wordt zoals overal elders beheerst door het snelverkeer, het warenhuis, de supermarkt. Alleen in een enkele met zorg gerestaureerde wijk vindt men nog de Zaanse groen geverfde balken, de bruggetjes, de wegsloot, het hoog op rijzend geboomte waardoorheen witte beelden schemeren. Het ziet er in die boekjes heel idyllisch uit, en als onvervalst idyllisch werd het Zaanse leven ook ervaren door de vele lezers van Carry van Bruggens verhalenbundels *‘Het huisje aan de sloot, Avontuurtjes en Vier jaargetijden*.

Dat de werkelijkheid in heel wat opzichten volstrekt anders was, wordt niet alleen duidelijk uit de historische feiten en achtergronden die sinds het verschijnen van die bundels aan het licht zijn gekomen, maar ook reeds uit het door de schrijfster zelf verstrekte materiaal. Daarvoor hoeft men niet eens tussen de regels door te lezen, het staat er allemaal in, ~~maar men wordt makkelijk misleid door het glanzend herinneringswaas dat over deze verhalen ligt uitgespreid en ze als in een avondschijsel van “innigheid bijeenhoudt. Wij mogen op dat lieflijk licht niet afgaan; de vraag is: wat wordt er door onthuld en wat verborgen?~~

~~Buiten de stad, onder aan de Westzanerdijk, ligt de kleine begraafplaats van de joodse gemeente Zaandam, het Huis des Levens, zoals het in de joodse traditie heet: ‘geen monumenten, niets dan de rijen rechtopstaande zerken in het ongemeaaide gras, binnen de doornenhaag, waar een geit eenzaam de hoge halmen at, daar geen staal aan raken mocht!’ En hoe stil is het er ook nu nog, haast als op de dag dat er een zelfmoordenaar werd begraven: ‘Het was zo stil... je kon het lange, droge gras horen schuifelen langs hun broeken en voor hun laarzen uit[...]. Toen hij in de grond was en de grond weer dicht was en ze allemaal langs Zadoks moesten om hun handen te laten wassen, kon je het water horen kletteren in de blikken kom, zo stil als het was.’~~

Er staan slechts enkele tientallen zerken, op de eerste rij de stenen van de ouders De Haan: vader Izak, godsdienstleraar en voorzanger van de joodse gemeente Zaan

dam, gestorven 1 mei 1924, en moeder Betje de Haan Rubens, gestorven 6 oktober 1912. Uit een gedicht van Carry's broer Jacob Israël weten wij dat de kinderen uit het gezin De Haan jaarlijks op de begraafplaats bijeen komen:

‘Heur jaartijd keert en Moeders kindren komen/ Als nooit gescheiden biddend aan heur graf/
‘Voor énen Dag laten zij Daad en Dromen/‘Voor één Dag leggen zij hun zorgen af.

‘Kindren zijn hier uitsluitend de zonen; Carry kon dus de jaartijd van haar moeders sterven niet met het zeggen van *kaddiesj* herdenken.¹

Op Betjes steen staat vermeld dat haar vader *moré* is geweest.² De titel duidt op een gedistingeerde afstamming. De Rubensen vormen een vrij aanzienlijke Amsterdamse familie, verwant aan de Lehrens, een geslacht dat internationaal bekendheid onder de joden heeft verworven door zijn efficiënt georganiseerde, veelomvattende en wijdvertakte liefdadigheid. Van de afstammingstrots die moeder Betje haar kinderen moet hebben ingeprent, vinden wij de sporen al in *‘De verlatene*, maar ook nog in *‘Het huisje aan de sloot* en *‘Vier jaargetijden*. Het is een trots die zich met geweld moet handhaven ten overstaan van de hardnekkige, lang niet altijd onschuldige plagerijen van de dorps omgeving.

De herinnering aan het eentonige schelden, de botte minachting en het buitengesloten worden bij spelletjes is Carry haar leven lang diep in het vlees blijven steken. Zij heeft veel bitters van zich af moeten schrijven voor dat de droesem en de slakken althans ten dele waren weggezuiverd; tot in de late verhalen schiet een nog opgekropt haatgevoel soms als een steekvlam omhoog en treft de lezer dan des te feller, zoals in het verhaal *‘De margarinejongen*, waar nog eens de trots op de afstamming wordt geknauwd door de beledigingen, het kleine meisje op de dansles – mede door de joodse dansmeester – aangedaan.

Er bestaan vernederingen die in de herinnering blijven schroeien, waar tot in rijpe jaren geen vertroosting voor te vinden is.

1 KADDIESJ, Aramees voor heilig; gebed of lofzang dat de heiligheid van DE EEUWIGE en de hoop op verlossing verkondigt. Het wordt uitgesproken tijdens de gebedsdienst en gezegd na het overlijden van een familielid en daarna jaarlijks op de sterfdag.

2 MORÉ (Hebr. leraar), titel van joodse gepromoveerde theoloog tot zelfstandig leraar.

In grote gemeenten is de graad van *moré* voorwaarde om tot rabbijn te worden benoemd.

DE VROEGE JEUGD VAN CARRY VAN BRUGGEN

Niet alleen de kinderen De Haan raakten dikwijls gekwetst in hun aanraking met de harde buitenwereld. Ook hun vader bleef niets bespaard, en wel voornamelijk door de talrijke botsingen met zijn meerderen en broodheren, die niet wisten wat zij moesten beginnen met die eeuwig en altijd op zijn recht staande dwarsdenker, de steeds nieuwe bezwaarschriften indienende querulant, van wiens geleerdheid zij bovendien geen al te hoge dunk hadden. Want Izak de Haan, in joodse kring om zijn opvliegendheid Beis Eizakie (Kwaaie Izakje) genoemd, was begonnen als marskramer te Edam; met het pak op de rug trok hij langs de boerderijen, en pas na vele pogingen om zich een soort bestaan te scheppen – onder meer als ‘zaak-waarnemer’, waarschijnlijk een soort draaghaak voor boeren in de omtrek – was hij een geheel nieuwe koers ingeslagen. Mede op aanraden van zijn tweede vrouw, de reeds genoemde Betje Rubens (zijn eerste was heel jong overleden), begon hij in Amsterdam aan de studie voor godsdienstonderwijzer van de laagste rang.

Wat hij voor dat examen moest kennen, was zo gering nog niet. Hij had geen akte van bekwaamheid als hulponderwijzer en moest voor de commissie van examinatoren blijk geven voldoende kennis te bezitten van het te lezen en schrijven der Nederlandse taal, de gronden der taal, de beginselen der rekenkunde, de regel van drieën ingesloten, van de vaderlandse geschiedenis en de aardrijkskunde der Nederlanden. Dit wat het algemene gedeelte betreft, waarbij men moet bedenken dat het spreken en schrijven van zuiver Nederlands in eenvoudige joodse kringen toentertijd nog tot de uitzonderingen behoorde. De eigenlijke kundigheden vereist voor de toelating als godsdienstonderwijzer van de laagste rang werden als volgt omschreven:

1. Het lezen der Hebreeuwse taal met juiste accentuatie en bekendheid met de gronden der Hebreeuwse grammatica tot en met de werkwoorden.
2. Het in het Nederlands vertalen van de dagelijkse en
3. de op sabbat en feestdagen meest gebruikelijke gebeden [...]
4. Het in het Nederlands vertalen van de Pentateuch.
5. De kennis van de dertien geloofsartikelen [in de dertiende eeuw opgesteld door Maimonides] en enige kennis van de geboden en verboden welke ten huidige dage van toepassing zijn.

6. Enige kennis van de Bijbelse geschiedenis.
7. Het schrijven van Hebreeuws cursief [...].
8. Aanleg om in bovengemelde vakken les te geven.

DE BROODNODIGE RUST EN CONCENTRATIE om zich deze vaardigheden en kennis eigen te maken, vond Izak de Haan niet in het kleine, overvolle huis in Amsterdam, waar het wel donker, bedompt en rumoerig zal zijn geweest. Evenals zijn spiegelbeeld meneer Snoek in het verhaal *Hoe meneer Snoek examen deed* stellen we hem voor op een bankje in een van de Amsterdamse stadsparken. Met zijn geringe voorkennis en ongunstige omstandigheden mag het een wonder heten dat hij de eerste keer slaagde, ook al was het voor de laagste rang. Misschien zou hij zelfs daaraan nooit begonnen zijn, als hij had kunnen vermoeden wat hem na zijn aanstelling te wachten stond aan ruzies, ergernissen en kwellingen.

Zowel in Smilde en Gorredijk als in Zaandam voerde hij een strijd met de bestuurders van de joodse gemeente, overal waren er series aanklachten en dreigementen. Er is een brief waarin twee beter gesitueerde familieleden, de wiskundeleraar Gerson de Haan en zwager Koekkoek, voor hem in de bres springen bij het bestuur van de joodse gemeente Zaandam die hem voor 3 januari 1892 ontslag had aangezegd in verband met een conflict over zijn toezicht op het ritueel slachten, wat evenals het voorzangernerschap tot zijn ambten behoorde. Het ingrijpen van de familieleden had succes maar de toestand bleef hachelijk en zijn eigen houding werd er niet soepeler op. Zijn aard, zijn eigengereid en somtijds agressief optreden leidden tot steeds opnieuw op laaiende conflicten.

Dat het hem bij alle kribbebijterij en betweterigheid in die benarde omstandigheden niet aan gevoel voor humor en zelfspot ontbrak, blijkt uit zijn in *Eva* genoemde roman *Rabbijn en antisemiet* die van 2 februari 1894 af als feuilleton in het *Centraal Blad voor Israëlieten* is verschenen en waarin hij zichzelf als volgt ten tonele voert:

De eenzame voetganger [...] was onderwijzer bij de Israël. gemeente te Stroomdam, doch daaraan waren nog enige andere functies verbonden. Hij was tevens voorzanger, ritueel beestensnijder, substituut huwelijksinzegenaar, secretaris van de kerkenraad, ziekenbezo-

DE VROEGE JEUGD VAN CARRY VAN BRUGGEN

ker, waker bij stervenden, bazuinblazer, kerkelijk besnijder, predikant en in allerlei zaken de vraagbaak van een ieder, die gratis advies verlangde; gelukkig dat de synagogen geen kerktorens hebben, anders was hij zeker ook nog klokkenist geweest.’

Tot in Eva toe herkennen wij in Carry van Bruggens werk afspiegelingen van haar vaders woelig en geteisterd bestaan; eigenlijk is het alsof zij pas dan (zij het ook hier via het medium van de familie Snoek) door compassie gedreven iets wezenlijks vermag te onthullen over de verzoeken waaraan hij in zijn eeuwige armoede was blootgesteld en over de bezoeken waaraan zijn vrouw door zijn consciëntieuze vervulling van het vermenigvuldigingsgebod in haar zwakte was uitgeleverd – de zwangerschappen en kraambedden.

Tot zestien keer toe is de toch al niet sterke, zeer nerveuze vrouw in ‘gezegende’ omstandigheden geraakt; negen kinderen zag ze opgroeien, waarvan er twee uit haar mans eerste huwelijk waren. Een van haar dochtertjes, Duifje Esther, bleek geestelijk gestoord; haar aanwezigheid drukte zwaar op de kinderen De Haan, zo als blijkt uit de beschrijving van de naamloze zuster uit Heleen, die niet naar school ging: ‘tegen de avond nam vader haar mee en wandelde met haar langs de rivier. Soms zat ze een volslagen dag in een hoek van de zolder op de grond, knaagde aan haar handen en bewoog grommend het lijf in bochten.’ Hoe Lientje de Haan als kind opkwam voor Duifje is aan de Zaan nog bij overlevering bekend: zij sloeg altijd met haar schoeltes op het hoofd van kinderen die haar zwakbegaafde zusje plaagden. Een jonger broertje, Meyer, was lichamelijk zwak en werd door Lientje met gestadige zorg grootgebracht; als volwassene zou hij, teruggekeerd tot het orthodoxe geloof en veel fanatieker dan zijn ouders met haar breken omdat zij ‘vrij’ leefde.

Dat het voor de snel verouderende moeder een ondoenlijke taak was om enige orde te scheppen in het grote huishouden laat zich raden. Nog steeds staan er in Zaandam spoorhuisjes die overeenkomen met de behuizing waarin de kinderen De Haan hun jeugd doorbrachten: smalle woningen, uit planken opgetrokken, muf en donker. Er waren echter geen bedsteden en alkoven meer en er is stromend water en sanitair – in Carry’s jeugd bestond het gemak uit een ton, in een donker hokje boven de sloot, die op gezette tijden door de vaatjesman werd ververst. Misschien had een knappe burgervrouw, van het species waar Carry in haar verhalen

STAND OPHOUDEN

vol afkeer van gewaagt, er ook onder die drukkende omstandigheden nog iets van kunnen maken. Volgens Mies de Haan was moeder Betje wel met een bijzondere fantasie begaafd, maar was ze ziekelijk slordig en had ze van huishouden en kleren niet veel verstand. Het naaiwerk voor de kinderen wordt in Carry's verhalen verricht door 'juffrouw Content', die er de nieuwste, op 'avondjes' gehoorde liedjes bij zingt en bovendien schandelijke geheimen kent van mensen uit de kille (de joodse gemeente). Juffrouw Content maakte de hardgekleurde betreste jurkjes zoals Esther en Roosje in *De verlatene* ze dragen, maar ze heeft ook de groenfluwelen jurk vervaardigd voor de dansles die mede door dat ongelukkig uitgevalen wrochtsel voor het kleine meisje op een diep insnijdende vernedering uitloopt. Ondanks de slordigheid en de benepen woonomstandigheden moeten we ons het gezin De Haan niet voor stellen als de familie Vischkoper in *Het Joodje*, waar de kinderen zelfs hoofdzeer hebben ten gevolge van welig tierend ongedierte en waar één voddige kopjesdoek dient om er het hele servies mee schoon te veegen. De De Haans leven wel in uiterste eenvoud, ja schamelheid, maar ze doen krampachtig hun best om fatsoenlijk te zijn en niet als arm te gelden. Tekenend voor deze heldhaftige pogingen tot stand ophouden is een passage in *De brief uit Het huisje aan de sloot* over de toelating van het broertje tot de Franse school en waarin het kleine meisje uit alle macht voor zichzelf beredeneert waarom zij geen 'armelui' zijn en haar broertje dus geen arme jongen is:

'O neen, wie dat denkt, weet er niets van! Zij hebben wel een beetje heel weinig geld, en vandaag is er bijvoorbeeld geen boter in huis [...] maar daarom zijn ze nog geen armelui! Armelui's vaders dragen petten en vader draagt een hoed, armelui's moeders doen hun boezelaar voor als ze uitgaan en moeder doet de hare dan juist af, armelui's kinderen dragen klompen maar zij dragen schoenen, armelui hebben de tafel bij het raam maar zij in het midden, bij armelui wordt voor brood-eten nooit en zelfs voor het middageten niet altijd gedekt - zij mogen nog geen tussenbeide-boterham eten zonder een servet onder het bord.

Het huis is echter meer dan een woning, meer ook dan een bolwerk van kleinburgerlijk fatsoen: het is vooral een wijkplaats. De mezoëza aan de deurpost, het kokertje met de teksten uit Deuteronomium: 'Hoor, Israël, de Eeuwige is onze G'd, de Eeuwige is één', vormt een beveiliging tegen alle kwaad voor de bewoners. In de huiskamer

DE VROEGE JEUGD VAN CARRY VAN BRUGGEN

bevinden zich als stille tekens van actief joods leven onder andere het *chanoekakandelelaar*, dat gebruikt wordt in de tijd van het *Lichtjesfeest* in december, het *mizrach* of wandbord dat de gebedsrichting aangeeft en de kandelaars voor de sabbatlichten, die elke vrijdagavond worden neergezet op het witte tafelkleed dat, zo als Carry van Bruggen vertelt, in een ondeelbaar, onvatbaar ogenblik de hele kamer en de gezichten van de mensen een ander aanzien geeft.

Met rituele voorwerpen in het kader van handeling en gebed werd in de woning het dagelijks leven van de morgen tot de avond geheiligd; de sabbat en de feesten van de jaarkring werden er gevierd. ~~te beginnen met Rosj Hasjana~~, het nieuwjaarsfeest, dat ergens in het vroege najaar valt en de rij van gedenkdagen opent met plechtige ramshorenstoten. Van al die rust- en feestdagen, hele en 'halve', vinden wij de steeds veranderende neerslag in het werk van Carry van Bruggen. Of zij zich verzet dan wel losmaakt, of zij glimlacht om de herinnering of zich verbijt van pijn om wat voor haar verloren ging, onder alle omstandigheden herkennen wij haar diepe betrokkenheid bij deze vroegere levensvormen.

Uit wat zij ons meedeelt, ~~blijkt eens te meer dat het jodendom een way of life is~~, waarin doen, rusten en beleven centraal staan. Het *Hoor, Israël!* dat de joden van de wereld samenbindt, is niet alleen een gemeenschappelijk belijden, het is het in de *Thora*, de vijf boeken van Mozes, wortelende samenstel van bewust te verrichten handelingen, dat ~~gestaald is in het vuur van een tweeduizend jaar oude ballingschapsgeschiedenis, verrijkt en verdiept door de denkbeelden en ervaringen van elkaar opvolgende generaties van beproefde vrouwen. Van hen die zich belangeloos en tot offer bereid hebben gewijd aan het door denken van die Leer. De afglans van dit lijden en vorsen rust in wezen nog op de kleinste religieuze handeling en kan slechts door het gedachteloos verrichten ervan worden gedoofd.~~ In de jeugd van Lichtje de Haan is het verzandingsproces in het Nederlandse jodendom niet meer te ~~swaigen. Haar eigen werk als Carry van Bruggen weerspiegelt een~~ fase van dat verval en legt er tegelijkertijd getuigenis van af dat de jeugdherinneringen voor de schrijfster 'ten bronwel' werden, zoals zij dit later zal aanduiden. — Niet alleen de viering van de jaarkring gaf het karig leven aan het Dampad enige glans, ook de vertelsels van de met fantasie begiftigde moeder droegen daartoe

'TOCH IS HET ALLEMAAL ECHT GEBEURD'

bij. Op van die vlakke, vale novemberdagen, zoals ze worden beschreven in Vier jaargetijden, werden er voor de zoveelste maal herinneringen opgehaald aan moeders grootvader, in Carry's werk aangeduid als Rebbe Heele Arjei: en ze hadden een sjoel in huis en de joodse knecht heette Ruben en de joodse meid heette Reggie. Het zo vaak door de buitenwereld aangetaste zelfbewustzijn van de kinderen De Haan bloeide weer op bij het horen van bijzonderheden over rijke, geleerde en mystiek begaafde voorouders; het besef van anders-zijn woog op tegen de drukkende ervaringen van armoede en van sociaal isolement, dat door de sterke contrastwerking met die verhalen in een nieuw en troostrijk licht kwam te staan

Dat schijnsel wierp ook de grillige, verontrustende schaduw van bovennatuurlijke krachten, waarmee sommigen van die voorouders begiftigd geweest zoude zijn, zoals het vermogen om te schouwen in tijd en ruimte. Dat de kinderen De Haan niet alleen lekker griezelend, maar ook met weemakend echte angstgevoelens naar hun moeder hebben geluisterd als ze over dit aspect van hun merkwaardige afstamming zat te vertellen, blijkt duidelijk uit een verhaal als 'Het wonder, waarin een verslag van oudoom Sjimme over het hem aangeboren 'tweede gezicht' door het kleine meisje als een benauwende koortsdroom wordt ervaren. En ook van velerlei andere angsten was dat kinderleven vervuld: er gaat een moordenaar onherkend door het dorp; het lijk van een fraudeur wordt na dagen opgehaald uit de Oosterplas; de behoeftige oude sjammes (koster) blijkt een hrandstoffendief te zijn. 'Het is koud en benauwd en de avond valt, zo wordt door Carry van Bruggen na tientallen jaren een toestand van intense beklemming samengevat.

Wij zouden van deze en andere voorvallen en stemmingen in het leven van de kleine Carolina, geboren op 1 januari 1881 te Smilde en via Gorredijk in 1886 in Zaandam beland, heel weinig weten als niet de neerslag van haar avonturen en overpeinzingen te lezen stond in haar sterk autobiografisch getinte boeken. Waar 'Dichtung und Wahrheit zich vermengen, is behoedzaamheid geboden.

Met andere woorden: «Personages, gebeurtenissen en andere data van dit jiddische tafereel zijn in de fictionele blender gepureerd. Toch is het allemaal echt gebeurd».

Herinneringen verschuiven, karakters krijgen andere lichamen. 'De waarheid is geborgd in de literaire bewijskracht'»

DE VROEGE JEUGD VAN CARRY VAN BRUGGEN

HET EERSTE BOEK VAN CARRY VAN BRUGGEN, *In de schaduw* (Van kinderleven) uit 1907 vertoont nog de rauwe plekken van de grimmige omklemming waarin haar strakke, schamele jeugd de schrijver gevangen had gehouden. Wat zij zich dán herinnert, is in de eerste plaats de dwang. Elke vrije woensdagmiddag, elke zondag, en 's middags na vieren moesten de kinderen van de ongeveer honderd leden tellende joodse gemeente naar het joodse school. Over deze instelling komen wij uit het werk van Carry het een en ander te weten. Haar eerste bundel opent met een verhaal dat dit verplichte extra schoolbezoek tot onderwerp heeft, en twintig jaar later spreekt zij erover in de autobiografische tekst *De drie deuren*:

Waarom ben ik van zo veel gebouwen, van zoveel vertrekken uit later jaren alles vergeten... [...] en zou ik de inktvlekken kunnen tekenen op die zesante tafel met de bruine randen in het Joodse school, als ik 'überhaupt' kon tekenen? Daar was het zinken fonteintje, en daar de kierende turfkast en de glazen deuren naar het speelveld... ik zie het, ik ruik het, ik voel het om me heen.

Het laatste kunnen we niet letterlijk genoeg nemen! Jaren later zal midden in een filosofisch betoog over spotvormen van regels en voorschriften hetzelfde fonteintje te voorschijn komen, alleen is het nu niet van zink maar van blik, wat wel juist zal zijn: Het ongelukkige vieze blikken fonteintje dat men op de dorpen in joodse scholen kan zien hangen en waar aan de kindertjes hun vingers moeten 'netzen' aan een paar druppels water na de lichaamsfuncties is de glose, de spotvorm van de reinheidsgedachte die aan het voor schrift ten grondslag ligt.'

In Carry's eerste omvangrijke roman *De verlatene* (1910) vinden we de joodse school zelfs als dramatisch element, een sterk sprekende, fel aangezette toets in het beeld van Daniël Lehrens ontwikkeling. Mede onder de druk van de als zinloos ondergang leerstof en onderwijsmethode voltrekt Daantje zijn afwendings van de hem eerst zo dierbare joodse levenswijze. Maar vooral in *Het huisje* komt het joodse school veelvuldig als motief terug; een deel van het soms zeer conflictueuze gemeentelven galmt vervormd na in de gesprekken die de kinderen voeren op het bleekveldje achter de school.

'TEGEN DE DWANG'

De jeugdige De Haans verkeerden daarbij in een speciale positie: ze ontvingen het joodse onderwijs van hun eigen vader, die zo driftig kon worden en die, als we in meneer Snoek gedeelten van een portret mogen zien, zijn eigen kinderen altijd dubbel straffe omdat zij ook dubbel zondigden: tegen hun vader en tegen hun leraar! Dat Van Bruggens denken over het joodse school in de loop van de jaren aan wijzigingen onderhevig is geweest, kunnen we aflezen aan de sterk wisselende belichting waaronder dat verschijnsel in haar verhalen en romans wordt uitgebeeld. Het door afschuw gevoede protest, waarvan ze zo gedreven en met zo'n overdaad aan bijzonderheden móét getuigen in *Tegen de dwang* en *De verlatene*, heeft in *Het huisje* plaats gemaakt voor een warme, zij het wat dubieuze vertedering: het verried, de weerzin blijken te zijn verdwenen, maar de benauwenis is ook in deze late herbeleving voelbaar gebleven. In het non-fictionele *Hedendaags fetisjisme* wordt, in die context totaal onverwacht, een uit liefde en verontwaardiging opgetrokken monument neergezet voor de geplaagde, miskende 'rebbe' De Haan. Zij spreekt over de waardering van het Hebreeuws, die zoveel lager ligt dan de geestdrift voor het Grieks bij de beschaafden:

Of is het Hebreeuws soms geen klassieke taal? Of wortelt de 'cultuur' van het calvinistische Holland immers niet dieper in de Bijbel dan in Homerus? [...] En is dan niet het Hebreeuws minstens even onmisbaar als het Grieks? Toch leert alleen de theoloog, d.w.z. de vakman, Hebreeuws. Wat schuilt hieronder? Dit: het Hebreeuws is de taal van de jood en wat erger is: in het algemeen van de arme jood. Want alleen de arme jood wordt 'vroom' opgevoed en gaat tot zijn 'Bar-mitswo' bij de rebbe op school en leert daar, van menig nederig provinciaal rebbetje, nog niet eens zo heel weinig Hebreeuws, dat hij in de dagelijkse gebeden en in de synagoge voortdurend herhaalt, zodat heel veel schamele joodjes redelijk wel Thora en Talmoad lezen... zonder dat iemand hun dat aanrekenet als een factor van beschaving en ontwikkeling.

De minachting waarmee in haar herinnering het ambt van haar vader werd bejegend, is niet te herkennen in de milde woorden die Cor Bruijn aan rebbe De Haan heeft gewijd in zijn jeugdherinneringen *Wijd was mijn land*; hij noemt hem in verband met zijn eigen hartelijke be trekkingen tot de joodse slagersfamilie Van Thijn te Wormerveer:

DE VROEGE JEUGD VAN CARRY VAN BRUGGEN

En bij de Van Thijns kwam de vader van Carolien en Jacob de Haan. Ik ben hem dikwijls gepasseerd op de Markt, als ik van school kwam en hij weer naar de trein ging. Ik zie hem nog duidelijk voor me. In mijn herinnering was hij toen al oud. Hij liep langzaam, vond ik, alsof hij in diepe gedachten verzonken was. Zijn lange jas was groen van ouderdom. Hij had een treffende kop met groeven om de mond en in het voorhoofd. Hij was de man, wiens tragisch lot zijn dochter Carolien later zo overgegeven-scherp en meevoelend in *De verlatene*, heeft beschreven. Hij *wás* de verlatene, reeds toen, als ik hem zag gaan over ons marktplein... Bij Carry van Bruggen was die herinnering een wond die bleef schrijnen en die weer openging in de tijd van haar vaders overlijden. Het lijkt niet onmogelijk dat juist het verdriet om de dood van hem, die het vereerde middelpunt van haar kinderleven was, haar die aplogie van zijn taak in de pen heeft gegeven.

Enkele weken na de dood van Carry's vader is haar broer Jacob Israël, de dichter en signficus, vermoord – *Heendaags Jotisijsm*, dat zich bezighoudt met de maatschappelijke problematiek van het verschijnsel taal, zou ook als een hulde aan zijn nagedachtenis kunnen worden gezien. Hij was immers het broertje dat het dichtst naast haar opgroeide, dat ze ~~dank zij het geringe leeftijdsverschil~~ en op grond van eendere aanleg en belangstelling voelde als haar tweelinghelft. In zijn gezelschap zwierf ze door het dorp en verkende ze de omtrek, met hem speelde, fantaseerde en vocht ze, en eindeloos waren de gesprekken die ze voerden over hun eerste waarnemingen in de omringende wereld, over woorden die zich zo vreemd kunnen loszingen van hun betekenissen, over als plat en stuttend ervaren zegswijzen. Al te goed is *buumans gek in Zaken gaan voor het meisje*, kortom: over alles wat hen bestormde, waaraan ze weerloos en gewillig waren uitgeleverd, de razende raadsels, de klugende vragen die het bestaan in een provinciestadje misschien op kleinere schaal, maar niet minder hevig teisterden dan in de grote wereld.

Met hem ook ging ze, behalve naar het joods school, naar de openbare lagere school, ~~waaraan in *Het huisje* en vooral in *Avontuurrijc* een aantal verhalen is gewijd~~. In een van de vertellingen uit het laatstgenoemde boek blijkt welk een centrale plaats de school in het kinderleven be kleedt: als de meester onverwacht door een telegram wordt weggeroepen en de klas de hele dag vrij krijgt, wordt het kleine meisje bevangen door het gevoel dat het niet is toegestaan tijdens de schooluren op straat

'SLEPENDE DONKERE MELODIEËN'

te lopen: Ze [...] hoort er niet en wordt er niet verwacht en mag er eigenlijk niet wezen en mag niet zien wat er allemaal gebeurt... De klok van negen trekt een streep, neen beter, richt een dikke ribbel op... daar mogen kinderen niet overheen...

Maar de school betekent ook urenlange doffe verveling, als de leeslesjes rondgaan tot iedereen een beurt heeft gehad, als er in de somberte van een herfstdag gerekend moet worden of, het ergst van al, gebreid en gemaasd tot de handen van het kind klam zijn en het werkje een onooglijk vod wordt; dan zal haar wel eens hetzelfde overkomen zijn als Heleen: dat haar vingers wit en slap werden, haar ogen dof, zodat het werk haar uit handen viel. Haar lijf sloeg in een rauwe stuip van wanhoop achteruit, tegen de bank, ze keek radeloos naar de zoldering op. Al haar bloed raasde tegen dat peuteren op lapjes...' Verveling moet het beweeglijke, praatgrage kind dikwijls met loden zwaarte in haar bank hebben neergedrukt: Verveling... O verveling... schemering... rekenen... regen... echo's... En als de bel tenslotte het verlossende sein geeft, dan gauw naar huis voor brood eten, omdat het in een ommezien weer tijd is voor 't joodse school of, o verschrikking, voor de breischool! Alsof Lientje niet genoeg leed onder de gewone handwerkles, moest zij wegens haar al te geringe vorderingen nog een aantal uren per week naar een van de aparte cursussen waarop de boerenmeisjes brei- en naailes ontvingen hetzij van een *fijne* oftewel gereformeerde juffrouw, hetzij van de strenge nonnen, of, als de eisen die de ouders stelden wat bescheiden waren, van een goeiige, aan de drank verslingerde sloeber als Pietje uit Carry's bundel Breischooltje.

Hoe het toeging op de *fijne* handwerkles kunnen we lezen in het verhaal *De boete*: het verlegen Leentje moet daar, omdat ze niet durfde of wilde verklikken wie de ogen open hielden bij het bidden (waarvan zij zelf als joods kind is vrijgesteld), nablijven om op te ruimen en wordt bij die gelegenheid geconfronteerd met de minachting van de juffrouw en haar snibbige moeder, die om strijd domme, hatefulijke opmerkingen maken over de godsdienst van het meisje. Dat neemt niet weg dat de slepende donkere melodieën van psalmen en gezangen, plichtmatig aangeheven aan het eind van de duffe lessen, op Leentje zo'n diepe indruk maken, dat zij ze, op zolder dromend, als buiten haar wil ineens begint te neuriën: 'Zo lief had Hij zondaars, dat Hij voor hen stierf, / Genade bij God door Zijn zoenbloed verwierf...' en

DE VROEGE JEUGD VAN CARRY VAN BRUGGEN

dat het even duurt voordat de betekenis van het eerst zo zoet lijkende zingen tot haar doordringt: ze heeft vreemde goden aanbeden, de God nog wel van wie haar zo verachten!

Botter en rauwer gaat het toe in *Het breischooltje* uit 1910, waar de atmosfeer letterlijk en figuurlijk om te stikken is; de lezer weet niet met wie hij meer medelijden moet hebben, met de als paria's behandelde joodse kinderen Henderiek en Racheltje, die, als er thee wordt geschonken, uit de onooglijke jodenkommetjes moeten drinken, of met het gebochelde wijfje Pietje, dat, van fatsoenlijke komaf maar aan lager wal geraakt, totaal berooid en verlaten eindigt op de ziekenzaal van het armenhuis.

Of de trieste dood van Pietje klopt is onduidelijk. Wel is duidelijk dat Lientje in de lagere schoolperiode tot in de kern van haar wezen je een besef heeft gekregen van de onontkoombaarheid van het dood-zijn. De aanleiding daartoe is blijkbaar niet het veelvuldig sterven in haar eigen omgeving – vier van haar eigen broertjes en zusjes overleden voordat zij twaalf was, daarvan wordt in het werk van Carry van Bruggen geen gewag gemaakt, maar een liedje dat de aardige nieuwe meester in de klas laat lezen: *Zwijgend spreidt de nacht zijn kled / over woud en dreven*. Die regels brengen het meisje aan het dromen: 'woud' is een mijmerwoord, 'dreven' kun je niet anders dan als zacht glooiende verten denken. Dan komt het tweede couplet: *Eenmaal zal het zwarte zand / als de nacht ons dekken, / en geen lieve vriendenhand / uit de slaap ons wekken.*

De tekst is in Carry's beleving anders, de tekst is eigenlijk zwarte grond en vriendenmond. Hoe dan ook, het voor melodie en woordklanken ontvankelijke kind kan niet verder lezen doordat de tranen haar in de keel kroppen, en 's avonds ligt ze, als buiten de storm raast, in bed en daar komen de woorden bij haar terug: *Eenmaal zal het zwarte zand... (Dan ben je dood en ben je weg, je bent er niet meer... het zwarte zand dekt je... als de nacht... en onder in het zand is een kist [...] in die kist ben je zelf er is een deksel vlak boven je gezicht en boven op het deksel is het zwarte zand, als de nacht... En dat gebeurt niet maar misschien... maar vast... vast... vast... [...] iets dat groot en vaag om haar bewoog als de schemerige schaduwen van reusachtige vlerken... zet zich dicht en donker vlak op haar hart...*

ALLEEN OP DE WERELD

Er kan zich ook wel eens, bij uitzondering, op school een wereld van wonderbaarlijk leven openvouwen: als de meester van de Noordpool vertelt, van noorderlicht en ijsberen en spiegelende bevroren vlakten, en vooral: van ijsbergen, die ten dele boven het water uitsteken, het grootste gedeelte, de voet, is in de diepte verraderlijk verborgen. De hele middag moet Lientje erover nadenken, steeds duidelijker voelt ze dat die ijsberg iets met haarzelf te maken heeft: *De Voet van de Ijsberg is binnen in haar... het is haar eigen verborgen leven... het is het toegeslotene achter haar gewone leven dat niemand kent of maar vermoedt.* Uit dat binnenleven, zo wordt haar ineens duidelijk, stijgen de dromen op, verontrustende, wrede, benauwde, maar ook de steeds terugkerende dromen van donkere straten, hellende huizen zwart boven diep water, vreemde steden, wijde rivieren, en alle dingen zijn stil en donker.

Let wel, de bijzonderheden die Carry vanaf haar 26^e levensjaar verteld – toen 's levens volheid' zich in fundamentele verschijningsvormen aan haar had geopenbaard – zijn afkomstig van wat Lientje tussen haar 4^e en 15^e heeft beleefd en ervaren. Ze kende de stemmen van wind en water, maar ook het schelle *smaus*-geroep van jouwende buurkinderen; ze had de verlokkingen ondergaan van de Sintemaartenslichtjes en van de zoetsmeltende wijs die door de straatjes klonk als de *Ster van Betlehem* door de decemberavond werd rondgedragen. Ze was in de ban geraakt van het verglijden der seizoenen en had de invloed daarvan op haar innerlijk leven bespeurd; ze had, nieuwsgierig griezeland, gefluisterde en half begrepen mededelingen opgevangen uit de grotemensenwereld. Zij had de geheimzinnigheid geproefd van vreemde namen en woorden en de weemoed van vrouw Komeyns droef-uithalende liedjes in haar hart voelen binnendringen. Uit de schoolbibliotheek had ze verhalen gelezen, *De negerhut van Oom Tom* en vooral *Alleen op de wereld*, het boek dat Heleen beetgreep met een heet verlangen naar helpen en redden zodat ze haar onmacht leed als een marteling – maar ze had ook meerdere smoezelig deeltje, ruig van los-in geschoven bladen geconsumeerd dat in het armelijke kastje van het uitleenboekertje lag met titels als *Het kasteel Montmorency*, *De kroon met de karbonkelstenen* en *Het geheim van een adellijke Russische familie*, waar Leentje uit *Van een kind* verzot op is. Al ontmoette Lientje dan geen adellijke Russen, ze had wel in hun eigen kleine gemeente, ja in eigen huis de door pogroms verjaagde Russische joden zien

DE VROEGE JEUGD VAN CARRY VAN BRUGGEN

komen en gaan, en met ontsteltenis en mededogen, vol spontaan opwellend saamhorigheidsgevoel, had ze brokstukken opgevangen van de gruwelijke geschiedenissen die hun aankleefden. Uit dit samenstel van waarnemingen, dromen, avonturen en stemmingen waren vragen opgekomen die bij haar – ja, juist bij haar – steeds dringender om een antwoord leken aan te kloppen.

Hoeveel, en hoe bewust bovendien, ze ook beleefd had vóór haar veertiende jaar, de onderwijzersopleiding *normaalschool* zou haar, alle dufheid van de leerstof ten spijt (*Hollandse graven...*, *Congruente driehoeken...*, *Samengestelde interessen...*, *Theorie van de kous...*) een reeks nieuwe, ingrijpende ervaringen brengen. Haar broer Jacob Israël bezocht al het Franse schol – voorgezet onderwijs, waar hij als joodse jongen en niet betalende leerling op het nippertje was toegelaten – toen Lientje nog naar de lagere school moest, en hij mocht de Rijksschool in Haarlem aflopen, terwijl zij naar de ULO en de *normaalschool* op het Rustenburg in haar woonplaats moest gaan. Daar is zij gezien door Cor Bruijn, die haar ruim een halve eeuw later als volgt heeft beschreven:

Zij was ruim twee jaar ouder dan ik, zat dus enkele klassen hoger en ik zag haar meestal maar vanuit de verte. Maar ik zág haar tenminste! Ze was anders dan de anderen. Ze sprong eruit, door haar opvallende kop, door haar levendigheid, door haar spirit. En ze dichtte! Ze had een prachtig gedicht op Van der Wey gemaakt, de leraar met wie we het meest te maken hadden! En het gerucht ging dat ze schitterende opstellen kon maken. Eén ervan is zeker dat met een 10 beloonde opstel ge weest over Het midelijden, dat Eva in het boek van die naam moet voorlezen aan een niet nader genoemde leerkracht (volgens Cor Bruijn de heer Van Wiik op de Gedempte Gracht) voor wie ze een extatische verering voelt. Eva komt 's zondagmorgens bij hem, dan lezen ze samen 17^e-eeuwse teksten en stijgen tot boven de toren, maar ze kunnen zich er niet handhaven, de alledaagse werkelijkheid raakt ook de zondag, ook Vondel, ja de verhevenste gevoelens aan. De op het absolute gerichte erotiek van het jonge meisje is niet bestand tegen de geluiden van koffie drinken en koekjes eten en minder nog tegen het besef dat de zo hoog vereerde, al wat oudere man evenals alle sterfelingen er een spijsvertering op nahoudt: Maandag op school... heeft ze hem... uit een deur zien komen. O ellende, gebondenheid in de slavernij van het lage, van de verborgen vernedering'. Bijna haar leven

BUITENBEENTJE

lang zal Carry blijven lijden onder haar *wrok tegen het lage, lichamelijke* en zoeken naar de harmonie tussen de aardse en de hemelse Venus.

Verliefdheid is niet de enige emotie waaraan ze is overgeleverd tijdens de jaren op de normaalschool. Om een beeld te vormen van wat er in haar gíste, moeten wij Heleen, De klas van 12 en Eva naast elkaar leggen, of liever door elkaar heen schuiven. Uit de gecombineerde reacties van Eva en Heleen, van Nel en Lea op het schoolbestaan en op de buitenwereld kunnen wij bij benadering opmaken wat er omging in Lien de Haan. Evenals Heleen zal zij vlug geleerd en goed geformuleerd hebben, maar gekweld zijn door de ondervinding dat al die stof niet aansloot bij de eigen innerlijke overpeinzingen en dat haar hunkering naar een vriendschap geworteld in eerlijkheid en edelmoedigheid geen weerklank vond bij de van heel andere, minder abstracte zaken vervulde schoolkameraadjes, ook al doordat zij – zoals Lea – als joods kind een buitenbeentje was. Evenals Eva zal zij haar eerste behoefte aan adoratie hebben doorleden, en evenals Nel zal zij de dubbele schok van de confrontatie met politiek en met moderne literatuur hebben doorstaan.

De tweede helft van de jaren negentig is de periode geweest waarin zij de poëzie en het proza van de tachtigers ontdekte. Het was ook de tijd waarin haar altijd tot opwellen gerede compassie met mensen en dieren, met levende wezens en dode dingen getransformeerd werd tot opstandige woede om het onrecht dat verweven was met de grote gebeurtenis van die jaren: *de Boerenoorlog*.

Mies de Haan vermeldt kort hoe Lien naar eigen zeggen daaronder had geleden, maar ook uit een andere bron weten wij van haar grote betrokkenheid bij dat internationale drama.

In de handschriftenkamer van de Amsterdamse U.B. bevindt zich een map met werkschriften, notitieboekjes en briefontwerpen van Carry van Bruggen, tezamen met necrologieën en lezingverslagen uit de provinciale pers. Het oudste stuk is een vergeeld aantekenboekje met een keurig geschreven woordenlijst Afrikaans-Nederlands, voorts een reeks jaartallen uit de Engelse geschiedenis en een knipsel: *Engeland en Transvaal*, met de datum 3-8-1899. Kennelijk hielden de gebeurtenissen in Zuid-Afrika haar zo bezig, dat ze zich via de studie van de daar gesproken taal wilde inleven in het denken en voelen van de door haar beklagde en bewonderde

DE VROEGE JEUGD VAN CARRY VAN BRUGGEN

Boeren. Kennelijk heeft ze het verloop van de strijd met grote aandacht in de kranten gevolgd. — In diezelfde tijd is ze met hoofd en hart bezig de literatuur te ontdekken. Ze is ontgroeid aan het leesbibliotheekje, al zal ze de ontroeringen die ze uit gretig verslonden groezelige boekjes putte nog jaren later gedenken. Zo open en ontvankelijk is haar geest dat zij bij machte is voedsel te peuren uit verplichte schoollectuur als de bundel *Waarheid en dromen* van Jonathan, de brave dominee P. J. Hasebroek. Waarschijnlijk is zij op evenveel wanbegrip gestuit als Heleen, die haar emotie niet meer kon bedwingen toen zij uit die bundel de schets *Het album* moest voorlezen en volkomen overrompeld werd door de daar aangehaalde woorden uit Mattheüs 10:37 *Die vader ofte moeder liefheeft boven Mij en is Mijs niet weerdigh, ende die sone ofte dochter liefheeft boven Mij en is Mijs niet weerdigh*. Deze tekst uit het Nieuwe Testament, vermoedelijk de eerste die Lien de Haan onder ogen kreeg, heeft haar leven lang die schokwerking niet verloren. In *Prometheus* is zij ermee bezig, en dan pas blijkt welk een krachtige stoot de door die regels gewekte emotie aan haar denken heeft gegeven. Wat zij ervoer als het verschil tussen het Oude en het Nieuwe Testament hechtte ~~zich voor haar aan die krasse uitspraak van Christus;~~ het was een sleuteltekst die de deuren tot het inzicht voor haar opende, een scharnier waarom een hele denkbeeldenreeks kon draaien:

Collectiviteitsgevoel is autoriteitsgevoel, tuchtgevoel: *‘Eer Uw vader en moeder. Eenheidsgevoel, individualisme is ook hiervan de verbinding. Wie vader en moeder liefheeft boven Mij, die is Mij niet waardig. Het eerste ontmont de mens, maakt hem van zijn geboorte af medeplichtige van datgene, waartegen zijn hart wellicht in opstand komt – het tweede maakt hem vrij, geeft hem van zichzelf terug.*

Zij heeft zich niet beperkt tot de lectuur van *Waarheid en dromen* (1845) en de *Camera obscura* (1859) – een boek waar zij een zwak voor had. Ina uit *‘Een roquette voor een hunkert eraar om haar kritische Egbert’s Winters buiten voor te lezen omdat het zo vredig, zo zacht-gemoedelijk, zo stil van stemming is, maar Egbert verzoekt haar hem dit te besparen. Als het Lien de Haan zo vergaan is als Nel in De klas van 12, dan hebben in die jaren aanvankelijk Multaruli’s *Ideën* haar begeleid, en daaruit vooral Woutertje Pieterse, het kind dat anders was dan de anderen in zijn bcgriploze omgeving. In de tweede helft van de jaren negentig is het licht van *Tachtig* voor*

haar opgegaan en werd Woutertje verdrongen door *De kleine Johannes*. Ook zijn in die tijd de gedichten van Willem Kloos een openbaring voor haar geweest; zij reciteert ze enige jaren later, wanneer zij al onderwijzeres is, allemaal uit het hoofd. Ook in *Eva* wordt er over Kloos gesproken: *Wat verzen en wat liefde... dáár geef ik om*. De bundel *Verzen* van Kloos was in 1894 verschenen, iets ongehoord nieuws dus nog in haar normaalschooltijd. Dat zij 'niet ontvankelijk zou zijn geweest voor poëzie' is in tegenspraak met wat er in haar eigen werk te vinden is aan sporen van door het lezen en overpeinzen van dichterwoorden gewekte ontroeringen. In *Eva*, bedoeld als compendium in romanvorm van haar existentiële levenservaringen, worden behalve Kloos' *Verzen* onder andere geciteerd of genoemd Perks Mathilde Van Eedens Ellen, Gorters Mei, en in het laatste hoofdstuk de door haar in elk opzicht bewonderde Heine: 'Hoog en groot en donker stond de zee uit de horizon opgewassen, tegen het witte strand. Nordeney... 'Sei mir gegrüsst, du ewiges Meer.' Waarom is dit zo mooi, zo mooi, ?at ik het bijna alle dagen denken moet en dat ik er bijna alle dagen de tranen van in mijn ogen krijg?'

Het grapje dat zij in *Hedendaagse fetisjisme* uithaalt met regels van Boutens en Kloos, waar zij de woorden van de dichters vervangt door alledaagse termen als adstructie van wat zij als de roeping en de essentie van het dichterschap ziet: *het vinden van woorden die van een eigen aandoening, begrip of visie [...] getuigen [...] de uit de keuze der woorden blijkende innerlijke bewogenheid, macht en begrip*.

Zij formuleerde dit in de tijd dat zij met nooit te vergeten kracht werd getroffen door het moderne dichterlijke woord. Toen ze na het behalen van haar *Akte van bekwaamheid tot het geven van lager onderwijs* naar Amsterdam vertrok, was zij vervuld van deze ontdekkingen, die haar een zuiver persoonlijke verworvenheid toeschenen. In Amsterdam zou zij dan merken dat er vernieuwing op velerlei gebied in de lucht hing. Dank zij een haar kenmerkende gave: de verwondering, mede gewekt door de bijzondere levensvormen waarin zij was opgegroeid, zou zij op alles wat haar kwam bestormen toch reageren als een die te midden van schijnbaar gelijkgezinden *anders is*.¹

¹ VGL. Ruth Wolf, *Van alles het middelpunt. Leven en werk van Carry van Bruggen*, Amsterdam, Em. Querido's uitgeverij B.v. 1980, p. 9-33.

INTERACTIE ALS SYSTEEM

KUN JE VRIJ VAN OORDELEN, DUS *FENOMENOLOGISCH (=SYSTEMISCH)* WAARNEMEN EN HANDELEN?

KUN JE DE HOUDING EN PRINCIPES VAN DE *FENOMENOLOGISCH METHODE* INZETTEN IN DE LEEFOMGEVING VAN HET KIND?

SNAP JE HOE 'SYSTEMEN' WERKEN EN HOE HET GEDRAG VAN KINDEREN WERKT OM HUN LEEFORDE COMPLEET TE MAKEN?

KUN JE VOLGENS DE *FENOMENOLOGISCH METHODE* EEN VEILIG KADER SCHEPPEN, WAARDOOR HET KIND NIET BEZIG HOEFT TE ZIJN OM ZIJN ACHTERGRONDSYSTEEM TE VERDEDIGEN?

KUN JE HET LOT VAN DE KINDEREN DIE JE BEGELEIDT LEZEN, ZONDER HET TE WILLEN VERANDEREN?

ALGEMENE SYSTEEMTHEORIE BIEDT INZICHT IN DE AARD VAN INTERACTIESYSTEMEN. HET ONDERDEEL TIJD IS EEN BELANGRIJKE VARIABELE, OMDAT COMMUNICATIE EEN CONTINU PROCES IS EN DE INTERNE ORDENING VAN HET PROCES TIJDSGEBONDEN IS.

Een systeem is een stelsel van personen en de relaties tussen deze personen en hun kenmerken. Interactiesystemen zijn minstens twee communicerende partijen die de aard van hun relatie omschrijven. De omgeving van een systeem kunnen we omschrijven als het stelsel van alle fenomenen waarbij, als de personages veranderen, ook het systeem beïnvloed wordt en andersom. We onderscheiden open en gesloten systemen. Wanneer in een systeem gegevens, energie of materiaal uitgewisseld wordt, is er sprake van een open systeem. Zonder in- of output van deze zaken is er een gesloten systeem. In de theorie van de hiërarchisch geordende open systemen zijn systemen en omgeving dicht met elkaar verbonden.

OPEN SYSTEEM WORDEN GEKENMERKT DOOR totaliteit. Een verandering in een deel van het systeem verandert direct het hele systeem. Alle delen staan met elkaar in verband en zijn afhankelijk van elkaar. Het open systeem is geen optelling van alle delen. In een open systeem is het niet zo dat onderdeel A onderdeel B wel kan beïnvloeden, maar andersom niet.

De delen van een systeem zijn dus niet optelbaar en eenzijdig te verbinden, ze hangen samen door feedback. Het systeem is circulair en zelfregulerend en wordt dynamisch in evenwicht gehouden. Gelijke resultaten kunnen uit andere begintoestanden voortkomen omdat de bepalende factor het karakter van de organisatie is. Dezelfde oorzaken kunnen verschillende gevolgen hebben. De uiteindelijke toestand van een gesloten systeem wordt bepaald door de omstandigheden van het begin.

GESLOTEN SYSTEMEN WORDEN GEKENMERKT DOOR *stabiliteit*. Bij menselijke relaties zijn voortdurende betrekkingen belangrijk voor beide partijen en dat deze langdurig zijn. Bepaalde verhoudingen bestaan omdat zelfbevestiging in het sociale verkeer een belangrijke factor is. — Sommige factoren beperken de communicatie waardoor relaties standhouden. Het is onmogelijk is om niet te communiceren. De context bepaalt min of meer de praktische mogelijkheden.

Het gezin kunnen is ook als een systeem te beschouwen. Bij gezinnen van psychiatrische patiënten komen vaak depressies, psychosomatische storingen e.d. voor. Het gedrag van ieder gezinslid van invloed is op dat van de andere leden. Een gezin bestaat niet uit een optelsom van van elk afzonderlijk gezinslid: *het principe van onoptelbaarheid*. Veel persoonlijke eigenschappen van de familieleden zijn kenmerkend voor het hele gezin. De definitie van *homeostase* (zelfregulering) moet nu gewijzigd worden. Het is nu handiger om het over de stabiliteit of evenwichtigheid van een systeem te spreken die door negatieve feedbackmechanismen in stand wordt gehouden. Het is belangrijk dat alle gezinsleden gekenmerkt worden door negatieve feedback. Op deze manier kunnen gezinnen de spanningen die door de omgeving en de afzonderlijke gezinsleden zijn ontstaan beter weerstaan. Wel dient opgemerkt te worden dat elk gezinslid verandert en dat een model van gezinsinteractie hier rekening mee dient te houden.

VERANDERING EN VARIATIE gaan er vanuit dat de variatie op een zekere stabiliteit gebaseerd is, m.a.w. gekalibreerd is. Wanneer een verandering in de kalibrering plaatsvindt, zoals met de temperatuur in een thermostaat, noemen is dit een z.g. trapfunctie. Deze trapfunctie heeft vaak als gevolg een stabilisering. Binnen gezinnen kan zo'n functie stabiliserend werken.

WE ZIEN BIJ GEZINNEN EN ANDERE SOCIALE PATRONEN dat er ijking, kalibrering, bestaat van normaal of acceptabel gedrag. Op het ene niveau zien we dat de systemen redelijk stabiel zijn (afwijkend gedrag wordt immers tegengegaan), op het andere niveau zien we dat er een verandering plaatsvindt. Deze verandering kan uiteindelijk het systeem opnieuw afstellen: de *trapfunctie*.

Arne Jonges *Redelijk geloven*

Een variatie op: *Een atheïstische weg naar God, Edmund Husserl en het godsprobleem*, 2004; *Alsof het zo is, doen, geloven*, 2006; *Goed Gelovig* 2007.

Deze versie is geredigeerd, ingekort en gedateerde kwesties daargelaten indachtig het fenomenologische gedachtegoed. *Zuider-Amstel* 2022
De originele uitgave is te verkrijgen via ww.ru.nl

[...] Discussies over het al of niet bestaan van God en zijn veelal een herhaling van zetten. *Anders dan zo'n debat tussen godsdienst en atheïsme vaak laat doorschemeren, zijn rede en religie in veel opzichten juist in een onderlinge wisselwerking ontstaan en houden zij elkaar nog altijd in een geheime omhelzing vast.*¹

Er is een erfgoed in de theologie dat zich niet laat onderbrengen.² De filosofische godsbewijzen bevatten veel vernuft en redelijkheid, maar niet dat het geloof in God om die reden redelijk is. Die laatste stap kan de rede namelijk niet maken.³

EDMUND HUSSERL die zijn hele denkweg typeerde als een *atheïstische weg naar God*, constateerde uiteindelijk dat hij met lege handen was achtergebleven (BW VI en IX). De rede beantwoordt de godsvraag met: *Uit de redenering volgt, waartoe de redenering is opgezet*. Iedereen die God wil bewijzen is al van God uitgegaan.⁴ Wetenschapsfilosofen maken korte metten met zulke 'bewijzen'.⁵ Als er wel een overtuigend bewijs mogelijk zou zijn, *quod non*, zouden we daar dan iets mee opschieten? Een abstracte God staat buiten elke werkelijkheid.

De neoplatoonse godsgedachte was dienstbaar aan islamitische en christelijke geleerden zonder dat de directe relatie met de daadwerkelijke religie duidelijk werd. Het is een vrijwel onbegaanbare weg om een wijsgerig godsidee direct te verbinden met de concrete religie. Dit is wel gebleken bij aanhangers van het z.g. *intelligent design* die God zagen werken vanuit de wereldse ordentelijkheid. De sprong die ze daarna vanuit hun axioma naar het christendom waagden, was een nog grotere filosofische salto mortale dan hun oorspronkelijke gedachte. Wie een abstract godsidee heeft geformuleerd komt logischerwijs eerder uit bij de drie ringen van Lessings *Nathan der Weise* waarin de onmogelijkheid van het aanwijzen van de ware godsdienst wordt aangegeven.

1 Ger Groot: *Het krediet van het credo*, Amsterdam 2006.

2 vgl. R. Peels e.a. *God bewijzen*, 2013 en *Het disjunctieve atheïsme van Herman Philipse*, 2008.

3 Paul Ricoeur: *Soi même comme un Autre*, 1990.

4 Th. de Boer, *Langs de gewesten van het zijn*, 1996.

5 L. M. de Rijk: *Geloven en weten, pleidooi voor een sober atheïsme*, 2010.

Een abstract godsidee levert godsdienstig gezien weinig op of zoals Heidegger terecht stelt: tot zo'n God valt niet te bidden.¹ Uiteindelijk is dat toch wat de auteurs beogen: een fundering of garantie van de rede voor hun religieuze praxis.

Naar mijn oordeel is het zoeken naar redelijke garanties of funderingen voor het eigen geloof een volkomen onbegaanbare weg. Evenmin als een godsbewijs overtuigt, overtuigt het tegendeel. Het virulente atheïsme van Philipse en medestanders blijkt ook alleen overtuigend voor degenen die met een zelfde vorm van rede naar het vraagstuk van de religie kijkt. Alleen binnen die context van een geloof en een concrete religie is de godsvraag relevant, maar niet de zin van *bestaan* of *niet bestaan*. Wie de godsvraag stelt zal dit doen vanuit een eigen overtuiging. Het adagium *fides quaerens intellectus*, het geloof probeert zichzelf te begrijpen, is nog steeds van belang. De vraag is niet of het redelijk is om te geloven, maar hoe kun je redelijk geloven? Bonhoeffer: ~~Waar geloof is met intellectuele redelijkheid verbonden.~~ Ofwel: Hoe kun je geloven met je *verstand* op de intuïtieve basis van je *vertrouwen*? Geloven doen mensen *van horen zeggen*: we zijn, wie we zijn, op grond van een traditie die een uitwerking heeft gehad en waarvan we erfgenaam zijn (Husserl, *HUA XIV*).

Moet die erfenis ongeschonden in stand worden gehouden of moet zij deel worden binnen de dynamiek van het actieve leven? Het eerste creëert een *museale religie*. De tweede keuze is minder eenvoudig. Bonhoeffer's vraag 'Hoe kun je geloven met *intellectuele redelijkheid*?' is nog steeds actueel.

HUSSERL, de aartsvader van de fenomenologie, droomde in de eerste helft van de vorige eeuw nog van zijn *Philosophie als strenge Wissenschaft*. Een van de laatste zinnen is: *Die Philosophie als strenge Wissenschaft, der Traum ist ausgeträumt*. In het vervolg betoogt hij echter dat de filosofie haar opdracht verzaakt en dat ze deze niet mag opgeven. Het gaat het uiteindelijk om waarheid als een oneindige opgave. Wie deze positie

¹ *Identität und Differenz*, 1957

van waarheidsvinding verlaat, begeeft zich in de sfeer van het vrijblijvend gebabbel. Voor Husserl was waarheid: *dat wat evident zo is*. Het gaat om waarheid over de werkelijkheid zoals die zich aan ons vertoont. Dat betekent geen *diepzinnige verborgen waarheid*, wel een zo helder mogelijk proberen te begrijpen wat zich in de ervaring voordoet.

Het *Rationalisme* ontstond tussen de heilige huisjes van het toenmalig ethisch denken. Husserl wilde de rede opbouwen vanuit haar fundament: *prima philosophia*. Hij zocht naar de fundamenteën van een overkoepelende theorie, maar wil geen systeem bouwen. Ondanks deze tegenstrijdigheid kan het precieze denken van Husserl ons op weg helpen om de vragen rond God en godsdienst te verhelderen.

De methodologische impact van de fenomenologie ligt meer in het perspectief dan in procedures. De nadruk op de ervaring en de fenomenen én de eis van rationaliteit zijn van evident belang evenals het besef dat de verwarrende berichtenstroom van de werkelijkheid zich alleen in voorlopige, tijdgebonden ordeningen laat vatten.

Husserl stelt dat er één rede is die zowel praktisch, logisch, ethisch als theoretisch is. In al ons denken en doen functioneert een vorm van redelijkheid. Het is onmogelijk om grenzen van de rede te kunnen vaststellen met daaromheen sferen van het buitenredelijke, want dan is het vermeende buitenredelijke tot een rationeel thema geworden en heeft aandeel in de rationaliteit. Husserl volgde hierin zijn Marburgse vriend Rudolf Otto.

Alles wat we verwoorden of vertellen heeft een zekere vorm van toetsbare redelijkheid in zich. Het principe van denken is voor iedereen hetzelfde, van een geleerde misschien allicht iets gestructureerder door bepaalde overeengekomen regels.¹ Het is een illusie te menen een algemeen voor alles geldend systeem van regels van de grond af aan uit te kunnen werken. Een overtuigende algemene rede kan wel een filosofendroom zijn, maar zal ons ook onze vrijheid ontnemen. Wetenschap is een discipline: het gaat om geformuleerde denk- en onderzoeksme-

¹ VGL. Bert. Waldenfels: *Ornung in Zwielicht* 1987; J. Linschoten. *Idolen van de psycholoog*, 1964.

thoden. In modeldenken worden ervaringen gefilterd om tot *zuivere feiten* te komen en tot theorieën die voorspelbare processen beschrijven. Er zijn echter tal van ervaringen die op dat filter achterblijven, omdat ze niet tot de gewenste zuiverheid leiden.¹ Ervaringen die buiten het wetenschappelijke kader vallen, doen er in ons leven en ook voor de *humaniora* het meeste toe. Van oudsher zijn die ervaringen in taal en beeld gegoten en vaak nu nog herkenbaar.

Het is een illusie dat ons denken op een punt is gekomen waarin al het voorafgaande overbodig is geworden. Het is noodzakelijk om achterom te kijken teneinde te ervaren hoe we geworden zijn tot wat we zijn en te kunnen *vernieuwen vanuit de traditie*. Dat alles wat we over het verleden zeggen in zekere mate een constructie is, waarin de subjectiviteit van de onderzoeker een rol speelt, kan niet leiden tot de conclusie dat alles 'maar subjectief is'. Vanzelfsprekend heeft alle geesteswetenschap een belangrijk subjectief element; zij kan zonder interpretatie niet bestaan. De visie die een historicus, een filosoof of religiekenner voorlegt, is een voorstel dat ogen kan openen en worden bediscussieerd. Het bestaan van verschillende visies kan ons verder helpen.² Ook het denkwerk van de oude metafysica kan ons nog steeds het nodige te zeggen. Het is een erfenis die onze redelijkheid kan beproeven. *De rede is de stem van de mensheid in de afzonderlijke mens* (Schiller). De idee van een mogelijke alomvattende waarheid an sich ligt met onze dimensionale beperkingen en reikwijdte voorlopig buiten ons bereik. Waarheid is een idee, een oneindige en tevens normatieve idee, waarmee we kunnen denken en leven. De uitspraak *de roos is rood* is toetsbaar aan een concrete roos. Een belofte kan alleen getoetst worden naar de mate waarin hij wordt ingelost. De waarheid van veel uitspraken 'controleren' we op grond van wat we menen te weten en wat we voor mogelijk houden. Ons leven wordt mede bepaald door een voortdurend ronddraven in verwickelingen van een talige wereld.

1 Frank Ankersmit: *De sublieme historische ervaring*, 2007.

2 Karl Popper: *Conjectures and Refutations, the growth of scientific knowledge*, 1962.

'EEN ATHEÏSTISCHE WEG NAAR GOD'

FRANCIS BACON † 1626: *De natuur is in zoverre te beheersen als de mens haar kent. Daarvoor moet het denken gezuiverd worden van vooroordelen, bedriegelijke redeneringen en overgeleverde dwalingen.* Het is bij controverses in principe mogelijk om valse voorstellingen te corrigeren. Plastische fictie en complottheorieën klinken vaak overtuigender dan de weerbarsige werkelijkheid. Er bestaat mythevorming die voor velen hardnekkiger en geloofwaardiger is dan de werkelijke gang van zaken. Kulverhalen zijn te ontmaskeren maar niet uit te roeien. Het omwille van de democratie alle opvattingen gelijkschakelen als een 'mening', scheelt een hoop discussie en zet het verstand buitenspel. Dat gesprekken steeds sneller discussies worden die berusten op *beeldvorming* en losgezongen van haalbare doelen tot ontluistering leiden is bedenkelijk en onvoorkomelijk door gerichte manipulaties van louter op gewin sturende 'nieuwe media'. Denken dat de waarheid geen geweld wil aandoen, wil redelijk zijn en dat laatste is ook een *normwoord*.

We mogen de gedachte van Husserl niet opgeven dat we in één gemeenschappelijke wereld leven, waarin de mensheid een gemeenschap is van mogelijke *Verständigung* (toenadering Cf. vanzelfsprekend). Ons bestaan is gefundeerd op geloof, niet zozeer religieus als wel op seculier geloof.

Wir glauben ehe wir wissen, stelt Husserl. Na de geboorte gaan we in vertrouwen meelevens, meespreken en meedenken in een bestaand ritme. Het meeste van onze kennis is *van horen zeggen*, van thuis, op school etc. Dat vertrouwen is fundamenteel en het is een *basic trust*.¹

Husserl spreekt over *Urglaube*: ons weten is niet waardevrij, we zijn emotioneel gebonden aan wat we *menen* te weten. De rede is ook door ons gevoel gepersonaliseerd; het gevoel onthult de identiteit van existentie en rede.² – Met die bagage bewegen we ons door de wereld. Het gegeven dat de link tussen emotie, persoon en rede het vertrouwen kan ondergraven en emotionele reacties kan losmaken, ligt gevoelig.

1 Erik H. Erikson, *Identity, Youth & Crisis*, 1968.

2 Paul Ricœur: *L'homme Failible*, 1960.

EDMUND HUSSERL: *Geloof is geen zaak van willekeur, je kunt niet zomaar beslissen wat je gelooft. Geloof behoort bij onze levenshouding. We geloven met hart en ziel. Geloof en vertrouwen kan de feitelijkheid manipuleren. Het wat wordt geloofd en wie kunnen we vertrouwen horen we zorgvuldig tegen het licht te houden en te bevragen, willen we redelijk zijn. Geloofsinhoud is overtuigingstaal. Het probleem van Nazi-Duitsland was dat in Hitler werd geloofd en dat zijn waandenkbeelden handen en voeten kregen in het maatschappelijk handelen.¹ Sentimenten die de politiek mogelijk maken, ontregelen ze ook.² Geloof kan 'terecht' of 'onterecht' zijn, je kunt vertrouwen, enthousiasme en emoties op de verkeerde kant zetten en hoe vertrouwder het wordt hoe sterker de emotionele binding en hoe lastiger de redelijke correctie. We maken deel uit van een seculier of religieus bezielde verband met een bepaald meningenklimaat. Redelijkheid verschaft ons een mate van vrijheid tegenover het bestaande. Van oudsher begint dat de wijsbegeerte met de verwondering, met kritische vragen die we niet uit de weg kunnen gaan en afstand creëert tot de wereld en onszelf.*

Het Rationalisme keek met de blik van de rede naar religie. Spinoza concludeert in zijn *Tractatus Theologico-Politicus* dat de *Schrift* geen bron van rationele kennis bevat. Hij beoogde een scheiding tussen theologie en filosofie. In de 19^e eeuw kwam de bijbelkritiek op en ontulden de geleerden veel over oorzaken van ziekte, ontstaan van de Aarde en evolutie. De kerken reageerden veelal afwerend op deze ontwikkelingen door de nadruk te leggen op de feitelijkheid – *het echt waar zijn* – van geloofsverhalen.

Friedrich Daniel Schleiermacher wil het godsdienstige losweken uit de controversen tussen feitelijkheden en geloofsverhalen. Dilthey en Husserl zoeken naar hun eigen methoden en Rudolf Otto publiceert in 1917 *Das Heilige; Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen* bij de nadruk komt te liggen op het 'verstaan' en

1 Rüdiger Safranski: *Das Böse oder das Drama der Freiheit*, 1997.

2 Paul Ricœur: *L'homme Failible*, 1960.

'begrijpen'. Deze denkers bieden tal van verhelderende inzichten die moeite waard zijn. De Bijbel biedt een bont en tegenstrijdig geheel en de vraag is in hoeverre die kleine bibliotheek niet door allerlei toevaligheden geworden is wat zij is. Hoe dan ook, het is in het Westen hét geloofsboek in de laatste 18 à 19 eeuwen geweest. Dat maakt het bijzonder, vooral door de wijze waarop het werd gebruikt. De functie maakt het tot een religieus boek. De opvattingen over de Bijbel kleuren hetgeen er in werd gelezen. De geloofsleer ontstond uit een wisselwerking tussen Bijbel, wijsbegeerte en cultuur en vormde de leeswijzer en het interpretatiekader. De status van de Bijbel ligt niet in haar zelf, maar in de levende geloofsgemeenschap. Het christendom is een godsdienst en wij zijn erfgenamen van die traditie in haar volle omvang. Dat betekent dat we ons ook kritisch moeten bezinnen op dat. We kunnen wat ons is overgeleverd in alle redelijkheid niet los zien van de Verlichting, Romantiek en allerlei ontwikkelingen. De inhoud en gevoelswaarde van ideeën en idealen veranderen. Voor het lezen van de oude geschriften is een hernieuwde leeswijzer nodig.

Het begrip 'idee' is de *godsidee*, *waarheidsidee* en die van de *rede*. Plato heeft het begrip *idee* in hoge mate vorm gegeven: de ideeën vormden de eigenlijke werkelijkheid in een vaste orde. Ze waren *Urbild & Vorbild* voor het aardse (Heidegger). In de metafysica waren de ideeën van het goede, het schone en het ware als transcendente waarheid richtinggevend. Het geestelijke had prioriteit boven het materiële, het theoretische universele boven het toevallige.

Met de Verlichting krijgen ideeën een minder prominente rol; geen eigen werkelijkheid meer, ze komen naast het verstand te staan. Bij Kant functioneerden drie *transcendentale ideeën*: God, wereld en persoon. Deze vormden de leidraad om de ervaringsoordelen te ordenen. Ideeën staan aan de kant van het denken. Kennis is een avontuur van ideeën, ze zijn door ons ontworpen en niet door de wereld om ons heen.¹ Ze zijn zelf moeilijk bepaalbaar.

¹ Karl Popper, . 1962. *Conjectures and Refutations, the growth of scientific knowledge.*

Friedrich Schiller vindt dat ervaring noch abstractie leiden naar hun oorsprong; hun vroege verschijning in de tijd ontrekt hen aan de waarnemer. We weten het. Ideeën die ons helpen orde te scheppen in de veelheid om de feitelijke werkelijkheid overzichtelijker maken en worden – los van de exacte wetenschappen – niet als spannend of boeiend ervaren. Daarnaast zijn er historisch gegroeide ideeën over samenleving, staat, soevereiniteit, recht etc. met hun eigen plaats, recht en toepasbaarheid. Ik denk dat we er van af moeten zien om te pogen in Hegeliaanse zin 'de idee in haar waarachtige gestalte en algemeenheid' te vatten. Onze wereld valt onoverzichtelijk in verschillende overlappende ordeningen uiteen.¹ In die wereld bewegen wij. Van oudsher geven ook ideeën van het *goede*, het *ware*, en vooral *vrijheid*, *verantwoordelijkheid*, *rechtvaardigheid*, *eerlijkheid*, *liefde*, *vriendschap*, *barmhartigheid* oriëntatie. Het zijn de ideeën die onze ervaringen kleuren, ons verlangen voeden en ons tot handelen aanzetten. Husserl: *Ideeën zijn de ontwikkelingsmotoren van de geschiedenis*. De belangrijkste samenvattende idee is niet het *goede*, maar de ons bepalende idee van de *humaniteit*. De idee dat we mens zijn en hebben te zijn. Een idee dat meteen een praktische, ethische opdracht in zich sluit, zoals al door KANT geformuleerd, dat een mens de andere mens niet als middel mag gebruiken. Er is een lange ontwikkeling van hoe via het *grensverkeer* de gedachte groeide van één mensheid over de *ethische verschillen* heen naar de verklaring van de *rechten van de mens*. Ideeën ontwikkelen zich en beoordelen vanuit onze situaties en relaties en leiden tot handelen. Ze zijn normatief, richtinggevend, nooit absoluut, altijd situatiegebonden en ze *overschijnen* elke situatie. *Menselijkheid* en *humaniteit* als idee en ideaal. Husserls filosofie draait om de *vermenselijking van de mens*. Al het denken, ook het wetenschappelijke, is pas volkomen redelijk als het *erkenntniseethisch*, rationeel/epistemologisch-ethisch, is. Een mens heeft en is zijn ideaal; hij is de *Werkmeister* van zijn leven. Hij is object en sub-

1 Bertrand Waldenfels: *Ornung in Zwielicht*, 1987.

2 Siep Stuurman: *De uitvinding van de mensheid* 2010.

jeft van zijn leven. Streven naar een gelukt leven, dat draagt in zich het risico van mislukking. En daar komt de mens naar voren als een *Risikofall*. Ideeën kunnen zowel de motor van de geschiedenis zijn als aanleiding dat de geschiedenis lelijk derailleert.¹ Wanneer ideeën een gesloten complex gaan worden, wordt het gevaarlijk; er ontstaan *zuiveren in de leer* tegenover *ketters*. In een open samenleving zijn goede bedoelingen geen garantie voor succes. We kunnen ons door ideeën laten inspireren en kennen daardoor ook het falen, tekortschieten en onmacht... Bij dit laatste haakt de joods-christelijke godsdienstige traditie aan. Verhalen en liederen over geborgenheid én de verontrustende oproepen van de profeten staan naast elkaar. Geloofsvertrouwen en vertwijfeling liggen in elkaars verlengde.

Door het uiteenspatten van de traditionele metafysica is de spiegel van de geloofsleer als leeswijzer in scherven is gevallen. We kunnen onszelf en onze werkelijkheid spiegelen in de scherven.

Gedurende eeuwen gold in onze wereld als definitie van een mythe *een verzonnen godsdienstig verhaal*. Heilige verhalen golden als *echt*. Door *historisch besef* worden de gehistoriseerde elementen in de joods-christelijke mythe kwetsbaar voor kritiek. Het mythische werd ondergeschikt aan het historische. De joodse traditie gaat ruimhartig met interpretaties om. In de calvinistische zucht naar *eenduidig waar* is dit ondenkbaar.

De geloofsvraag kan niet met historische feiten worden beantwoord. In wezen is het een *relifilosofische* vraag.²

Het heeft in de vorige eeuw enige tijd geduurd voor er erkenning kwam van evidente feiten en bij die erkenning zocht men naar een nieuwe leeswijze. In de *Entmythologisierung* van bijbelverhalen ging het om *bestaansverheldering* en bleef er een verhelderende kernboodschap over. Husserl betoogde dat er in de mythologische voorstellingen een rationale kern steekt die er kan worden uitgelicht. De bijbeltaal is mythisch en kan in onze tijd meer niet meer letterlijk geconsumeerd worden.

1 Rüdiger Safranski: *Das Böse oder das Drama der Freiheit* 1997

2 Albert Schweizer: *Geschichte det Leben-Jesu-Forschung* 1966.

Ricoeur liet in *La symbolique du mal* zien dat het eigenlijke wat er in de mythe wordt gezegd met de mythologische context is verweven. De mythe is de wieg van ons weten. Bij Aristoteles komen theologie en wijsbegeerte beide uit de grondhouding van verwondering voort. Ook de mythe is een antwoord op de verwondering over het bestaan van mens en wereld. Verstaan van mythologische verhalen is pogen *terug te vinden* van de verwondering waar ze uit voortkwamen: *Of je neemt de Bijbel letterlijk, of je neemt hem serieus.*

Bijbelwetenschap laat de gelaagdheid van de Schrift zien als neerslag van *uitingen* die alleen door rationale baldadigheid tot een *eenheid* kan worden omgevormd. Er is geïnterpreteerd, gedachten zijn toegevoegd, of buiten beschouwing gelaten en cultuurelementen en folklore werden ermee verweven. Voor het verstaan is zicht op historische context van belang.

Husserl: *We moeten ons te hoeden voor een 'luie rede' en te verzinken in de conventionaliteit; traditie en originaliteit moeten altijd verbonden zijn, het oude opwekkend met het nieuwe verenigen.*

De hedendaagse rationaliteit kan een theïstisch geloof en de idee van de ALMACHTIGE ondergraven. Deze constatering heeft geen oog voor het denken in de traditie, waarin Plotinus, Augustinus, Dionisius en Cusanus over de *onkenbaarheid* van God spraken en een traditie waarbij ALMACHT geen ALLESKUNNER was en de eigenschappen van God geduid worden als *oorsprong van alle macht, wijsheid, weten, goedheid* enz.

Ons lichaam geeft ons een venster op de wereld; het is er mee verbonden, maakt er deel van uit en is ervan afhankelijk. Al kennen we van ooit *duistere zaken nu de werkelijke oorzaken*, lijden en verdriet *zijn van alle tijden; het mysterie van leven en dood is altoos met ons bestaan verbonden.* We accepteren het wetenschappelijk wereldbeeld van een kleine planeet rondtollend in een eindeloos, uitdijend heelal, alsmede de theorieën over het ontstaan van het leven en de ontwikkeling ervan, maar we verheugen ons toch over de opkomende zon en we verstillen voor het mysterie van leven en dood. Zo zijn veel mensen,

ondanks dat zij zoveel *beter weten*, ongeneeslijk religieus. De Oudtestamentische profeten spreken hen aan, zij lezen de evangeliën en het *Zonnelied* van Franciscus ontroer als fragmenten, flarden uit het verleden, scherven van de oude spiegel waarin zij even zichzelf herkennen: *Vonken verleden hier gezaaid*.

Het is onzinnig om te stellen dat eerst de waarheid van het verhaal door de rede moet worden bevestigd om zinvol te zijn.

De mythische taal is een hulpmiddel om uitdrukking te geven aan ervaringen. Mystieke ervaringen vinden we overal terug. Er is een fundamenteel verschil tussen *ervaren* en *ficție*, resp. *beleven* en *verzinnen*. Husserl noemde dat een *passieve Leistung* d.w.z. dat het niet actief bedacht is, maar waarin het denkend subject toch ook een indirecte rol speelt. Met wat we geloven en wat we weten interpreteren en verwoorden we een ervaring. Een belangrijke kern van die ervaring is *het gevoel dat een mens in de grote wereld past, er mag zijn en daar iets te doen heeft*. Of zoals SAFRANSKI: *Het komt er op aan op het gevoel bedoeld te zijn. Men wenst zichzelf als een tekst te kunnen lezen. Het gevoel geaccepteerd te zijn zonder dat je acceptabel bent en dat betreft de moed om te bestaan, een absoluut geloof zonder een speciale inhoud*.¹ Die ervaring wordt ervaren als een geschenk c.q. opdracht. Ook: *Sublieme historische ervaring, die er niet op gericht is onze kennis te vermeerderen, maar die heerst soeverein op haar eigen territoir en is niet onderhorig aan de rationele wetgever van de waarheid. Uit cognitief oogpunt bezit ze geen rai-son d' être maar ze kan op een nieuwe wijze laten kijken*.²

De opvattingen over God, Christus, Geest en bijbelse figuren groeien mee met de tijdgeest omdat de actualiteit van het geloof met de werking helpt. Hans Jonas en Max Scheler spraken in de vorige eeuw van een *wordende God*. Husserl: *De godsidee is een Bewußtseinsleistung, d.w.z. een prestatie van het bewustzijn zonder dat die idee door het verstand wordt 'uitgevonden'*. De godsidee is gevormd van horen zeggen – bij de joden wordt de NAAM zelfs bij een pasgeborene ingefluisterd – en de idee wordt

¹ Paul Tillich: *The Courage to Be* 1952.

² F. R. Ankersmit: *De Spiegel van het verleden* 1996.

spraakmakend. Voor Husserl is het richtpunt voor alle ideeën God, evenals dit voor Plato het GOEDE was, voorbij alle werkelijkheid.⁶⁵ Dit geestelijke wordt alleen werkelijkheid doordat mensen geestdragers zijn. De geest is op zich niets, maar ontleent zijn kracht aan de fysieke krachten van haar dragers.¹

Voor Husserl geldt dat *in de religie een steeds rijkere kern van intuïtief begrip groeit die omkleed is met een buitenredelijke feitelijkheid.*

Een rijkere kern van intuïtief begrijpen gekleed in een mythisch verhaal en gedragen door ritueel. De ideeën waarmee we ons leven vorm geven, werden en worden door een wisselwerking van leven en verhalen steeds voller van inhoud. Dan gaat het niet om de feitelijkheid, maar om de dynamiek van het verhaal zoals te zien aan de hand van het fragment uit *Genesis 1: De mens geschapen is naar Gods beeld en gelijkenis*. Niet als feit, waarbij gezocht moet worden naar het imprimatur die de Schepper heeft achtergelaten, maar de scheppingsdaad zelf als voortdurende handeling.²

Een handeling die zich in ons moet voltrekken in het besef dat onze menswording een voortdurend project is. In onze tijd kan men God weglaten en zich beperken tot de feiten van de wetenschap, maar het is niet mogelijk om God te frommelen tussen in gaatjes tussen de feiten van de wetenschap. Deze feiten bepalen ook ons wereldbeeld en dat heeft consequenties voor onszelf, ons geloof, voor God en de wereld. Religie is niet zozeer zingeving of spiritualiteit, alswel documentatie van zinvol leven, die gebruik maakt van de ervaringen van eeuwen en daarmee in contact wil blijven. Het geloven geeft te denken en dat denken zal redelijk moeten zijn.

1 Max Scheler: *Die Stellung des Menschen im Kosmos* 15e druk 2002.

2 Paul Ricœur: *Histoire et vérité* 1955.

Vrijheid van religie en levensovertuiging

Iedereen moet het recht hebben om zijn of haar religieuze of levensbeschouwelijke keuze te maken. Of om van geloof te kunnen veranderen of om niet te geloven. Daarbij maakt Nederland geen onderscheid tussen religieuze groeperingen.

Helaas is er sprake van een toenemende mate van ondraagzaamheid op basis van religie of levensovertuiging. Ruim driekwart van de wereldbevolking leeft in landen met een beperkte vrijheid van godsdienst of levensovertuiging. Daarom is vrijheid van religie en levensovertuiging een heel belangrijk punt in het Nederlandse mensenrechtenbeleid.

Nederlandse inzet vrijheid van religie en levensovertuiging wereldwijd

Religieuze of traditionele waarden kunnen de fundamentele rechten en vrijheden soms beperken. Bijvoorbeeld voor vrouwen, kinderen en voor lesbiennes, homo's, biseksuelen, transgenders en interseks personen (LHBTI's). Nederland verzet zich tegen inperking van deze rechten door:

- vrijheid van religie en levensovertuiging bij internationale organisaties hoog op de agenda te zetten. Bijvoorbeeld bij de Europese Unie (EU), de Verenigde Naties (VN), de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE) en de Raad van Europa (RvE);
- voortdurend het belang van vrijheid van religie en levensovertuiging te bespreken. Bijvoorbeeld tijdens gesprekken met de lokale overheid van een land. Of in dialogen met religieuze leiders.
- projecten van het Mensenrechtenfonds te financieren. Zie voor het laatste overzicht de mensenrechtenrapportage die ieder jaar naar de Tweede Kamer gaat.
- de Mensenrechtenambassadeur dit onderwerp in landen waar deze vrijheden onder druk staan te laten bespreken.

Heeft deze informatie u geholpen?

Ja Nee

Vragen?
Bel Informatie
Rijksoverheid:
1400

Verantwoordelijk

> Ministerie van Buitenlandse Zaken

LUDWIG WITTEGENSTEIN BREEKT MET HET IDEE DAT TERMEN ALS PASSIE, EMOTIE EN GEVOEL NAAR IETS GEESTELIJKS EN INNERLIJKS Zouden verwijzen, naar een introspectieve gewaarwording (*FEELING*) in onze persoonlijke binnenwereld.

WILLIAM JAMES' STELLING, GEFORMULEERD IN *WHAT IS AN EMOTION?*, LUIDT DAT EEN EMOTIE DE GEWAARWORDING IS VAN EEN LICHAAMELIJKE VERANDERING DIE HET GEVOLG IS VAN EEN BEPAALDE PERCEPTIE.

2024

FENOMENOLOGISCHE BIBLIOTHEEK

Wittgenstein & James
**HET PROBLEEM
VAN DE
VERBINDING**

fussen
denken & betekenis
en
fysiologie & causaliteit

LUDWIG WITTGENSTEIN BREEKT MET HET IDEE DAT TERMEN ALS PASSIE, EMOTIE EN GEVOEL NAAR IETS GEESTELIJKS EN INNERLIJKS Zouden verwijzen, naar een introspectieve gewaarwording (*feeling*) in onze persoonlijke binnenwereld. Het 'gewone taalgebruik' zet ons hier op het verkeerde been, zegt hij. Door de grammaticale gelijkvormigheid van woorden als *voelen* en bijvoorbeeld *schrijven*, veronderstellen we analoog aan de hand waarmee we schrijven een orgaan waarmee we voelen: een innerlijke voelspriet, die onzichtbare objecten, zoals *gevoelens* en *emoties*, voelt. Dit nu is onnodig mystificerend en maakt van *emoties dingen in doosjes*, waartoe alleen het subject zelf een exclusieve introspectieve toegang zou hebben.

Volgens Wittgenstein hebben *emoties* een open en communicatief karakter: een soort taal, een wijze van communiceren, een vorm van regelgeleid communicatief gedrag. Wittgenstein's kritiek maakt deel uit van zijn (latere) taalfilosofische opvattingen waarin taal niet afbeeldend maar organiserend is. Woorden zijn daden, met uiteenlopende motivaties en doeleinden; hun betekenis ligt in het gebruik. Taal wordt gebruikt om te beïnvloeden, te bevelen, te vragen; te vertellen, te zeuren, enzovoort. Zo beschouwt Wittgenstein ook *emoties* als *taaldaden*, als handelingen met een wisselende inzet: informatief, suggestief, liefdevol, machtswellustig, of wat dan ook. En ze zijn in principe voor iedereen waarneembaar en communicabel.

Als Wittgenstein zegt dat woorden als pijn, angst en woede niet de namen zijn van subjectieve toestanden of gebeurtenissen in mijn geest, die alleen ikzelf kan waarnemen, dan is dat vooral gericht aan William James, die zijn belangrijkste criticaster is als het gaat over *emoties*. James gaat er traditioneel van uit dat *emoties* tot het innerlijk van de mens behoren. Al verstaat hij onder *emoties* wel verschijnselen die met duidelijke en uitwendig zichtbare lichamelijke veranderingen gepaard gaan. Verrassing, vervoering, lust, angst, woede, begeerte, vormen voor James het paradigma van *emoties*.

WHAT IS AN EMOTION?

WILLIAM JAMES BEFAAMDE STELLING, GEFORMULEERD IN HET VEEL GECITEERDE ARTIKEL *WHAT IS AN EMOTION?*, luidt dat een emotie de gewaarwording is van een lichamelijke verandering die het gevolg is van een bepaalde perceptie. Daarmee keert hij zich tegen de *common sense* opvatting over de volgorde in het emotieproces, volgens welke er eerst de waarneming is van een enerverend feit (de perceptie), die vervolgens een affectie in ons opwekt (de emotie), die op haar beurt weer een lichamelijke expressie teweegbrengt. James keert deze voor de hand liggende volgorde van affectie en expressie om:

*My thesis is that the bodily changes follow directly the perception of the exciting fact, and that our feeling of the same changes as they occur is the emotion.*¹

Het is niet zo, dat we vluchten (expressie) omdat we bang zijn (emotie), of dat we huilen (expressie) van verdriet (emotie), of stralen (expressie) van blijdschap (emotie), maar we zijn blij omdat we stralen, we hebben verdriet omdat we huilen en we zijn bang omdat we vluchten. De emotie is dus de gewaarwording, het voelen, van de lichamelijke reactie op een enerverende gebeurtenis of gedachte. En omdat ik zelf de enige ben die mijn eigen lichamelijke veranderingen kan voelen, is een emotie daarmee dus een innerlijke privé-aangelegenheid.

De kritiek van Wittgenstein op James betreft niet alleen het solipsisme van zijn theorie, volgens welke een emotie een subjectieve privé-aangelegenheid is, maar ook het feit dat voor James emoties onderdeel zijn van een causaal proces. De perceptie van een gebeurtenis veroorzaakt volgens James lichamelijke veranderingen die ik (en ik alleen) voel. Maar volgens Wittgenstein maken emoties, alsook de woorden waarin zij worden uitgedrukt, deel uit van regelgeleide taalspelen en praktijken. In die zin zijn zij voor iedere deelnemer aan het taalspel of de praktijk toegankelijk en zijn zij, volgens de regels van het spel, communicabel en discutabel. De criteria voor de waarneming en communicatie van emoties zijn dus niet subjectief introspectief - in

¹ Heleen Pott *De liefde van Alcibiades: Over de rationaliteit van emoties*, Boom, 1992

dat geval zouden zij helemaal niet communicabel zijn en waarschijnlijk zelfs niet waarneembaar - maar intersubjectief, cultureel bepaald. De relatie tussen aanleiding en emotie is daarmee niet causaal maar redelijk. Voor emoties kunnen goede redenen gegeven worden, of zij kunnen als ongepast, onderkoeld of exorbitant worden bekritiseerd, zoals dat met alle menselijk gedrag het geval is.

Een andere kritiek op James is o.a. ingebracht door Jean-Paul Sartre, die in het overzicht van Pott ruime aandacht en veel sympathie krijgt. Als het waar is, zegt Sartre dat emoties de gewaarwording zijn van lichamelijke veranderingen (die het gevolg zijn van bepaalde percepties), dan zouden aan specifieke emoties specifieke fysiologische componenten moeten beantwoorden. Angst, vreugde, schaamte, woede, bewondering - zij zouden elk het voelen van een verschillende fysiologische gesteldheid zijn. *Quod non.*

Is het echt niet waar? Of komen dezelfde fysiologische processen voor bij zeer uiteenlopende emoties? Dan zou de fysiologie van vreugde alleen in intensiteit verschillen van die van woede, terwijl iedereen weet dat woede niet een intensere vreugde is maar iets anders. Is daarom de theorie van James onhoudbaar? (Pott 1992:98)

Kritiek op James vanuit de twintigste eeuw lijkt terecht voor zijn causaal-fysiologisch paradigma: de reductie van emoties tot gewaarwordingen van biologisch-lichamelijke processen. Dit lijkt inderdaad de emoties in het doosje van de subjectieve innerlijkheid op te sluiten en gaat zo voorbij aan hun communicatieve karakter. Los van het probleem dat James zo met dezelfde moeilijkheden zit opgezadeld als Descartes, die de passies opvatte als acties van het lichaam (*res extensa*) die passief door de ziel (*res cogitans*) worden waargenomen, waarbij hij fijnstoffelijke deeltjes in het bloed moest aannemen (*esprits animaux*), die de verbinding via de beruchte pijnappelklier tot stand zouden brengen (Pott 1982: 70). Het probleem dus van de verbinding tussen enerzijds de wereld van denken en betekenis en anderzijds de wereld van fysiologie en causaliteit.

ZIJN FYSIOLOGISCH PARADIGMA MAG DAN NIET DEUGEN, FENOMENOLOGISCH VALT ER NOG HEEL WAT TE LEREN BIJ JAMES.

Zoals zijn bepaling van de emotie als de gewaarwording van het (lichamelijke) effect dat door het appèl wordt veroorzaakt, de emotie als het voelen van de reactie op het appèl – in tegenstelling tot de *common sense* opvatting van de emotie als de reactie op de waarneming van de appellerende situatie of gebeurtenis. James' definitie komt dicht in de buurt van de hypothese, die zegt dat het appèl in de reactie wordt waargenomen. Dichter in de buurt althans dan de cognitivistische theorieën, die de door James bewerkstelligde volgorde-omkering tussen emotie en reactie weer ongedaan maken en de emotie als (*redelijke*) reactie op het (cognitief waargenomen) appèl beschouwen. Dat doen zij, voor zover zij in navolging van Wittgenstein emoties als communicatieve handelingen beschouwen, analoog aan taalhandelingen, waardoor zij appèl en emotie als vraag en antwoord tegenover elkaar stellen, als twee polen van een duale relatie, zender en ontvanger.

James heeft sterke argumenten voor zijn stelling dat emoties de gewaarwording zijn van lichamelijke processen. Als we bij emoties van de lichamelijke componenten zouden abstraheren, zegt hij, 104 dus van de opwinding, de ademnood, het warm of koud worden, de beweging in onze ingewanden, enzovoort, ten gunste van het louter cognitieve aspect, dat wil zeggen de informatie die zij geven, dan houden we een koele, bleke, neutrale cognitie over (James 1884: 193-194). Het zien van een bloeddorstige leeuw zou mij dan slechts de droge informatie geven: dit beest is gevaarlijk, ik doe er verstandig aan hem te ontwijken. En in plaats van te lachen om een grap, zou ik nuchter vaststellen: ja, deze kwinkslag is heel grappig.

Verder weet iedereen, zegt James, dat gevoelens van angst en paniek door te vluchten niet minder worden, zoals vanuit cognitivistisch standpunt zou kunnen worden verondersteld, het gevaar wordt immers kleiner door er van weg te lopen, maar dat dergelijke gevoelens juist toenemen door te vluchten. Voeg daarbij het gegeven dat

het waarnemen van panische lichamelijke expressies bij anderen de paniek vaak doet overslaan. Dat kan alleen maar als de emotie inderdaad de gewaarwording van lichamelijke expressie is. Ook lachen kan op die manier aanstekelijk werken (James 1884: 197). En zo zijn er meer ervaringsvoorbeelden te noemen die steun geven aan de opvatting van James. In een toestand van woede kunnen we onszelf 'opfokken' door er heftig uiting aan te geven. Gevoelens van verdriet worden sterker door ons aan de tranen over te geven. En sommige mensen intensiveren hun seksuele lustbeleving door er allerlei geluiden bij te maken.

Overigens is het een interessante vraag in hoeverre de aanstekelijkheid van (sommige) emoties in de visie van James - het optreden van emoties die de gewaarwording zijn van lichamelijke processen bij anderen - iets te maken heeft met compassie, het fenomeen dat wij in dit boek trachten te articuleren en te begrijpen. Of gaat het bij de door James bedoelde aanstekelijkheid toch om een *analogie-redenering*? Hoe dan ook, de emoties vormen ook bij James toch niet helemaal een innerlijke privé-aangelegenheid of *dingen in doosjes*, zoals Wittgenstein beweert.

De gangbare kritiek op James, dat zijn theorie alleen opgaat voor de zogenaamde 'primitieve', 'grovere' emoties - alleen voor die emoties die wij met de dieren delen, zoals *angst* en *woede* - en niet voor de meer verfijnde en beschaafde emoties, zoals *artistiek genot* of *morele verontwaardiging*, houdt geen stand. Niet alleen zegt James zelf, dat hij zich in zijn theorie beperkt tot emoties met een duidelijke lichamelijke component (James 1884: 189), maar wat zouden we ons bovendien überhaupt moeten voorstellen bij niet lichamelijke emoties? De moeilijkheden van de theorie van James (en zo ook van Descartes) verdwijnen voor een belangrijk deel, als *lichamelijkheid niet biologisch- fysiologisch wordt opgevat maar fenomenologisch*. Dat wil zeggen, als lichamelijke niet wordt gereduceerd tot (causale) fysiologische processen, zoals biologen die waarnemen en verklaren, maar - eenvoudigweg -

als de manier waarop wij mensen bestaan. Als onze bestaansconditie. Met alle implicaties van tijdelijkheid, sterfelijkheid, tijdruimtelijke gebondenheid, afhankelijkheid, vitaliteit, tederheid, schoonheid, enzovoort. Zoals de indeling van de menselijke emoties door de fenomenoloog Max Scheler in

1. *De zinnelijke gevoelens* (pijn, bevrediging), die in het lichaam localiseerbaar zijn;
2. *De vitale gevoelens* (behaaglijk, fris, mat), die het lichaam als geheel doordringen;
3. *De psychische gevoelens* (het merendeel van wat wij emoties noemen), die intentioneel zijn: het voelen van iets, waarbij het object-correlaat volgens Scheler een 'waarde' is; en
4. *De geestelijke gevoelens* (gelukzaligheid, wanhoop).

Alleen de eerste groep lijkt fysiologisch herleidbaar. Maar alle genoemde categorieën emoties zijn lichamelijk. Ze betreffen de gevoelens van lichamelijke subjecten die interacteren met hun omgeving. Zij zijn zonder lichaam niet denkbaar, omdat zij naar omstandigheden kunnen fluctueren van aard en intensiteit en omdat zij tijdelijk zijn. (Scheler 1930, Strasser 1956)

Het belang van de theorie van James is zijn bepaling van de emotie als de gewaarwording, niet van een appellerende gebeurtenis, maar van het lichamelijke effect van dat appèl zonder lichamelijkheid te beperken tot fysiologie en causaliteit.

ONS PROBLEEM IS NIET HET GOED & KWAAD, HET PROBLEEM IS HET KWADE IN HET GOEDE: DE MIX TUSSEN GOED EN KWAAD.

Teleurstellender dan het gegeven dat het kwaad werkelijk, machtig en verleidelijk is, is het gegeven dat het zo goed gedijt in de vermomming van het goede. Het lijkt wel alsof het heilige niet los van het onheilige bestaat en het met elkaar verbonden, vermengd en met elkaar verstrengd is. Het is een wereld waarin afgoden thuis zijn en waarin zelfs de aanbidding van God met de aanbidding van afgoden versmolten kan zijn. De hele geschiedenis is een sfeer waarin goed met kwaad vermengd is. De gewichtigste opdracht van de mens, zijn aandeel in het verlossen van het scheppingswerk, is een poging goed en kwaad en kwaad van goed te scheiden. Omdat het kwade alleen kan bestaan als parasiet op het goede, zal het verdwijnen wanneer die scheiding bereikt zal zijn. De verlossing hangt dus af van de scheiding van goed en kwaad.

Rabbi Hirsch van Zydatschov zei eens tegen zijn leerling: *Zelfs nadat ik de leeftijd van inzicht bereikt had, betwijfelde ik of mijn leven niet ondergedompeld was in dat slijk en die vermenging van goed en kwaad, 'nogah'. Elk moment van mijn leven vrees ik dat ik in die vermenging verstrikt ben.*

Godsdiensten proberen de wereld en het leven als een verenigd geheel voor te stellen, en alle twerspalt en ongerijmdheden als voorlopig of denkbeeldig te duiden. Zij zoeken een universeel beginsel van bedoeling en zijn pantheïstisch in kosmische of a-kosmische zin. De joodse mystiek legt de nadruk op het tegenstrijdige, het paradoxale, en het onopgeloste mysterie. De tijdelijke wereld komt in het mensenleven door Gods schepping. *Hiermee is een rijks van vrijheid en mysterie aangeduid dat het verstand te boven gaat.* Het uiteindelijk *onredelijke* van de *gegevenheid der dingen wordt onbeschroomd aanvaard.*

De hoogtepunten van het geloof, die de paradox en het tegenstrijdige belichamen en de grenzen van de redelijkheid geweld aandoen, worden aannemelijk wanneer zij opgevat worden als de sleutels die het drama van het menselijke leven begrijpelijk maken omdat leven anders een te simpele betekenis krijgt of tot zinloosheid vervalt. Bin-

nen de joodse traditie is de paradox een manier om de wereld, de geschiedenis en de natuur te begrijpen. Spanning, contrast en tegenspraak kenmerken de werkelijkheid. De mens kan de valkuil van het ego niet ontlopen en de geest kan zich niet bevrijden uit de verwar- ring van vooroordelen waarin het verstrikt raakt.¹

HESCHEL VINDT IN DE FENOMENOLOGIE VAN DE JOODSE FILO- SOOF EDMUND HUSSERL EEN GESCHIKTE METHODE. Studerend in Berlijn raakt hij onder de indruk van Husserl's werk. De *fenomenologie* was ontwikkeld door Johann Lamberts en uitgewerkt door Imma- nuel Kant die deze noviteit aanwendde om het verschil te duiden tus- sen hoe iets is als *zodanig* en hoe het is *zoals het tot ons komt*. Zo werd de fenomenologie het filosofische medium om begrippen als *bewust- zijn* en *ervaren* te beschrijven. In het denken van Husserl ligt het aan- vangspunt bij wat intuïtief tot ons komt, datgene wat we *onmiddellijk ervaren*. *Al onze vooroordelen tegenover wat wij waarnemen moeten we laten varen*. Dit is mogelijk door het tweeledige proces van *fenomenologische reductie*: allereerst door alle, niet noodzakelijke, eigenschappen van een voorwerp weg te denken om het eigenlijke ervan intuïtief tot ons kunnen nemen en vervolgens een loslaten van onze natuurlijke instel- ling dat hetgeen in ons bewustzijn tot ons komt ook in werkelijkheid bestaat. Een dergelijke reductie maakt dat er geen bestaansclaims meer zijn, alleen maar ons bewustzijn van zaken: het *transcendentale bewust- zijn*. Heschels gebruik van deze filosofische methode helpt ons zijn denken te plaatsen in de geschiedenis van de westerse filosofie. Waar Spinoza en Kant beiden probeerden religie *buiten de rede* te plaatsen en de laatste een openbaring van een persoonlijke God als intellectu- eel onmogelijk en *irrelevant* had bestempeld, zag Heschel, door de ver- ankering van zijn denken in de fenomenologische methode van Hus- serl, *dé mogelijkheid om tegenover deze stellingen iets anders te plaatsen*.²

1 VGL. A. J. Heschel, *A Hebrew Evaluation of Reinhold Niebuhr*, 1956.

2 VGL. Elly Spaans, *Denken over doen: Heideggers 'Sorge' en Heschels 'Divine concern'*, 2013

Bert Poll

OVER DE KENNIS VAN GOED EN

KWAAD

&

DE ONSCHENDBAARHEID

VAN HET HEILIGE

HET HEILIGE IS ONSCHENDBAAR, PER DEFINITIE. Het is de Ruimte waar God woont — zegt de dichter, in een vluchtig beeld. Het is de tijd waarin de zoon van GOD geboren wordt en gekruisigd, telkens opnieuw; waarin de profeet Allah's woord dicteert, telkens opnieuw; waarin Odyssees vaart en vaart. Het heilige is het idee van het louterende vuur, het vormloze, water, de vruchtbare aarde, de grenzeloze hemel; van de wisseling en terugkeer der seizoenen, maar steeds, wat de mensen er ook voor verhalen over verzin onschendbaar, onaantastbaar.

Wie gelooft in HET HEILIGE, dat wil zeggen, wie raad weet met het begrip, wie zijn wereldbeeld en zelfbeeld erdoor laat kleuren, gelooft ook in de onschendbaarheid en kan het heilige vereren, kan het vrezen en kan het liefkozen, één ding is zeker: *het hoeft nooit verdedigd te worden want het is onschendbaar.*

Wie het heilige accepteert, mogelijk acht, in al zijn onschendbaarheid en onkenbaarheid, maar toch, in welke vorm ook, als iets aanwezig, doet dat zonder reserve, zonder voorbehoud. En dus, om er twee verdachte termen bij te halen: absoluut, fundamenteel. Of helemaal wel of helemaal niet. Het geloof in het heilige — daarmee is over een ritueel en een verhaal nog niets gezegd — leent zich niet voor geschipper, voor 'een beetje'.

Emil Cioran schreef, 25 jaar geleden, in *La chute dans le temps*: de antifanaticus streeft, in volle onverdraagzaamheid, naar 'de ruïne van het onschendbare'. Het is een los citaat uit zijn verband, en zelfs in die vorm laat het zich nog goed begrijpen en respecteren, maar toch: wat hij aanraadt kan niet. Het is niet zomaar een paradox, het blijft onmogelijk. ~~Het onschendbare kan niet verwoest worden. Wel is het nodig, met fanatiek antifanatisme en onverdraagzame verdraagzaamheid, ten strijde te trekken tegen iedere moordenaar, iedere terreur van kerk of staat, die zich onder het mom van heiligheid aandient, maar daarmee is het heilige zelf niet veroordeeld. De notie van het heilige staat los van het misbruik dat men ervan kan maken.~~

HET PARADIJSVERHAAL HEEFT EEN WONDERLIJKE KERN. Midden in de hof van Eden staat de boom *'der kennisse des goeds en des kwaads'*. Wat doet die boom daar? Waarvoor dient hij? Om niet van de vruchten te eten. God vaardigt een verbod uit: afblijven. Maar maakt juist dat verbod Adam en Eva er niet al bij voorbaat bewust van dat sommige handelingen goed kunnen zijn en andere verkeerd? Onderwijst de waarschuwendende God niet zelf enige kennis van goed en kwaad, nog voordat er een hap van de appel genomen is? Bovendien: wat is er mis met de kennis van goed en kwaad? Is dat niet precies de kennis die de Bijbel pretendeert te bevatten, Boek na Boek, Testament na Testament? Is de Bijbel niet, volgens de christenen, Gods eigen woord? Of moeten we het paradijsverhaal zo begrijpen, dat de rest van de Heilige Schrift ongeschreven had kunnen blijven als Adam en Eva niet voor de verleiding waren bezweken? Wat een vreemde, pesterige constructie! Het besef van heiligheid is niet een besef van kennis, maar van onwetendheid. Hoe mensen zich ook noemen, gelovigen of ongelovigen, christenen of mohammedanen — over de kennis van goed en kwaad beschikken zij geen van allen. Sterker nog: die kennis bestaat helemaal niet. Wat wij voor goed en kwaad houden stellen wij zelf vast, in alle vrijheid en willekeur. Wij kunnen er over debatteren, wij kunnen ons beroepen op het verleden, op Bijbelboeken en rechtsregels, op feiten en verkiezingsuitslagen, op de rede en op het gevoel. Wij kunnen elkaar, per cultuur, per periode, met geweld dwingen tot gehoorzaamheid of met het meerderheidsbeginsel. Wij kunnen de voorkeur geven aan een bestuursstelsel van bovengronds, erkend wantrouwen, zoals het parlementaire, of aan een stelsel van ondergronds, strafbaar wantrouwen, zoals het dictatoriale. Maar vast ligt niets. Iedere wet is vervangbaar, bespreekbaar, ook de wet die vorig jaar met algemene stemmen werd goedgekeurd. Wat dan, in dit verband, is de functie van literatuur? De mensen er steeds weer aan herinneren, gedicht na gedicht, roman na roman, dat niemand beschikt over de kennis van goed en kwaad. En ten tweede: de mensen er steeds weer aan herinneren

dat de wereld van het heilige een wereld is van geloof, en niet van zekerheid en bewijzen. Blind geloof, kinderlijk geloof, angstig geloof, lui geloof, allemaal denkbaar, maar geloof. Dat geloof is geen verdienste. Het verdient geen beloning. Het geeft geen recht op een hemel. Het biedt wel — voor wie het wil aanprijzen — wat extra weerstand in tijd van nood. Anderen kunnen daar weer anders over denken.

KORNELIS LUBBERTUS POLL (1927-1990) was redacteur van *Het Vaderland* en het *Algemeen Handelsblad*. Poll debuteerde als dichter 1956 met *Rakelings*. In het *Hollands Weekblad/Maandblad* publiceerde hij essays en speels wijsgerige beschouwingen. Later werd hij redacteur van het *Cultureel Supplement* van *NRC/Handelsblad* waaraan hij ook zelf bijdroeg. Veel essays en kritieken werden gebundeld in *Zonder mirakels*, *De eigen vorm* en *Het masker van de redelijkheid*.

In 1973 begon Poll aan het project *Formules voor een moraal*, een reeks bestaande uit de essaybundels *Verlangen naar almacht*, *Een dienstreis voor burgers*, *Wennen aan de vrede*, de poëziebundel *De logica van November* en de roman *Emma Kwartier*. In zijn beschouwingen neemt hij tal van politiek-culturele verschijnselen op de korrel met hun holle retoriek over vernieuwingsverschijnselen. De roman en de poëzie in de reeks zijn voor de interpretatie afhankelijk van deze beschouwingen. In 1980 verscheen *Het principe van de omweg*.

*Onder een lijsterbes in de vogelbuurt
zitten Bouman, Groenman en Den Besten,
aan God gewaagd en aan het Westen,
door hun gezin gestuurd.*

*Pratend daar met Delfgaauw, Van den Berg,
Dippel, Polak, Van Peursen, Kwant.
Hun gebundeld groot verstand
loert op een dwerg.*

*Het ventje zegt benauwd: ik geloof u niet.
De reuzen omsingelen met sympathie
de kleine, brengen hem naar Drie-
bergen. Hij geniet*

*van thee, koek, een glaasje rode port.
Zij knuffelen hem als mens onder de mensen,
kennen zijn voornaam en zijn wensen,
wassen zijn bord.*

*Zij hebben onverdeeld plezier. Het forum
over alleen-zijn-nu begint na achten.
Dan is het tijd voor rimpels, voor klachten,
als decorum.*

*Wat zijn zij aardig, deze solide Christenen,
dodelijk verontrust om hun kampvuren,
open voor het mysterie van hun burens,
de humanistenen.*

*Met Niebuhr, Buber, Barth, Marcel en Fromm,
Tillich, Heidegger en vooral Teilhard,
slaan zij zacht en lief elkaar
op hun Christendom.*

*Wat schieten wij erbarmelijk tekort,
zegt spreker zeven, en ook alle anderen
willen zich graag vandaag veranderen:
dat is hun sport.*

*De dwerg krijgt steeds meer zin. Hij wil groot zijn,
ingrijpen in de loop der historie.
Hij ziet, na jaren zonder glorie,
goddank een noodsein.*

*Hij looft de Heer, het conferentieoord.
De negen heren gaan tevreden slapen.
Zij breken ijzer, leren knapen
hun ware woord.*

*O, zo te zijn als zij, zo intens
vaag, voldaan, en ruim als oceanen,
zo binnengaats en altijd samen,
dat kan geen mens.*

De nieuwe goden Meulenhoff 1967.

Verena Mayer

ABRAXAS *Fenomenologie*

Edmund Husserl

denken zonder oordelen

HET GRIEKSE WOORD *phainomenon*, 'fenomeen', is dat wat verschijnt.
FENOMENOLOGIE is de leer die het verschijnsel centraal stelt.

Fenomenologie staat tussen ~~het empirisch en het rationeel~~ noemen van een chaotisch aantal feiten en de consequente abstractie van een alomvattend waardeoordeel in.

Fenomenologie probeert structuren te zien in de verwarrende berichtenstroom en stelt het oordeel nog even uit. Er moet ruimte komen voordat de beslissingen vallen.

Fenomenologie kan de wetenschap van het tussenlijk genoemd worden, zij voert een ~~rechtvaardig~~ interregnum. Nadat de gegevens zijn verzameld en voordat de systematische ordening en definitieve beslissingen kunnen inzetten, komt haar de leiding toe in de zwaartekrachtberijning.

Fenomenologie leeft tussen de empirische werkelijkheid en de waarheidsvraag.

Fenomenologie wil niet oordelen, interpreteren of vertalen.

Fenomenologie wil horen en vooral begrijpen.

Fenomenologie is de wetenschap van het zuiver bewustzijn. Het is een denken zonder voornemen dat verschijnsel tot hun eigen recht tot hun recht wil laten komen.

Fenomenologie is de natuurlijke benadering van mens tot mens, van geest tot geest.

Fenomenologische Bibliotheek № 9

ABRAXAS *Zuider-Amstel*

Sam Verschooren

HET ZELF

EEN KRITISCHE ANALYSE
VAN FENOMENOLOGISCHE
&
NEUROPSYCHOLOGISCHE
BENADERINGEN

MEESTERPROEF

FACULTEIT LETTEREN EN WIJSBEGEERTE

GENT 27 MEI 2014

Fenomenologisch Archief *Zuider-Æmstel*

INHOUD

Inleiding
Het zelf?
Het fenomenale het zelf
Methodes tot zelfkennis
De fenomenologische methode
Epoche en fenomenologische reductie
Eidetische variatie en intersubjectieve verificatie
Fenomenologie en subjectiviteit
Fenomenologie en onderzoek naar subjectiviteit
Varianten in de ziekteleer
De meerwaarde van de fenomenologie
Terminologie en structuur
Fenomenaliteit – op waarneming berustend
De ervaring zoals gegeven in het bewustzijn
Het ego als het centrale autonome ‘ik’
Non-egologische uitdaging
De stroom van het bewustzijn
Neurosepticisme & zelfsepticisme
De gegevenheid van ervaringen
De intentionele kwaliteit van de ervaring
Samenvatting

2024

Dit is een geredigeerde en verkorte versie t.b.v. deze uitgave.

Het origineel is o.a. beschikbaar via:

<https://lib.ugent.be>

HET BEKENDSTE GEBOD VAN HET ORAKEL VAN DELPHI LUIDT: *Ken uzelf*. Zelfkennis is een centrale component van onze cultuur. Binnen de geschiedenis van het Westerse denken zien we lovenswaardige pogingen om aan dit gebod tegemoet te komen. Dit gebod confronteert ons met een dubbelzinnigheid die eigen is aan vragen over onszelf. Is het een aansporing om onze eigen zwaktes en kracht te kennen? Van de menselijke natuur? Is het een zelfstandig iets dat we als een soort essentie van onszelf moeten zien?

We hebben een doorgaans impliciete en vage indruk van ons zelf maar staan niet vaak stil bij wat dit nu juist inhoudt. Wanneer wel worden we nogal snel geconfronteerd met een bevreemdende indruk.¹ We merken dat we dan *dealen* met *iets* dat haast ongrijpbaar is. Vragen komen naar boven drijven die verwant zijn aan andere filosofische thema's over identiteit, de uniek menselijke capaciteiten, bewustzijn, enz. Het zelf lijkt langs de ene kant zo vanzelfsprekend en banaal dat dit soort vragen overbodig zouden moeten zijn. Langs de andere kant raken deze vragen aan de kern van ons bestaan en kan men vaststellen dat een bevredigend antwoord niet onmiddellijk beschikbaar is.

In deze scriptie staat de vraag naar hoe we tot kennis over het zelf kunnen komen centraal. Meer bepaald wordt onderzocht hoe men via de neuropsychologische en fenomenologische benadering probeert om tot kennis hieromtrent te komen.

HET FENOMENALE ZELF is het zelf dat we ervaren in de tijd en – hoewel controversieel – in de ruimte. Dit zelf is zowel objectief als subjectief kenbaar via psychologisch onderzoek. Daarnaast poneert hij ook het bestaan van een *noumenaal* zelf. Hoewel we dit zelf op geen enkele wijze kunnen kennen of ervaren, zou het wel een effect uitoefenen op ons fenomenaal zelf. Dit zou komen doordat het een invloed heeft op de wijze waarop het fenomenale zelf gestructureerd wordt in de erva-

1 Deze gewaarwording veronderstelt al bepaalde cognitieve capaciteiten.

ring. Naast deze wetende benadering heeft Kant ook geschreven over het autonome handelen en de zingeving van het zelf in zijn praktische (1788) en moraalfilosofie (1790).

In de 19^e eeuw neemt de naturalisatie van de wetenschap nog meer toe, ditmaal met Charles Darwin als boegbeeld. De belangrijkste denker over het zelf in deze context is William James (1842-1910), die een wetenschappelijke filosofie van het zelf beoogde. Deze wetenschappelijke filosofie is in bepaalde opzichten vandaag nog steeds actueel. Zijn benadering hield in dat men de geest van binnenuit ging bestuderen, met een nadruk op de ervaringscomponent. De beleving zelf kwam op de voorgrond te staan. Het zelf kan zowel als object ('mij') en als subject ('ik') bestudeerd worden. Het objectieve zelf kan overigens nog eens opgedeeld worden in materiële, sociale en spirituele zelf, die zelf nog eens opgedeeld kunnen worden.

Vooraf het spirituele zelf is van belang hier, omdat dit voorgesteld kan worden als de bewustzijnsstroom. Het 'ik' is dan een gedachte uit die stroom. Belangrijk is eveneens dat we volgens James niet eerst metafysische of betogende vragen moesten beantwoorden om tot wetenschappelijke kennis van het zelf te komen.

In de 20^e eeuw kunnen we twee grote tendensen ontwaren in de relatie tussen wijsgerige psychologie en wetenschap, meer specifiek biologie, psychologie en sociologie. In het eerste deel van de 20ste eeuw poogde de filosofie zich los te maken van de wetenschappen, terwijl in het tweede deel een re-integratie werd nagestreefd.

Een ander belangrijk aspect van het 20ste-eeuwse denken was dat onmiddellijke ervaring als verdacht werd beschouwd, omdat het beschouwd werd als een product van sociale en historische invloeden.

De fenomenologie stond in deze periode voornamelijk onder invloed van het denken van Hegel en Marx, waarbij men zich vooral interesseerde in de sociale concepties van het zelf. In de analytische filosofie was voornamelijk de gewone taalfilosofie van belang, met onder meer de onmogelijkheid van het bestaan van een privétaal.

Binnen de psychologie waren de theorieën die enige relevantie voor het denken over het zelf hadden de diepte-, humanistische en ontwikkelingspsychologie. Na de Tweede Wereldoorlog wordt het denken over het zelf gefragmenteerd. Deze fragmentatie werd niet als een probleem ervaren, omdat men zich in elke discipline bezig hield met gespecialiseerde vraagstukken waarbij de vraag naar een geünificeerd zelf enigszins op de achtergrond kwam te staan. Een overkoepelende theorie werd niet noodzakelijk geacht om de gespecialiseerde vraagstukken op te lossen.

DE FENOMENOLOGISCHE METHODE probeert vertekende en subjectieve verklaringen te vermijden. Dus geen subjectief *verslag* van ervaring, maar een verslag van subjectieve *ervaring*. Objectiviteit wordt bereikt door een zorgvuldig afgelijnde methodologie.

Fenomenologie is geen directe beschrijving van bewustzijn op basis van introspectie. Het is gebaseerd op filosofische argumenten en analyses. Via filosofische argumentatie kan men dan eventueel tot intersubjectieve consensus komen. Fenomenologen zijn met name geïnteresseerd in fenomenen en de mogelijksvoorwaarden ervan.¹

Het is een metafysische dwaling om de fenomenologische realiteit louter binnen de geest te lokaliseren en dus geen methode zijn voor fenomenologen.

EPOCHÉ EN FENOMENOLOGISCHE REDUCTIE

Fenomenologen zoeken de realiteit van het object niet achter of voorbij het fenomenale aspect. Het verschil tussen verschijning en realiteit zijn geen twee te onderscheiden sferen. Het is eigen aan het fenomeen en onze leefwereld. De wijze van verschijning is van cruciaal belang. Fenomenologie wil in een nieuw *kentheoretisch fundament* voorzien door objectief geldige kennis te verzamelen. Deze *natuurlijke houding* be vraagt kritisch de fundamenten van *ervaring* en logisch denken. Om dit berei-

¹ MOGELIJKHEIDSVOORWAARDE (*kennisleer*): Waarheidsgehalte en grenzen van kennis.

ken moeten we de natuurlijke houding tussen *haakjes* plaatsen, zodat we de naïviteit van de *sensus communis*, het zg. gezond verstand, vermijden. Dit komt niet neer op een vorm van wantrouwen en twijfel. Wel moeten we deze onbetwifelbaarheid proberen te begrijpen en te legitimeren en de geldigheid niet als zoete koek slikken. De fenomenologische term voor deze opschorting van onze natuurlijke realistische genegenheid is de *epoché*.¹ Dit laat ons toe ons meer te concentreren op de realiteit zoals ze gegeven is. Deze houding is geen eindpunt, wel iets wat we moeten blijven bereiken.

Deze epoché is een nieuwe reflectieve houding, een onderzoek van de realiteit waarbij ervaring niet geïnterpreteerd wordt in waarnemende termen. Fenomenologische beschrijvingen vertrekken vanuit onze leefwereld. De methode verschilt van de louter introspectieve met als bedoeling een transcendente verheldering (van het bewustzijn).

Een filosofische analyse van de realiteit mag de bijdrage die het bewustzijn levert niet negeren. De term *constitutie* is hierbij belangrijk. *Constitutie* is het proces dat de *manifestatie* en het *verschijnen* van het object en zijn *betekenis* mogelijk maakt. Het laat het geconstitueerde toe zichzelf te presenteren in ware gedaante. In dit proces levert het bewustzijn een aanzienlijke bijdrage omdat er zonder bewustzijn geen verschijning mogelijk is.

Bewustzijn constitueert de manier waarop de wereld als betekenisvol verschijnt. Hieruit volgt dat, ondanks de nadruk op de gegevenheid, ervaring geen pure receptie is. Een verschil wordt gemaakt tussen het subject dat wordt opgevat als een object in de wereld en het subject dat

¹ Proofof: in dit kernbegrip staat de fenomenoloog tussen de vermelding van een chaotisch aantal feiten en de abstractie van een waardeoordeel in. Zij probeert structuren te zien in de vervarende berichtenstroom en creëert ruimte voordat de beslissingen vallen. – Fenomenologie voert een rechtmatig *interregnum*. Nadat gegevens zijn samengebracht, voordat de systematische ordening en definitieve beslissingen kunnen inzetten, komt haar de leiding toe in de geestelijke bezinning. Zij leeft tussen de empirische werkelijkheid en de waarheidsvraag; zij wil niet oordelen, interpreteren of vertalen maar begrijpen. – Het is de wetenschap van het zuivere bewustzijn dat fenomenen in hun eigenwaarde tot hun recht wil laten komen.

Het is een pedagogische benadering van mens tot mens, van geest tot geest.

wordt opgevat als voor de wereld, i.e. als noodzakelijke mogelijkheidsvoorwaarde voor cognitie en betekenis. Bewustzijn is in de fenomenologische visie geen object naast andere omdat ze geldt als mogelijkheidsvoorwaarde waaronder objecten vooreerst kunnen verschijnen. Vandaar dat een *view from nowhere* vanuit de fenomenologie een onzinnig begrip is.

De *fenomenologische reductie* houdt nauw verband met de *epoché* omdat ze ons samen moeten bevrijden van het natuurlijk dogmatisme en ons bewust maken van onze constitutieve bijdrage tot wat we ervaren.

Samengevat heeft fenomenologie als doel de onveranderlijke structuren van onze ervaring te vatten om te begrijpen hoe het mogelijk is de wereld te ervaren. Men wil de structuren die intersubjectief toegankelijk zijn onthullen, waardoor de analyses open staan voor correctie en controle door een ander die fenomenologevoelig is.

De *epoché* en fenomenologische reductie zijn elementen in de reflectieve zet die van fenomenologie een transcendentale filosofische onderneming maken. Anders lopen we het risico fenomenologie te verwarren met psychologische of antropologische beschrijvingen. Fenomenologen zijn geïnteresseerd in bewustzijn, ze beschouwen het als onze enige toegang tot de wereld, als wereld-onthullend.

EIDETISCHE VARIATIE EN INTERSUBJECTIEVE VERIFICATIE

De fenomenologische reductie is niet specifiek geïnteresseerd in de causale of substantiële aard van fenomenen, wel hoe ze zichzelf tonen in de ervaring. Er zijn essentiële verschillen in de wijze waarop verschillende soorten dingen zich tonen en daarnaast kan iets zich op verschillende manieren tonen.

Fenomenologie houdt zich ook bezig met de studie van bewustzijn en cognitieve wetenschappen. Dan wordt er aan de *epoché* en de fenomenologische reductie de *eidetische* variatie toegevoegd. De *eidos* van iets is de essentie ervan, en het is exact dat waarnaar filosofen sinds Plato op zoek gegaan zijn en met hulp van onze verbeelding dingen

van al hun niet-essentiële eigenschappen ontdoen door op basis van eerdere ervaringen met het object of door zich verdere variaties in te beelden. Hieruit kan dan een kernset van eigenschappen gedestilleerd worden die resistent is tegen verandering. Dit biedt een helder idee of concept van wat ze willen bestuderen.

Cognitieve fenomenen worden gekenmerkt door een essentiële vaagheid. Het zijn axioma's die nooit rechtstreeks in de werkelijkheid waargenomen worden. Fenomenen classificeren en definiëren met de exactheid en precisie van geometrie is baldadig. Omdat fenomenologische analyses vatbaarder zijn voor fouten en weerlegging is bekrachtiging van *intersubjectiviteit* (d.w.z. *de dynamiek tussen verschillende subjecten*) belangrijk. Als stellingen door meerdere fenomenologen onderbouwd worden of onderzoekers op onafhankelijke wijze tot dezelfde ideeën komen, kunnen we er zekerder van zijn. Dat deze methode onbetwistbare waarheden aanbiedt is niet per se rampzalig, het is een tegenkracht voor het vastklampen van ingesloten aannames.

FENOMENOLOGIE EN ONDERZOEK NAAR SUBJECTIVITEIT

Belangrijke is de vraag naar de gegevenheid van subjectiviteit. Als subjectiviteit het perspectief is dat het ervaren van objecten mogelijk maakt maar zelf niet als object ervaren wordt of kan worden, hoe kunnen we subjectiviteit dan onderzoeken? Indien subjectiviteit niet onaangetast in reflectie gegrepen kan worden, zoals door veel fenomenologen beweerd wordt, mogen we die reflectie dan vertrouwen? Het probleem bij een analyse van subjectiviteit is dat we de subjectiviteit objectiveren in reflectie. Dan wordt subjectiviteit veranderd in een soort van *geobjectiverde subjectiviteit* en vervreemden we ons van de originele vorm ervan. Pure subjectiviteit onderzoeken is onmogelijk.

ER BESTAAT EEN RIJKE TRADITIE BINNEN DE FENOMENOLOGIE die zich bezighoudt met het onderzoek naar de ziekteleer van het zelf. Een voordeel dat onderzoek naar pathologische fenomenen biedt is dat het

ons de empirische relevantie van de fenomenologie aantonen. Een fenomenologische analyse van bijvoorbeeld schizofrenie levert andere resultaten op dan de neuropsychologisch benadering. Fenomenologisch onderzoek van een aangetast gevoel van het zelf kan bovendien ons begrip van de aard van het zelf bij gezonde individuen helpen verruimen, op soortgelijke wijze als binnen de neuropsychologie. De pathologische studies kunnen namelijk dienen als lerende instrumenten die ons alert maken voor zaken die we normaal voor vanzelfsprekend aannemen.

Filosofie maakt vaak gebruik van gedachte-experimenten om een stelling te valideren of te ontcrachten. Als er geen tegenvoorbeelden gevonden worden, is dit bewijs in het voordeel van de stelling.

Komt deze methode via onze verbeeldingskracht wel tot betrouwbare voorstellingen? Hebben ze wel iets met de werkelijkheid te maken? Is het volstrekt inzichtelijk wat er gemanipuleerd wordt en wat niet?

Wellicht is het effectiever om ons te richten op bepaalde 'afwijkingen' die we tegenkomen in de werkelijkheid zelf. Dan is de vraag naar de mogelijkheid al beantwoord is door de actualiteit. Binnen onze context vertaalt dit zich naar onderzoek bij de *ziekteleer van het zelf*.

Doordat deze varianten al voorkomen in de werkelijkheid zullen de resultaten in de regel betrouwbaarder zijn. Ook zijn de achtergrondvoorwaarden voor deze varianten zijn bekend of te bevragen en scherp vaststellen welke parameters correct gemanipuleerd werden.

Voorzichtigheid is geboden bij de analyse van deze ziekteleer en het gebruik van de resultaten. Empirische bevindingen staan open voor interpretatie die niet afhankelijk is van het fenomeen *an sich* maar ook van de theoretische bagage en hoe het fenomeen benaderd wordt.

De impact van pathologische studies is gecompliceerd en verre van gering.

Is *normaliteit* ook een van de varianten waarop het zelf zich kan manifesteren? Waarom krijgen steeds meer gedragsvarianten krijgt een pathologisch etiket?

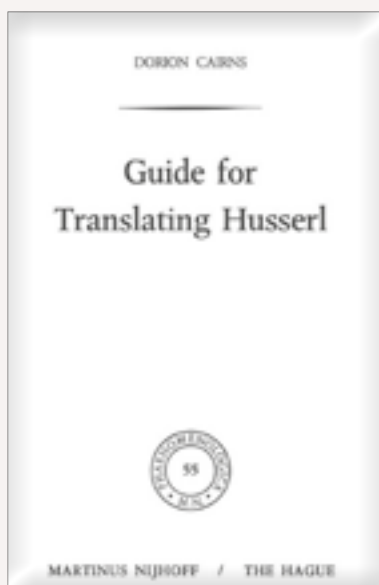
WELKE VOORUITGANG IS ER GEBOEKT BIJ HET FENOMENOLOGISCH ONDERZOEK NAAR HET ZELF? – WELNU, HET BIEDT PERSPECTIEF VOOR HET ONDERZOEK NAAR DE AARD VAN HET ZELF! De zelf-ervaring geeft aanleiding tot het stellen van vragen over het zelf, ze biedt ons een levendig beeld dat er zoiets als een ZELF bestaat. Voor dit soort onderzoek is de *fenomenologische methode* de uitgelezen discipline. Haar methodes zijn specifiek op de uitleg en analyse van deze concepten gericht.

Door simplistische interpretatie van de fenomenologische methode wordt ze te vaak met argwaan benaderd door cognitieve geleerden en analytisch geschoolde filosofen. Wel dringt vaker het besef door dat de fenomenologische onderzoeksresultaten ons verder kunnen brengen bij het vergaren van kennis over het eerste-persoon perspectief, het zelf, bewustzijn en aanverwante kwesties. Subjectiviteit valt bij deze problemen niet weg te redeneren zoals binnen het *behaviorisme* en *functionalisme*. De fenomenologie biedt een wetenschappelijke methode om met subjectiviteit om te gaan. We hebben zo'n benadering nodig om de relatie tussen het brein en bewustzijn correct te kunnen onderzoeken. Bij de doelstelling om bewustzijn op een reductionistische wijze vanuit processen in het brein te verklaren, is het een voorwaarde om het te reduceren fenomeen op een juiste wijze te verstaan.

De bijdrage die de fenomenologie kan leveren is meer dan een opsomming van vergaarde gegevens. Zij legt via analyses de problemen bloot zodat we de ware complexiteit van fenomenen als het bewustzijn, het zelfbewustzijn, het eerste-persoon perspectief etc. kunnen leren overzien en begrijpen. Ze gaat het obstakel van de subjectiviteit niet uit de weg bij de analyse en voorziet in een conceptueel kader waarin we subjectiviteit kunnen onderzoeken die ontbreekt bij cognitieve modellen. Omdat fenomenologen altijd al bezig geweest zijn met deze en aanverwante kwesties – die het vraagstuk van het zelf raken – zou het contraproductief zijn om de fenomenologie links te laten liggen bij cognitief onderzoek.

Onderzoek naar het zelf kan profiteren van inzichten die we bij de fenomenologie vinden. Aan de andere kant moeten fenomenologen in dialoog treden met andere disciplines om hun relevantie te behouden. Zij moeten durven om gepasseerde visies los te laten en zich mengen met empirisch onderzoek.

Het verst komen we wanneer we het vraagstuk van *het zelf* vanuit een geïntegreerde visie benaderen.

DE FENOMENOLOGIE gaat genuanceerd om met de begrippen die ze gebruikt. Bepaalde begrippen worden specifiek ingevuld zodat we ze niet klakkeloos kunnen interpreteren. Ook zijn er termen ontworpen t.b.v. de methode. Al deze termen worden besproken en hun onderlinge relatie bepaald.

BEWUSTZIJN BIJ HUSSERL

De analyse van het bewustzijn is een belangrijk onderdeel van de fenomenologie, zij staat hier zelf zelf op spel. Het is in het bewustzijn dat een willekeurig fenomeen verschijnt, dus een analyse van het bewustzijn moet vooraf gaan aan elke andere analyse. Dit heeft tot twee verschillende vormen van fenomenologie geleid, de *reflectieve* bij Husserl en de *verklarende* bij Heidegger, Husserls leerling die behept was met een gebrekkig zelfreflecterend vermogen.

Volgens Husserl zijn er drie grote kwesties die onderzocht moeten worden. Ten eerste is er de vraag naar de eenheid van de bewustzijnsstroom, wat hij het *fenomenale ego* noemt. Daarnaast is er ook de kwestie van het *zelfbewustzijn* met de centrale vraag: *Hoe wordt de bewustzijnsstroom zich bewust van zichzelf?* De derde kwestie draait rond *intentionaliteit*. Hoewel hij een non-egologische theorie voorstaat, gebruikt hij bij de

analyse van de *bewustzijnsstroom* toch de term *ego*.¹ Husserl meende dat we in de ervaring zelf geen ego als pure identiteitspool tegenkomen. We kunnen wel op een bepaalde manier over een ego spreken. Ten eerste is er het ego als empirische persoon, waaraan we intersubjectief toegankelijke eigenschappen zoals geslacht, leeftijd etc. toeschrijven. Dit is een ego dat we in termen van het zelf als *verhalende constructie* zouden kunnen interpreteren, het ego als *persoon*. Daarnaast kan men spreken over het ego als de bewustzijnsstroom, *de totaliteit van de ervaringen*. Het ego is in deze betekenis dus niet iets dat buiten de ervaring of onafhankelijk ervan bestaat – in overeenstemming met zijn non-egoologisch standpunt. Het is dit ego dat Husserl gebruikt om het bewustzijn te analyseren.

Wanneer we deze som van ervaringen, het *fenomenale ego*, onderzoeken richten we ons op de *essentiële eigenschappen* van de ervaring in deze bewustzijnsstroom. We kunnen deze ontdekken zonder ons te beroepen op de specifieke empirische dragers van die ervaring. We zouden met andere woorden hetzelfde ontdekken bij een analyse van de ervaring zoals we die terugvinden bij mens, dier, of buitenaardse wezen, omdat wat we ontdekken losstaat van bij wat voor soort wezen de ervaring zich manifesteert. Er bestaat dus volgens Husserl een soort van empirisch onafhankelijke essentie van de ervaring.

De bewustzijnsstroom vormt een geheel, en dit geheel duiden we aan met het ego. Zoals gezegd is het ego niet iets dat buiten deze stroom staat. Het ego is het resultaat van deze unificatie, en kan er dus niet aan vooraf gaan of er de voorwaarde voor zijn.

Husserl argumenteert dat we, wanneer we iets aan het ervaren zijn ~~zonder ons intentioneel op die ervaring te richten, geen ego tegenkomen~~. We worden als het ware geabsorbeerd door de ervaring zelf, zonder dat daar een ego aan te pas hoeft te komen. Het is enkel in de reflectie dat we dit ego ontdekken, het maakt dus *in strikte zin* geen deel uit van de ervaring op het moment dat die wordt doorleeft.

¹ EGOLOGIE: Denkvorm die het *ego*, het autonome 'ik' als centrale instantie beschouwt.

HET DENKBEELD DE FENOMENALITEIT IS VERWANT MET DAT VAN HET BEWUSTZIJN ALS BEWUSTZIJN OPGEVAT WORDT ALS EEN DENKBEELDIG DOMEIN. *Fenomenaliteit is de dimensie waarbinnen verschijningen kunnen plaatsvinden en daadwerkelijk plaatsvinden.*¹

Het verwijst naar de specifieke gegevenheid van het gegevene of verschijnende, *het feit dat iets zichzelf kan manifesteren in het bewustzijn*. Fenomenaliteit is het medium dat de voorwaarde vormt voor elke fenomenale structuur en elke ervaring.

In onze dagelijkse omgang met de werkelijkheid zijn we ons niet bewust van de dimensie van fenomenaliteit omdat ze als *omnipresent medium* onzichtbaar blijft. Ze zit als het ware verborgen achter haar eigen vanzelfsprekendheid. We zijn ons er op een bepaalde manier wel altijd van bewust omdat het er simpelweg stilzwijgend in wordt begrepen dat fenomenen nu eenmaal kunnen verschijnen. – Fenomenaliteit wordt niet aan een verschijning toegevoegd, net zo min als het basale zelfbewustzijn bij een ervaring. Ze schijnt door en in de verschijning, het wordt gemanifesteerd door het *daar-zijn* van het object. Het is de *mogelijkheidsvoorwaarde* voor het feit dat het object daar kan zijn voor ons, d.w.z. het is niet iets dat er los of onafhankelijk van bestaat. Belangrijk bij de fenomenaliteit is dat ze voor komt in graden van intensiteit, waarbij de mate waarin bewustzijn van ons bewustzijn binnendringt in onze ervaring van wereldlijke objecten varieert. In momenten van reflectie zijn we ons meer bewust van de fenomenaliteit dan op momenten waarin we als het ware opgaan in het object van de ervaring.

FENOMENOLOGEN ANALYSEREN DE ERVARING ZOALS ZE GEGEVEN IS IN HET BEWUSTZIJN. Ervaring als ervaring nemen is de *what-it's-likeness*. Deze *what-it's-likeness* is uniek voor elk bewustzijn en we kunnen *het is wat het is* van een ander bewustzijn zelf niet ervaren. Als we alles wat daar los van staat wegdenken, blijft het subject over. Ervaring kan niet bestaan zonder iemand die de ervaring ervaart.

¹ J. Parnas, L.A. Sass: *The Structure of Self-Consciousness in Schizophrenia*, Oxford 2011.

Zonder ervarend subject kunnen we niet van ervaring spreken.¹ Deze thesis wordt de *Experience/Experiencer Thesis* genoemd en die we zonder bewijs aan een bepaalde metafysica kunnen binden, iets dat *noodzakelijk waar* is om van ervaring te kunnen spreken, onafhankelijk van welke metafysische aannames men heeft, het blijft een noodzakelijk ware uitspraak en wordt er niet door beïnvloed.

Deze argumentatie om via de ervaring het *minimal subject* te definiëren, kunnen we ook gebruiken om iets over de ervaring zelf te zeggen. Ervaring bestaat nooit los van iemand die het ervaart, en is dus altijd subjectief. Het is net deze fundamentele eigenschap van de ervaring die ons toestaat om iets over de aard van *het zelf* te leren wanneer we uitgaan van een analyse van ervaring, zoals ze gegeven is aan *een zelf*.

NON-EGOLOGISCHE UITDAGING

Wanneer we een non-egologische theorie aanhangen, kunnen we niet meer gebruik maken van ~~het zelf als ervarende dimensie~~. Het is dus van belang dat we duidelijk wat deze uitdaging juist inhoudt.

Discussies rond deze theorieën worden bemoeilijkt als er geen onderscheid wordt gemaakt tussen verschillende invullingen van het ego, of een *denkbeeld* dat het ego als pure identiteitspool gebruikt. De notie van het pre-reflectieve, ingegrepen zelfbewustzijn is echter onontbeerlijk voor de plaatsbepaling binnen de non-egologische uitdaging.²

Volgens een *egologische* theorie is er het object van de ervaring, bijvoorbeeld een film. Daarnaast is er ook de ervaring zelf. Tenslotte is er bij het ervaren ook een *subject van ervaring*, hier de filmkijker. In elke ervaring zit ~~noodzakelijkerwijs een subject van ervaring~~.

~~Volgens een non-egologische theorie bestaat niet elke ervaring voor een~~ bepaald subject. Ervaringen zijn egoloos. Ervaringen zijn anonieme mentale gebeurtenissen die simpelweg plaatsvinden waarbij niet perse een ego aan te pas komt.

1 G. Strawson: *The Minimal Subject*, Oxford 2011.

2 D. Zahavi: *Subjectivity and Selfhood*, Cambridge 2005.

Minimaal zelfbewustzijn moet binnen deze benadering begrepen worden als de bekendheid/vertrouwdheid die het bewustzijn met zichzelf heeft en geen bewustzijn van een *ervarend* zelf. Dit is het absolute tegengestelde van theorieën die beweren dat ervaring niet kan bestaan zonder een subject dat de ervaring ervaart.

Door de geschiedenis heen hebben de non-egologische theorieën kunnen rekenen op steun. David Hume ging als *radicaal empirist* uit van de ervaring en was aanhanger van een non-egologische theorie van het bewustzijn. Hij stelde dat als we de inhoud van ons bewustzijn op een correcte wijze beschrijven, d.w.z. als we enkel letten op wat gegeven is, we geen zelf zullen tegenkomen. Het zelf wordt geïnterpreteerd als een product van reflectie. – Husserl stelt dat er geen ego als pure identiteitspool dat gemeenschappelijk is aan alle ervaringen en voor eenheid zorgt in het bewustzijn aanwezig is. Ervaringen zijn mentale gebeurtenissen die plaatsvinden zonder subject.

Sartre is het op dit vlak eens met Husserl. Hij stelt dat *de stroom van het bewustzijn geen exterieur principe van individuatie nodig heeft, omdat de stroom noodzakelijkerwijs en altijd al geïndividualiseerd is. Zo ook heeft de stroom van het bewustzijn geen transcendent principe van unificatie nodig omdat het een stromende eenheid is. Hiermee weerlegt hij de stelling dat we een ego nodig hebben als unificerend, synthetiserend, en individualiserend principe. De bijdrage van een ego is overbodig en het bestaan ervan moet dus niet aangenomen worden.*¹

Bij een correcte fenomenologische analyse vinden we ook geen ego. Zolang we opgaan in een ervaring, zolang we ze doorleven, verschijnt er geen ego. Dit ego verschijnt enkel als we een objectiverende houding aannemen tegenover deze ervaring, dus in de reflectie achteraf. Het ego is hier tegelijk een object van reflectie en het subject dat deze reflectie initieert. Het ego wordt benaderd alsof het een ego van een ander persoon betrof, omdat we het objectiveren.

Het ego als object verliest de persoonlijk betrekking die het subject wel heeft.

Zo moeten we de transcendentie van het ego bij Sartre begrijpen.

¹ J.-P. Sartre: *La transcendance de l'ego; Esquisse d'une description phénoménologique*, 1936.

Deze vormen van *fenomenologisch zelfscpticisme*, waarbij het zelf niet benaderd wordt vanuit zijn ervarende realiteit maar als een *linguïstisch construct* (Nietzsche) of als een product van reflectie. Of iets al of niet werkelijk bestaat hangt in neurowetenschap en filosofie niet af van verschijning of ervaring maar van hun cognitieve wereldbeeld en te staven is volgens hun methoden. *Je zou dit neuroscepticisme kunnen noemen.*

In *Being No One* staat een representationalistische en functionalistische analyse van wat het bewust ervaren eerste-persoon perspectief is, d.w.z. we vertegenwoordigen een eerste-persoon perspectief om een wisselwerking met de werkelijkheid aan te gaan. Deze representatie heeft evenwel geen zijnsstatus. De conclusie is dat er geen zelve bestaan in de wereld. Het zelf is een representationeel construct, een eigenschap van complexe representationele processen. Sommige organismen beschikken wel over zelf-modellen, maar dit zijn *strictu sensu* geen zelve. Het zijn complexe breintoestanden. Deze breintoestanden zijn informatieverwerkende systemen die een zelfmodel generen, maar dit model mogen we volgens Metzinger niet verwarren met de realiteit.¹ We mogen hier niet uit concluderen dat het zelf niet bestaat: *The brain makes us think that we have a self. Does that mean that the self I think I am is not real? No, it is as real as any activity of the brain. It does mean, however, that one's self is not an ethereal bit of soul stuff.*²

Het probleem met al deze sceptische visies is dat ze doorgaans een eerder eng concept van het zelf hanteren, bijvoorbeeld als een van de ervaring onafhankelijke entiteit of als een onveranderlijk iets. Dit enge concept wordt dan vervolgens bekritiseerd. Nadat ze beargumenteren dat hun concept van het zelf niet bestaat/kan bestaan, concluderen ze dat er niet zoiets bestaat/kan bestaan als een zelf. Dit is echter op basis van wat ze presenteren aan argumentatie een te sterke conclusie, aangezien er andere invullingen van het concept bestaan die onaangeroerd blijven door de weerlegging van hun invulling van het concept.

1 T. Metzinger: *Being No One*, Cambridge 2003.

2 P. S. Churchland: *Brain-Wise; Studies in Neurophilosophy*, Cambridge 2002.

Bovendien zijn de visie op het zelf als subjectiviteit en de andere visies op het zelf niet noodzakelijk onverenigbaar, integendeel. Je zou kunnen stellen dat het zelf als subjectiviteit een mogelijkhedenvoorwaarde vormt voor de andere noties van het zelf. Zonder het zelf als subjectiviteit kan men zich niet bewust worden van zoiets als het zelf als pure identiteitspool of het zelf als verhalend construct. De visie op het zelf als *minimaal zelf* wordt door deze kritieken niet geraakt. Het zelf dat door deze auteurs wordt aangevallen is het zelf als pure identiteitspool. Dit wordt ook duidelijk indien we het onderscheid tussen het ego en het zelf dat Sartre in zijn later werk maakte bekijken. Hierbij is het ego hetgene wat na reflectie verschijnt, maar eigenlijk niet aanwezig is in de ervaring. Het zelf daarentegen is het impliciete, prereflectieve zelfbewustzijn dat een intrinsiek, constituerend onderdeel vormt van de ervaring zelf.

GEGEVENHEID VAN ERVARINGEN

Na deze korte uitweiding over de *non-egologische* uitdaging kunnen we ons weer richten op de fenomenologische analyse van de ervaring, waarbij we vertrekken vanuit een *egologische* theorie. Belangrijk in deze context is, dat al deze denkers het (gevoel van een) zelf verbinden met de gegevenheid van het ervaren leven, dus van de ervaring.

Zahavi gaat in op de relatie tussen ervaringen en het eerste-persoon perspectief. Om deze relatie goed te begrijpen, moeten we eerst analyseren hoe ervaringen gegeven zijn. Ervaringen hebben een subjectief *aanvoelen*, een soort van kwaliteit van *what-it's-likeness* of hoe het voelt om deze ervaringen te hebben, zoals Strawson het ook stelde. Deze kwaliteit treffen we niet enkel aan bij sensoriele of emotionele toestanden, maar ook bij andere bewuste toestanden. Bij sensoriele of emotionele toestanden is het vanzelfsprekend dat we deze kwaliteit aantreffen. Gewaarwordingen, *e.g.* iets proeven, en gevoelens, *e.g.* verdriet, voelen altijd op een bepaalde manier aan. Bij andere bewuste toestanden zoals abstracte overtuigingen is dit evenwel minder evident.

Husserl stelt dat alle bewuste gedachten ervarende kwaliteiten hebben. Om dit te verduidelijken maakte hij een aantal onderscheidingen. Volgens hem bestaat elke intentionele ervaring uit twee verschillende maar onscheidbare momenten. Ze is een ervaring van een bepaald type, zoals denken, willen, hopen. Dit is de intentionele *kwaliteit* van de ervaring. Elke intentionele ervaring is bovendien gericht op iets. Deze component is de intentionele materie. Dezelfde intentionele kwaliteit kan met verschillende soorten intentionele materie gecombineerd worden, en dezelfde intentionele materie kan met verschillende soorten intentionele kwaliteiten gecombineerd worden. Al deze verschillen zijn bovendien proefondervindelijke verschillen. Hoe het voelt om in de ene intentionele toestand te zijn verschilt van hoe het voelt om in de andere intentionele toestand te zijn; dit geldt zowel voor de intentionele kwaliteit als de intentionele materie. Op basis daarvan concludeert hij dat er een experientiële verschil bestaat tussen deze toestanden. Zo bestaat er een experientiële verschil tussen een vrezen dat iets gebeurt en verwachten dat exact hetzelfde gebeurt, net zoals er een experientiële verschil bestaat tussen vrezen dat gebeurtenis X plaatsvindt en vrezen dat gebeurtenis Y plaatsvindt.

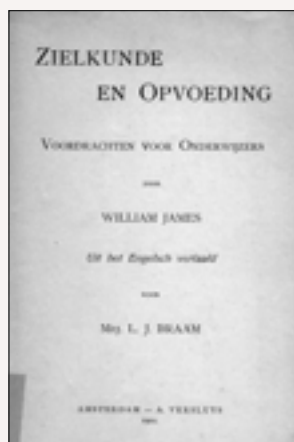
We kunnen dit experientiële verschil verder uitwerken als we kijken naar hoe objecten gegeven zijn. Volgens Husserl kan een en hetzelfde intentionele object op verschillende manieren gegeven zijn. Dit geldt niet enkel voor *spatiotemporele* (ruimtelijke tijdelijke) objecten, zoals een huis of een stoel, maar ook voor ideële en categorische objecten, zoals bijvoorbeeld de stelling van Pythagoras of de evolutietheorie. Bij spatiotemporele objecten kan bijvoorbeeld het perspectief dat we hebben op verschillende manieren gegeven zijn, maar eveneens de manier waarop deze objecten gegeven zijn, i.e. via perceptie, herinnering, verbeelding. Ideële en categorische objecten kunnen ook op experientiële verschillende wijze gegeven zijn. Zo is er een experientiële verschil tussen iets (grondig) begrijpen en iets slechts oppervlakkig of niet begrijpen.

Elke bewuste toestand bezit een subjectief karakter. Dit is geen kwaliteit die we alleen bij de sensorïële of emotionele toestanden aantreffen die vanzelfsprekend een subjectief karakter hebben. De redeniering dat dit wel zo is, wordt fenomenaliteit tot zintuigelijke sensatie gereduceerd, waardoor het fenomenale bewustzijn wordt getrivialiseerd. Het subjectieve karakter is ook terug te vinden bij meer abstracte mentale toestanden. Het subjectieve karakter is is precies dat wat die toestand bewust maakt. Deze subjectiviteit staat in een nauwe relatie tot de eerste-persoon gegevenheid van ervaringen.

*A mere bare fraud is just what our
Western common sense will never
believe the phenomenal world to be.¹*

William James, *Talks to teachers*

1 Tevens het motto waarmee Joh. Linschoten *Op weg naar een fenomenologische psychologie* opende.

OP WEG NAAR EEN
FENOMENOLOGISCHE
PSYCHOLOGIE

DE PSYCHOLOGIE VAN WILLIAM JAMES

DOOR
DR. J. LINSCHOTEN

hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht

2024

MCMLIX

ERVEN J. BIJLEVELD . UTRECHT

THE PRINCIPLES OF PSYCHOLOGY VAN WILLIAM JAMES GELDT ALS EEN KLASSIEK WERK. Het mag waar zijn dat weinig psychologen het werk van begin tot einde hebben gelezen – dit geldt zelfs voor de Amerikaanse psychologen –, zij die het wel lazen zijn het eens met John Dewey: wat men ook op grond van nieuwere ontwikkelingen en van onze meer gedifferentieerde kennis over de inhoud ervan denkt, het werk is even klassiek als Locke's *Essay of Hume's Treatise*.

Het is een origineel werk. Wanneer James het de psychologische kennis aan het einde van de 19^e eeuw samenvat, doet hij dat in een geheel eigen stijl en in een oorspronkelijke visie die beide de tijdsgebondenheid van zijn concrete gegevens verre overschrijden. De hele rijkdom van de beschrijvingen en inzichten, opgetast in de 1400 bladzijden van de *Principles* systematisch uit te werken en te verduidelijken, was echter een onuitvoerbare opgave. Temeer omdat James zo geboeid is geweest door de verschijnselen die hij met zeldzame levendigheid schildert, dat hij nooit tot de ontwikkeling van een methodisch streng bepaald systeem kwam. Zijn aard en opvattingen verzetten zich daar trouwens tegen. Systematiek was in zijn ogen een intellectualistisch dwangbuis, een kunstig, maar ook kunstmatig vangnet waarin je vergeefs probeert de wisselende verschijnselen vast te houden. Geen wonder dat hij regelmatig, wanneer hij een probleem tot oplossing brengt, midden in een paradox belandt, een productieve paradox wel te verstaan. Want wanneer in het onsystematische van zijn denken een zwakheid ligt, is deze tevens een symptoom van de kracht van zijn positie. In de woorden waarmee hij Bergson, met wie hij na 1902 correspondeerde:

Dat hij ons geen gesloten systeem geeft, zal natuurlijk fataal voor hem zijn in intellectualistische ogen. Hij roept alleen op en nodigt uit; maar eerst annuleert hij het intellectualistisch veto, zodat wij nu met de werkelijkheid mee kunnen gaan met een wijsgerig geweten dat nooit tevoren geheel onbelast was.

Het had ook omgekeerd kunnen zijn. Want James zag in de Franse wijsgeer niet alleen een geestverwant, maar in zijn schets van Bergson ook zichzelf getekend. Het is ons dan ook niet verwonderlijk dat Berg-

son op zijn beurt schrijft, dat een samenvatting van James' colleges één centrale gedachte op de voorgrond brengt: de noodzaak, de begrippen, de simpele logica, en tenslotte de werkwijze te overschrijden van een te systematische filosofie die het geheel van alle dingen voorop stelt. Noemde James niet een van zijn boeken: *A pluralistic universe?*

Veelvormig en meervoudig zijn ook de beginselen van zijn psychologie die innerlijke tegenspraken niet ontwijkt wanneer het erom gaat de onmiddellijke beleving te verwoorden en in verband te brengen met de natuurwetenschappelijk geïntendeerde kennis van lichamelijke verschijnselen.

Paradoxaal is deze psychologie ook in de meest letterlijke betekenis van het woord: ongewoon, ingaande tegen datgene wat men in de psychologie gewend is. Hier komt aan het woord die zich door zijn omvangrijke kennis van psychologische systemen niet heeft laten vastleggen, maar onophoudelijk is blijven zoeken naar de beste wijze, het eigene van de psychologie tot uitdrukking te brengen. Meer dan eens brengt dit hem in de nabijheid van een *fenomenologische psychologie*. In de eigen terminologie van James: zijn psychologie is het onderwerp, de topic van beschouwingen. Maar de behandeling beperkt zich niet tot een zuiver commentaar; als context werd de *fenomenologie* gekozen. Deze context bepaalt de betekenis waarin James voor ons zal verschijnen. Dit is geen willekeurige interpretatie; de psychologie van James opent de weg naar een *fenomenologische psychologie*, al wordt deze weg ook weer herhaaldelijk opgebroken. Het is opmerkelijk dat Husserl, naar aanleiding van een eigen college over psychologie, in zijn dagboek zegt: *<James' Psychologie, von der ich nur einiges und ganz wenigles lesen konnte, gab einige Blitze. Ich sah, wie ein sehr und origineller Mann sich durch keine Tradition binden ließ und, was er schaute, wirklich festzuhalten und zu beschreiben suchte. Es war wohl dies er Einfluss nicht ohne Bedeutung für mich...>*

Later noemt hij James de enige die het verschijnsel van de horizon bemerkte; een term die in de fenomenologie een belangrijke functie heeft. Ook tegenover A. Metzger liet Husserl zich in Freiburg gunstig

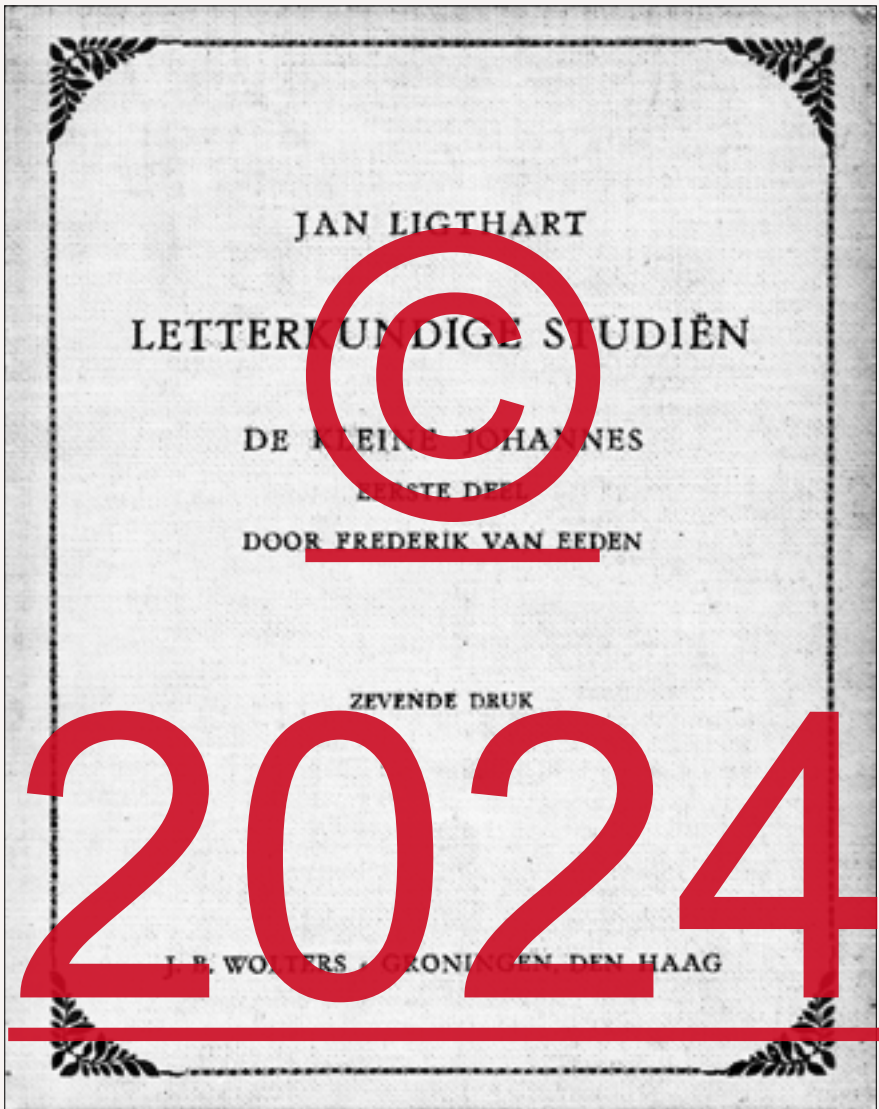
over James uit. Ten onrechte meent Metzger echter dat James' psychologie en empirisme Husserl zouden hinderen. Husserl sprak zich daarover immers ondubbelzinnig uit. Zijn het verwantschappen op detailpunten? Latere studies maken uit welke feitelijke invloed James op de ontwikkeling van Husserls denken uitoefende. Ook zonder kennis van de feitelijke verbanden is het onmiskenbaar dat er een fundamentele verwantschap tussen beide denkers bestaat zoals Gurwitsch schrijft in *Théorie du champ de la conscience* uit 1957.¹

LITERATUUR

- J. Linschoten, *Geschiedenis der psychologie* in Langeveld 1971
 G. W. Allport, *The productive paradoxes of William James* 1943
 J. Dewey, *The principles* 1943
 W. James, *A pluralistic universe*. New York 1928
 H. Bergson, *Écrits et paroles*. Parijs, 1957
 E. Husserl, *Persönliche Aufzeichnungen*, 1956
 E. Husserl, *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie*. Den Haag 1954
 A. Metzger, *William James and the crisis of philosophy*, N.Y. 1942
 E. Husserl, *Logische Untersuchungen*, Bd. II 1901, Bd. II/1 Halle 1922³: *Wie wenig James' geniale Beobachtungen auf den Gebiet der deskriptiven Psychologie der Vorstellungserlebnisse zum Psychologismus zwingen, ersieht man aus der vorliegenden Schrift. Denn die Forderungen, die ich dieser ausgezeichneten Forscher in der deskriptiven Analyse verdanke, haben meine Losung vom psychologischen Standpunkte nur begünstigt*,

IN HUSSERL'S PERSOONLIJKE BIBLIOTHEEK bleken de meeste zelfstandige publicaties van James aanwezig. Op de verkorte uitgave van de psychologie na vertonen deze geen sporen van bestudering. Van twee overdrukken die James Husserl toezond, vertoont *The knowing of things together* zulke sporen wel, *A world of pure experience* niet.

1 Johan Linschoten in de inleiding bij *Op weg naar een fenomenologische psychologie*, 1959

'DEZE STUDIE IS DOOR LIEFDE EN BEWONDERING IN DE PEN GEGEVEN.'

Een verkorte en geredigeerde versie van Jan Ligthart, *Letterkundige Studiën I*

De kleine Johannes

te Groningen bij J. B. Wolters' U. M., 1902

MARIE, ONDERWIJZERES UIT EEN ONDERWIJZERSGEZIN,
WAS DE LEVENSLANGE MEDEWERKER,
RAADGEVER EN GELIEFDE VAN JAN.

Jan Ligthart

DE KLEINE JOHANNES

De groei van een jonge ziel
tot in de adolescentie,
waarover Van Beden zelf schreef:

*Het heeft veel van een sprookje, mijn verhaal,
maar het is toch allemaal echt zo gebeurd.*

*Zodra je het niet meer gelooft moet je niet
meer verder lezen, want dan is het niet voor
jou bedoeld.*

2024

Fenomenologische pedagogiek

INLEIDING

Soeckt door myn' bladeren hoe 't inde wortel staet, ...en leest, gelyck het was,
'T geen ick maer geeren schreev, om dat ick 't geeren las.

Huygens

DAT IK HET AANDURF OM *De kleine Johannes* in het openbaar te bespreken komt in de eerste plaats omdat ik dit boek liefheb.

Vlak na het verschijnen werd het me door vriendelijke hand cadeau gegeven met de woorden: 'Probeer dit sprookje eens te begrijpen. Ik voel het wel, maar verklaren kan ik het niet.' Ik las het, en het verging mij als de geefster: ik voelde het, maar ook ik kon niet alles begrijpen.

Maar ik las het nog eens, en nog eens. En bij elke nieuwe lezing zag ik meer, dieper en detaillistischer, totdat uiteindelijk bijna elke bijzonderheid met volkomen heldere stem tot me sprak en ik het grote geheel tot in bijna elk detail begreep.

Toen leefde het boek voor me, tot in de fijnste vertakkingen toe. Overal voelde ik de mensenziel trillen, overal hoorde ik de menselijke geest spreken. Ik kreeg het lief. Wat eerst een losstaand of nietszeggend verschijnsel was, bleek meer en meer een deel van het geheel te zijn.

Een echt boek is als een stuk natuur. Het is eerst in de geheimvolle ruimten van het innerlijk leven ontkiemd en tot ontwikkeling gekomen. Toen het volgroeid was heeft de eigenaar er ons iets van laten zien door de wondere trilling die we taal noemen, mysterieuze samensmelting van ziel en klank. En altijd zal dit echte boek zich van het maakwerk blijven onderscheiden door de rijkdom van gedachte en stemming die zich aan de lezer ontvouwt. Wat deze eerst koud liet, zal hem straks warme belangstelling inboezemen en onmisbaar blijken te zijn in de harmonie van het geheel.

Ten tweede ontleen ik de moed om over *De kleine Johannes* te schrijven aan het feit dat er zo verschillend over dit boek wordt gedacht.

Sommigen verklaarden onomwonden dat ze weinig of niets van dit zonderlinge werkje begrepen. Ze konden de waardering en bewondering niet begrijpen die het onder jongeren verwierf en schreven het succes toe aan de waan van de dag.

GEEN SPROOKJE MAAR WERKELIJKHEID

‘IK ZAL U TETS VAN DE KLEINE JOHANNES VERTELLEN. Het heeft veel van een sprookje, mijn verhaal, maar het is toch alles werkelijk zo gebeurd.’ Met deze kalme mededeling begint het boek, een mededeling die we letterlijk kunnen opvatten.

Door dit rustige en eenvoudige begin – in zijn kinderlijke eenvoud zo mooi de juiste toon treffend die zo goed bij het sprookje past – over dit simpele zinnetje lees je makkelijk heen als een onbeduidend inleidend woord. Maar achter dit vreemde sprookje zit een doorleefde werkelijkheid. In dit zinnetje reikt de auteur ons de sleutel van zijn binnentuin. Wie de sleutel niet aanneemt verlaat het oord even wijs als hij er gekomen is en blijft een vreemdeling in deze tuin.

ALLES IN DE KLEINE JOHANNES IS ECHT. Het is de vertolking, de dichterslijke uitdrukking van wat werkelijk gebeurd is. De ervaring is hier aan het woord en het sprookje is de poëtische inkleiding hiervan. Je kunt De kleine Johannes gerust een autobiografie noemen.

Van Eeden houdt zich met zijn eigen inhoud bezig. Hij daalt af in de diepte van zijn eigen bestaan en probeert in dat geheimzinnige donker wegwijs te worden. In dichterslijke vorm vertelt hij ons over zijn spirituele ontwikkeling. Hij laat de groei van zijn innerlijk leven zien.

‘Zodra gij het niet meer gelooft’ – zo spreekt hij de lezer toe – ‘moet ge niet verder lezen, want dan schrijf ik niet voor u.’¹

Natuurlijk. Maar wie hem niet gelooft? Nee, wie hem niet begrijpt, wie het sprookje niet verstaat, wie achter de sluier niet de werkelijkheid ziet, moet maar niet verder lezen.

‘Willet du die andern verstehen, blick in dein eigenes Herz’, zegt Schiller. Ja, en daarna keer ik terug op de inhoud van dit boek over de adolescentie.

1 Vgl. R. Otto: ‘Wie zich niet kan bezinnen op een moment van diepgevoelde religieuze bewogenheid wordt verzocht niet verder te lezen.’ *Het heilige*, Amsterdam 2012

BEWONER VAN TWEE WERELDEN

We leven in twee werelden. De eerste is ons dagelijks bestaan. We grazen in de groene weiden van ons persoonlijk en maatschappelijk welzijn. De tweede is een andere wereld.

Ik herinner me de avond nog toen deze waarheid helder en krachtig tot mij doordrong. Ik was zestien jaar en op weg naar huis. Zoals altijd keek ik op mijn eenzame wandeling naar boven, naar de sterrenhemel. De miljoenen gouden puntjes in dat diepdonkerblauw schitterden en tintelden me toe en ik neuriede het liedje dat ik als kind geleerd had en waarin de sterretjes zo vertrouwelijk gevraagd wordt:

*Sterretjes, zie ik u blinkend staan,
Is het mij vaak door het hoofdje gegaan:
Waar komt ge 's avonds toch wel vandaan?
Waar gaat gij 's morgens weer heen?
Weet ge de weg zo alleen?*

DE STERREN WAREN VOOR MIJ STEEDS 'STERRETJES' GEWEEST, gouden lichtjes, en geen godsdienst- of natuurkundeles had me voor de majesteit van de sterrenhemel de ogen kunnen openen.

Maar nu – plotseling werd ik aangegrepen door het schitterende wonder dat bijna elke nacht tot de mensenziel spreekt.

Het was alsof de sterren loslieten van het uitspansel en me naderden, naderden in letterlijke zin. De tintelende goudpuntjes groeiden langzaam tot kleine ronde goudvlekjes, cirkeltjes met scherpomlijnde omtrek en een gouden uitstraling. En die goudvlekjes breidden zich uit tot grotere cirkels en werden toen gouden bollen, manen, die met aanzwellende snelheid uitgroeiden en groter werden.

Wat altijd een blauw gewelf was geweest met goud besprenkeld, kreeg een dieptedimensie.

EEN ADEMTOCHT IN DE EEUWIGHEID

HET HEELAL WAS VOL BLINKENDE BOLLEN, los zwevend in de leegte. Naarmate ze groter werden doken er vanuit de diepte van de hemel steeds nieuwe goudpuntjes op die naderend en uitzettend weer gevolgd werden door miljoenen andere die tot nog toe volkomen onzichtbaar waren geweest maar nu langzaam uit de ondoordringbare verte tevoorschijn kwamen. – Ik zag mijzelf staan aan de oppervlakte van een kleine bol die Aarde heette en steeds kleiner werd naarmate de sterren aangroeyden in aantal en omvang. Had ik tot vandaag alleen oog gehad voor de hemellichamen boven me, nu, alsof ik over de horizon heen kon zien, zag ik ook links en rechts van de Aarde vuurbollen aanzweven, en op het laatst ook onder haar. Ik sidderde. Een machtige ontzetting greep me aan. Ik stond midden in het heelal. De geweldige *grandeur* van de hemelruimte sprak tot me. Ik voelde me een heelalbewoner.

De schooljongen voelde zich burger van de oneindige ruimte.

EEN DROEVIG BURGERSCHAP, DAT HEM MOEDELOOS MAAKTE.

Wat is de mens anders dan een stofdeeltje in de oneindigheid, een ademtocht in de eeuwigheid, een tijdelijke opleving op Aarde en met deze zwevend in de ruimte?

Een eeuwigheid lag achter me, donker verleden. Een eeuwigheid lag vóór me, donkere toekomst. Tussen beide eeuwigheden in leefde ik, een vluchtig verschijnsel, een verscheidende ster aan de diepdonkere hemel. Maar waarom dan die geest die dat allemaal overzien kan? Vanwaar het bewustzijn van eigen bestaan en van al het omringende? Dat verheffende geestelijk element – wat was het, vanwaar kwam het?

Die lichtpauze, stralend in zijn stoffelijk wezen, was die niet ook een molecuul van het eeuwige licht als het lichaam deel was van de eeuwige materie? Of zou die geest zich nergens hoger, rijker en machtiger manifesteren dan in de mens? Zou de nietige mens geestelijk de hoogste openbaringsvorm zijn?

TINTELENDE AFGGLANS VAN 'T HEILIGE LICHT

Het is dan droevig met hem gesteld, met hem die alles kan overzien maar niets doorzien kan. Hij die alles kennen mocht maar niets kan begrijpen. Hij die met al zijn kracht de machteloosheid zelf is. Hij die kan grijpen naar de waarheid maar haar nooit kan begrijpen. Hij die onafgebroken gebukt gaat onder de wetenschap van eigen onwetendheid. Onnoemelijk beter zou het dan wezen dode stof te zijn waarin geen verlangen leeft; geen geestelijk bestaan te bezitten dat zich van zijn eigen onmacht volkomen bewust is en geen hogere geest boven zich kent.

Zo kon het toch niet zijn? Zoals het klompje stof dat de menselijke vorm had aangenomen maar een klein bouwseltje was in en van het grote heelal, zo was de in die materie werkende geest een minuscuul deeltje van de eeuwige geest, de universele ziel die het heelal doortilde als een tintelende afglans van het heilige licht.

Die lichtsprank blijft gloren, ook wanneer de materie uiteenvalt.

Geen vluchtig verschijnsel is de mens, maar een eeuwig wezen, voortgekomen uit God en weer reikhalzend naar God. Een eeuwige ziel, dolend in de ballingschap van de tijd, gebonden in de ketenen van het stof, en zuchtend naar bevrijding, naar terugkeer tot zijn oorsprong.¹

*U heeft de Oneindige uitgeademd,
Gij vindt geen rust dan in God zelf.*

¹ Vgl. William James, *De onsterfelijkheid van het bewustzijn*, Amsterdam 2016

ZWERVEND ZOEKEN WIJ ALLEN

‘Zoekende kinderen van vaders geslachte.’ Zo spreekt Peter de Genestet ons toe, dezelfde gedachte uitdrukkend als Jan ten Kate in de twee voorafgaande versregels.

Voelen wij ons allemaal als *zoekende* kinderen van de *Eeuwige*? We laten zo zelden in onze ziel lezen. Alsof we bang zijn anderen deelgenoot te maken van het diepst van ons gemoed. Wie gunt anderen, ja, wie gunt zichzelf een blik in de mysterieuze binnenkamers van zijn innerlijk leven, in het heilige der heilige van zijn bestaan?

Hoe kan de hand naar het zwaard grijpen als de ziel zich haar relatie tot de Eeuwigheid diep en helder bewust is? Hoe kan een harteloos egoïsme tieren als er een verwantschap gevoeld wordt door de relatie die we allemaal hebben tot de Eeuwige?

In ons profane bestaan merken we zo weinig van het verlangen naar God, dat gelijk is aan de sterke dorst van 't hijgend hert naar de waterstromen.

Wanneer we geen vertrouwen hebben dat we het alledaagse kunnen overstijgen, hoe zouden we dan dag aan dag met plezier en liefde kunnen werken aan onszelf en aan de opvoeding van kinderen? Alleen in vertrouwen kunnen we staande blijven, ook wij, ‘ongelovigen.’

Zoekende kinderen van vaders geslachte.

DAAR WAS EEN GROOT EN DICHT BOS. Eeuwenoude stammen droegen zware bladerkronen en heesters met dicht struikgewas ertussen. Paden waren er niet. Als je er doorheen wilt, moet je de takken wegduwen.

In dat woud dwaalden enkele arme kinderen, helemaal alleen. Hoe ze er gekomen waren, ze wisten het niet. Ze wisten alleen dat ze op zekere morgen na een lange, lange nacht vol donkere dromen hier waren ontwaakt. Toen waren ze opgestaan en keken zich heen. En ze hadden zich vreemd en verlaten gevoeld. Waar zouden ze heengaan?

DWALENDE VINDEN WIJ HET SPOOR

GEEN KOMPAS WEES HEN DE WEG. Ze gingen. Ze volgden een innerlijke drang, zich van niets anders bewust dan dat ze gingen. En... dat ze alleen waren, helemaal alleen.

De een vroeg de ander, maar niemand wist iets, wist iets met zekerheid.

Wel hadden ze, en enkelen vrij sterk, een herinnering aan iets dat in hun lange donkere droom was verdampt, weggevloeid in duisternis. Aan een mooi zonnig landschap met grote frisse velden, heldere beken, blauwe luchten, witte wolken en vriendelijke huizen.

Maar die beelden waren nu als schaduwen, als spookschimmen in de nacht van hun lange droomslaap. En de weg naar dat landschap?

Om hen heen was bos, niets dan donker bos.

Ze zagen de bessen aan de struiken en plukten die. Dan vergaten ze even het droevig-vreemde van hun aanwezigheid daar in dat dichte donkere bos. Soms luisterden ze naar het zingen van de vogels. Dat vulde hun geest in stilzalige stemming. Geen gedachten over verleden of toekomst.

Af en toe, als ze door het volle groen boven hun hoofden een zonneglans zagen, een schittering van goud, was het of de herinnering opleefde aan een onbekend verleden. Alsof hoog tussen de bladeren door de weg was die ze zochten maar die ze met hun voeten nooit zouden betreden. En dan togen ze verder. Met nieuwe moed om te zoeken en – niet te vinden. In hun hart wisten ze: die hen in dit woud had geleid, die hen in dit vreemde oord had doen ontwaken, zou hen er tenslotte ook weer uitleiden. In dit vertrouwen gingen ze verder – zoekende.

*Tussen weemoed, strijd en hoop
Vliedt het leven snel voorbij;
Waakzaam, werkzaam wachten wij
Dat het raadsel zich ontknoopt
Wat ons korte leven zij.*

Misschien - 'dwalende vinden wij het spoor.'

ONZE EERSTE LEVENSFASEN

ER IS IN HET LEVEN ÉÉN TIJDPERK VAN VOLKOMEN ONBEZORGDHEID. Dat is het tijdperk van eerste kinderjaren, het verwondering wekkende begin van ons later zo rusteloze bestaan.

Gelukzaligheid sluit alle denken aan geluk buiten, dus zeker het streven eraan. Zuiver geluk is onzichtbaar als kristalhelder water.

Laat het kind zijn onbezorgde jeugd, waarin het niet vraagt, niet zoekt, niet strijdt. Al snel zal hij dit paradijsje verliezen. Zijn nieuwgierigheid zal hem uit dit Eden voeren en dan is terugkeer onmogelijk.¹

Eénmaal heeft de mens haar paradijs gekend waar onschuld en onbezorgdheid hand aan hand gingen. En daarna?

De aanleg van het kind hangt af hoe het zijn pelgrimstocht door het leven begint en voortzet. Sommigen beseffen pas laat iets van hun eenzame reis. Bij anderen manifesteert de poëtisch-religieuze aanleg zich vroeg als in een verbazingwekkend gevoel tussen alle nuchterheid van het alledaagse. Ze zoeken hun eigen hoekje. In de verscholen pickjes van de tuin wachten hun vriendjes: fluisterende bloemen, ritselende bladeren, beestjes tussen het gras, zingende vogels in het groen.

Hebben we ze niet allemaal gekend?

Niet alle kinderen worden een Frederik van Eeden, maar hoevelen zijn er die zich niet durven, niet kunnen geven aan de ouderen omdat ze door hen niet worden begrepen? Bang om uitgelachen te worden keer het kind zich af van hen die juist vertrouwen moeten wekken.

Kon die heffelijke fantasie, kon de omgang met de wereld van planten en dieren maar altijd voortduren! Maar die tijd gaat voorbij.

De waarneming roept vragen op. Het 'wat' wordt vervangen door het 'waarom'. Niet het kennen maar het begrijpen wordt het doel. Alles vraagt om verklaring. Waarom moeten de bloemen verdorren en de gouden zonnestralen onderschept worden door dreigende wolken? Waarom moet het ene dier het andere verslinden? Waarom moet alles vergaan? Wat is de bedoeling? Wie heeft die rijke steeds stervende wereld gemaakt? Waarom?

HET EINDE VAN ALLES IS DE DOOD

WAAROM ZIJN DE MENSEN ZO LIEFDELOOS TEGENOVER ELKAAR? Diepe vragen komen naar boven. Is er een God, die alles heeft geschapen met een doel?

Al het zoeken en onderzoeken helpt ons niet verder. In haast onafgebroken bespiegeling wegzinkend, verliest de adolescent zijn vrolijke levenslust en energieke bewondering.

Een verademing in deze fase brengt de eerste jonge liefde, die mooie neiging van ons lenteleven. Maar niet meer dan een verademing. Ze vlucht al snel voor het verstandelijk onderzoek. De liefde vraagt vertrouwen. Hoe kan ze blijven bestaan als het 'waarom' wordt afgedwongen door een verklarende geest?

Na de verademing – ten slotte een nieuwe ontuchtering – volgt een dieper doordringen in de aard van ons bestaan en onze samenleving. In die zogenaamde samenleving zien we niets anders dan ellende, egoïsme en leugens.

En overal is het einde van alles de dood. Vaak verlangen we naar de rust die onze verdwaalde ziel verlost uit die hel van maatschappelijke liefdeloosheid. In de wetenschap zoeken we licht. Vergeefs. Het koude, gevoelloze, bevredigt ons niet. Ze noteert en registreert de harde feiten verstandelijk.

Hete hoofden, koude harten.

ONS ZOEKEN LEIDT TOT NIETS. Een antwoord op het grote 'waarom' vinden we niet. Maar door de zoektocht naar kennis, het zoeken naar ons eigen geluk, hebben we de treurigheid, het pijnlijke bestaan van onze medemensen leren kennen. Hun verdriet heeft ons bijna onmerkbaar vervuld met een grote, ontfermende liefde. Begonnen met afkeer van de menselijke nuchterheid eindigen we vol innig mededogen met hun dwaasheid, boosheid en ellende. Ons eigen verdriet heeft onze egoïstische neigingen omgebogen tot naastenliefde.

WINDEKIND, HET EENHEIDSGEVOEL

FREDERIK VAN EEDEN HEEFT ZIJN EIGEN GEESTELIJKE ONTWIKKELING IN DE GESCHIEDENIS VAN DE KLEINE JOHANNES AFGEBEELD.

De omgeving van Haarlem met haar velden, bossen en duinen is de streek waar hij de natuur leerde liefhebben en door de zorg van zijn kundige vader, en natuurkenner F. W. van Eeden, ook goed leerde kennen.

Het paradijs van een onbezorgde jeugd wordt in het leven van Johannes voorgesteld door een stukje natuur, een plekje diep achter in de tuin *'dat hij het paradijs noemde'* en waar het *'natuurlijk erg heerlijk'* was.

'Daar was' – achter in tuin – 'een groot water waar witte waterlelies dreven en het riet lange fluisterende gesprekken hield met de wind. Aan de overkant lagen de duinen. Het *paradijs* zelf was een klein grasveldje aan de oever. Op warme zomerdagen was hij daar altijd te vinden.'

'Als de zon was ondergegaan, stapelden de wolken zich daar zo, dat ze de toegang van een grot schenen te vormen en in de diepte van die grot schitterde zachtrood licht. Dat was wat Johannes verlangde.'

Het is het oude verlangen van de ziel naar haar bron. Zou dit moment ooit aanbreken? Was er een weg die Johannes naar de lichtgrot kon leiden? Ja, die was er. Aan de kant van de vijver lag een bootje. Het was hem 'streng verboden' om in die boot te gaan. Op een avond werd de verleiding hem te machtig. *'Langzaam maakte Johannes het bootje los.'*

Luisterend naar de verleidelijke lokstem had hij zijn paradijs voor altijd verloren. Zal Johannes nu vinden wat hij zoekt? En zal de zoekende ziel van de dichterlijke Haarlemse jongen hier op aarde de godheid vinden?

Drijvend in de gouden pracht wordt Johannes verrast door Windekind, de belichaming van de Natuur, van al het tere, zuivere, naieve en mooie in de jonge dichtersziel. In één woord: Windekind is de verpersoonlijking van de poëzie, waarvan de *'kracht, uit hoger kracht ontsproten'* is.

ALS EEN AFGEZANT UIT HET RIJK DER LICHT

Het is opmerkelijk hoe snel Windekinds autoriteit wordt geaccepteerd. Hij komt als een afgezant uit het rijk der licht.

Windekind zegt Johannes toe dat hij hem veel zal vertellen. Windekind zegt niet: 'nee, nooit!', maar: 'nu niet!' Geen wonder dat Johannes zich vol vertrouwen overgaf. Met een kus op het voorhoofd van Johannes nam Windekind het leven van de kleine zoeker over.

Kostbare schatten worden de kleine Johannes toegezegd. Al zijn gedachten zullen zich daarop richten. Windekind had gezegevierd.

fiDe eerste tocht met Windekind _

- ⊙ was een bezoek aan de krekelschool en het liefdadigheidsfeest waar Johannes het gouden sleuteltje ontving;
- ⊙ deed Johannes kennismaken met de tegenspoed en het vertrouwen van de glimworm;
- ⊙ gaf aanleiding tot een nacht in de duinen en eindigde de volgende morgen toen Johannes zonder Windekind maar mét het gouden sleuteltje weer naar huis ging.

fiDe tweede tocht was op de vrijdagavond daarna en _

- ⊙ had alleen tot doel het gouden kleinood onder de duinroos te begraven maar bracht, door Windekinds verhaal, Johannes op de hoogte van het eerste deel van de geschiedenis van de jonge meikever die zich van een roeping bewust wilde worden.

Nu, drie weken later in het hartje van de zomer zal hij, weer op een vrijdagavond, aan zijn derde en laatste tocht met Windekind beginnen en daarop _

- ⊙ uit de mond van een oude mier de geschiedenis van de vredes- en de strijdmieren horen vertellen;
- ⊙ met eigen ogen zien hoe een religieus getint feestje verstoord wordt door de verstoorde natuur;

MAAR WAAROM?

- ⦿ het droevige slot horen van het verhaal van de jonge meikever;
- ⦿ leren wat bidden is;
- ⦿ kennismaken met de kabouter Wistik;
- ⦿ van deze de geschiedenis leren van Kribbelgauw, de grote held van de kruisspinnen;
- ⦿ door Wistik naar de mond wordt gepraat met de belofte van *het ware boekje*;
- ⦿ en ten slotte – Windekind verliezen, voor altijd.

Op de derde tocht zal Windekind zijn grootste triomf vieren, maar daarna zijn macht over de kleine zoeker geheel verliezen.

WINDEKIND WERD VERVANGEN DOOR WISTIK. WIST IK! Een betere naam kon moeilijk voor die *vraaggeest* worden uitgedacht. Waarom moest het juist Windekind zelf zijn die Johannes naar Wistik bracht? De padenstoelen wilden de nieuwsgierige jongen nog waarschuwen. Wie gelukkig wil zijn moet niet meer verlangen dan het leven geven kan!

Ondanks Wistiks grote wijsheid kon hij Johannes geen bevredigend antwoord geven op zijn vragen over zekerheid en waarheid. Wistik bleef in zijn rol de vragende geest weet niet. De onzekere Wistik *geloofde*.

Hoe is het de tallozen vergaan, in de val van die listige kabouter? Ze zochten het boekje, zoals de alchimisten de kunst van het goudmaken. En ze verborgen zich daarvoor tussen de boeken. Maar wat vonden ze? Soms nuttige, wetenswaardige dingen maar van het boekje geen spoor. Geen bibliotheek kon het antwoord geven op de vraag waarom alles is zoals het is. Ze konden vaststellen wat er is en ook *hoe* dat is. Maar waarom? Om dat waarom was het hun te doen, althans te doen geweest, toen ze hun onderzoek begonnen. Want hoevelen vergaten onder het zoeken wat ze eigenlijk wilden bereiken? En werd uiteindelijk het middel tot doel verheven?

EEN NIEUWE LENTE, EEN NIEUW GELUK

‘Van wie hou je het meest?’ had het meisje gevraagd. ‘Van Windekind!’ had hij willen zeggen. Maar hij aarzelde. Windekind had hem gewaarschuwd: ‘Je mag nooit tegen een mens mijn naam noemen. ‘Beloof je dat?’

Wie anders dan Windekind kon hem zo’n gevoel van geluk geven? Half hopen met Windekind samen te zijn, half vrezend op een mensenvraag te zullen antwoorden, zei hij: ‘Van jou!’ en gaf zich volledig aan de vermeende Windekind over zonder diens naam te noemen.

Een zomerveld prijkt met duizenden madelieven, gouden hartjes in zilveren stralenkransjes. Maar Robinetta bracht haar eigen aard, haar eigen opvoeding mee. Zij was zichzelf. Zij reageerde op zijn fantasie. En zo kon het mooie rijk, dat Johannes om haar heen wilde scheppen, niet hetzelfde zijn als Windekind’s rijk van mysterie.

Maar Wistik was hem niet vergeten. Na eerst het droomgeluk van Johannes’ jeugd te hebben verdreven, zoals de nachtvorst de meibloesems doet verslapen, zal hij nu ook zijn ijzige adem blazen over de bloesemende liefde.

PLUIZER, HET ANALYSERENDE VERSTAND – DR. CIJFER, DE KILLE WETENSCHAP

‘Alleen mensen worden verliefd, en dat is maar goed ook, anders waren ze er al lang niet meer.’

Ziedaar de invloed van *Pluizer*. De mooie, kleurige wolken zijn maar kille, grijze nevels en de mooie, kleurige verliefdheid is een drift tot instandhouding van de soort.

Aan het domme dwalen maakt Pluizers vriend *Hein* een einde. Maar het doodsverlangen in Johannes’ woelige adolescentie wordt niet vervuld.

STOF ZIJT GE TOT STOF ZULT GE WEDERKEREN

De zoekende jongen moest niet naar de Dood, maar naar het Leven, en daartoe allereerst naar *dr. Cijfer* om zich onder zijn leiding aan de wetenschap te wijden.

De naam voor de geleerde karakteriseert de zaak.

Het was bij *dr. Cijfer* dat Johannes zich ging bekwamen maar toch bleef Pluizer zijn eigenlijke leermeester.

Zelf volgde Frederik van Eeden academische colleges maar boven die invloed ging die van zijn eigen onderzoekende geest.

Waarom is die afgrijselijke tocht door de graven in dit 'mooie' boekje opgenomen? U kunt ook vragen: Waarom eindigt het mooie leven in een walgelijk rottingsproces? Waartoe de dood?

Het is het bewustworden van: *stof zijt ge, en tot stof zult ge wederkeren.*

De kleine Johannes, begonnen met de illusie dat hij een godenkind was, moest leren inzien dat hij een mens was als al die anderen. Daarvoor had Wistiek de vragen in hem gewekt, Robinetta de 'verliefdheid', en nu ook Pluizer met het beeld van zijn eigen vergankelijkheid.

Zoekend naar het licht werd het steeds donkerder. Proberend te begrijpen, begreep hij steeds minder. Het enige gevolg van zijn werken en denken was het verlies van al zijn verwarmende gevoelens.

Er zit iets troostrijks en bemoedigends in, dat de boze machten vaak op het laatste moment juist zichzelf treffen. In de drift van hun boosaardig begeren missen ze doel en blijkt ten slotte de kwelling een reddingsdaad. Goddank! Het vertrouwen in Pluizer is gebroken.

~~De lente en de liefde~~ die zouden Johannes kracht geven om zich aan de macht van Pluizer te ontworstelen. In de lente kwam zijn liefde voor zijn vader terug. In zijn oude huis ervoer hij een droevig gevoel van verloren vertrouwelijkheid. Toen zijn zieke vader even zijn ogen opende fluisterde Johannes: 'Dag vader!'

Teruggevonden.

DE BEKORING VAN DE KINDERJAREN

Zijn vader was stervende en Johannes smeekte de Dood om ook hem mee te nemen. Maar de Dood kende hem beter dan hij zichzelf kende. ‘Jij hebt de mensen lief. Je wist het niet, maar je hebt hen altijd liefgehad. Je moet een goed mens worden. Het is belangrijk om een goed mens te zijn.’

En in de zekerheid dat Johannes was voorbereid om een goed mens te worden, liet hij hem alleen in de sterfkamer achter, waar Johannes ‘het hoofd boog over de rand van het bed en huilde bij de dode man.’

Met Faust had hij kunnen zeggen: ‘*Die Träne quillt, die Erde hat mich wieder!*’

TERUGKEER VAN WINDEKIND – JOHANNES’ KEUZE

‘Zonnezoon! zonnezoon!’ – Zo hoorde Johannes de zonnestrallen zingen die in de sterfkamer weerklonken. Nog altijd zat hij bij het lijk van zijn vader. Maar wás het zijn vader wel? Zachtjes fluisterde hij: ‘Vader! Vader!’ Van het koude, donkere en stille sterfbed kwam geen antwoord. Het antwoord kwam van buiten, uit de volgouden atmosfeer en trilde langs gouden snaren door de vensters heen: ‘*Zonnezoon!*’

Net was er wat rust gekomen of de strijd ontbrandde opnieuw in zijn diep geschokte gemoed.

Nee, hij wilde de vleiende stem van de zonnestrallen niet volgen. Het bleke gelaat van de dode man was hem dierbaarder dan het blondgelokte met bloemen omkranste hoofd van het mooie elfje.

‘Arme, lieve vader!’ fluisterde zijn gevoelige kinderliefde.

Het bleke gelaat zweeg en nog luider, nog inniger zongen de warme stralen: ‘Zonnezoon! Zonnezoon!’ Hij hoorde in de zingende stralen weer Windekinds stem. En daar, midden in het licht, schemerende in een waas van goud en blauw, wenkte Windekind hem.

Dat was de oude bekoring van zijn kinderjaren.

WIE IS DIE DUISTERE FIGUUR?

Zijn overleden vader vergetend vloog hij naar buiten...

Hij wenkte hem met zijn rechterhand. In de linker hield hij iets omhoog. Windekind en het gouden sleuteltje! Geen aarzelen meer. Alle vroegere liefde was weer teruggekeerd en openbaarde zich in volle kracht.

Zou Windekind hem opnieuw uit de mensenwereld wegtrekken, en nu misschien voor goed?

Daar zag hij Windekind. 'Een bootje dreef op de brede vuurbaan. Aan de ene kant van de boot stond Windekind, het gouden voorwerp blonk in zijn hand. Aan de andere kant herkende Johannes de duistere Dood.'

Op hetzelfde moment dat Johannes de boot naderde zag hij een kleine gestalte. 'De roodgloeiende gouden rozen en daalden onder zijn voet; kalm en rustig kwam hij dichterbij.'

'Het was een mens, zijn gelaat was bleek en zijn oog diep en donker. *Zo diep als de ogen van Windekind, maar in hun blik was eindeloos zachte weemoed,* zoals Johannes die nooit in andere ogen gezien had.'

Wie is die duistere figuur?

'Noem die namen niet': *'Er bestaan stellig onuitsprekelijke zaken. Dit toont zich, het is het mystieke.'* – *'Van dat, waarover niet kan worden gesproken, moet men zwijgen.'*

Ook hier de overtuiging dat het woord, eens door een diepvoelende ziel gesproken, en toen, op dat ogenblik, één met het verhevenste en heiligste gevoel, eigenlijk niets zegt. Ook hier de gedachte van Faust, dat het zuivere gevoel door de gewoon geworden klanken meer verborgen of verduisterd dan geopenbaard of verhelderd wordt:

Name ist Schall und Rauch,
Umnebelnd Himmelsgluth.

'Wie mij kennen wil, gooit die namen weg en luistert naar zichzelf.'

NOOT BIJ G. J. LIGTHART

- 1 Het is veelbetekend dat de Bijbel in het verhaal van de ‘zondeval’ Adams daad nergens een zonde noemt. Met de verdrijving uit het Paradijs werd de oorspronkelijke eenheid verbroken. Het overschrijden van de grens kan geïnterpreteerd worden als de pijnlijke maar verruimende verwerving van zelfbewustzijn. Het is de oeroude voorstelling van het menselijke bewustzijn dat eigen keuzes wil maken en zijn grenzen wil verleggen.

(Uit: Kessler & Mok: *Liefdevol opvoeden*, Amsterdam 2008, p. 23)

Gerard Jan Ligthart (1859-1916) was onderwijzer, schrijver en een internationaal vooraanstaand pedagoog.

Rommert Casimir, hoogleraar pedagogiek in Leiden, heeft in 1947 de hoofdgedachten van Jan Ligtharts opvoedkundige denken samengevat in 5 stellingen die de basis vormden en ook gepubliceerd zijn in onze pedagogische uitgave *Liefdevol opvoeden, een kunst* met als ondertitel:

Op een zinvolle manier grenzen stellen en daarbij je goede humeur bewaren.

HET NUMINEUZE

Op 6 augustus 1885, twee maanden voordat de *De kleine Johannes* gepubliceerd werd, schreef Frederik van Eeden in zijn dagboek:

'Vlakbij zag ik zijn blik in de mijne en zijn bleke gelaat opgeheven in het matte schemerlicht. Zijn gelaat was het mijne, als in een spiegel. Ik ging door en het was alsof een kille schaduw op mij viel – als een ijle mist ging de gestalte door mij heen en het duizelde mij. Ik zag als in een afgrond, in de ruimte van duizend eeuwen. Toen liep ik weer alleen onder de stille wolken, naast de schuimende zee en ik wist wie achter mij verder ging. Ver bleef de nevel vóór mij en mijn weg wisselde niet; – maar de gestalte verdween in de nevel, – voor altijd. –'

Van Eeden noemt het: *'Geen mystieke aantrekkingskracht maar directe opzuiging'*.

Is hier, net zoals de ervaring die Jan Ligthart beschrijft in *Bewonder van twee werelden*, sprake van een numineuze ervaring?

Hoe dan ook, het zou niet hebben misstaan in de collectie werkelijkheidsbelevingen die Tjeu van den Berk citeert in *Het numineuze* uit 2005: 'Het zijn ervaringen die de droomwereld van het kind raken, alsmede de verbeeldingswereld van de volwassene, ervaringen die de grens tussen de zichtbare wereld en het alomvattende waar wij deel van uitmaken voor een moment uitwissen' (*Biblion*, 2005).

Dit ervaringsgerichte laat *De kleine Johannes* passen in een fonds waarin ook William James en Rudolf Otto vertegenwoordigd zijn. *Al het werkelijke moet ergens waarneembaar zijn, en alles wat ervaren wordt moet ergens werkelijk zijn* schrijft James in *Essays in radical empiricism*.

Rudolf Otto citeert in *Het heilige* op de eerste bladzijde Faust: *Gevoel is alles, een naam op zichzelf betekent niets*. Jan Ligthart sluit zijn studie ermee af: *¶*

Rudolf Otto zegt het zo:

Het gevoel van dit mysterie kan met milde stroom het innerlijk vervullen in de vorm van de verheven stille stemming van verzonken aandacht. Het kan overgaan in een rustig vloeiende gesterndheid van de ziel die lang aanhoudt tot zij uiteindelijk wegsterft en de ziel weer in het alledaagse achterlaat. Het kan ook plotseling uit de ziel naar voren breken. Het ontwikkelt zich tot een teer, gelouterd en opgetogen gevoel. Het kan worden tot het stille en dromerige kuiveren en verstommen van het schepsel voor het – ja waarvoor? Voor wat in onuitspreklijke geheimenis boven alle schepselen is.

Ze zeggen wij hen, om toch iets te zeggen. Het is duidelijk dat wij daarmee eigenlijk niets zeggen. Mysterium is de naam voor het verborgene, het onbekende, niet begrepen en verstaan, onalledaagse, niet vertrouwde, zonder dat dit nader kan worden bepaald. Toch is er iets mee bedoeld dat positief is. Dit positieve wordt louter in gevoelens beleefd:

«Gefühl ist alles, Name, Schall und Rauch».

(D.M.)

IN DE LENTE

Aan Windekind

Daar groent het weer, het tere, frisse leven,
Verborgen lang in harde, bruine knoppen;
Wat lentezon, wat malse voorjaarsdroppen,
En 't heeft zich aan de wijde ruimt gegeven.

't Kijkt boven uit der bomen hoogste toppen,
Naar 't hemelblauw, waar witte wolkjes zweven,
En 't gluurt, ook in zijn nederigheid verheven,
Uit plantjes, die zich tussen 't gras verstoppem.

't Groent overal. En overal is 't mooi!
En overal hetzelfde god'lijk wonder,
Wáár zich in lentelicht een blaadje ontplooi!

Wat vindt het popelblad zich heel bijzonder,
Omdat zijn stam zo kloek naar boven streeft?
't Is allemaal Zonnekind, wat door het Zonlicht leeft.

(G. J. L.)

DIET BOEK IS EEN CONTINU COMMENTAAR OP VAN EEDEN'S MEESTERWERK, maar maakt u zich geen zorgen. Ligthart's werk heeft niets van doen met hen die hun diepzinnigheden menen te moeten verduidelijken, het heeft even weinig overeenkomst met letterkundigen die dichtelijke schoonheid en vrijheid wegkrabben, zoals de blinde kip de parels van onder haar poten. Ligthart's studie is een werk van gezond literair begrip en stevig onderlegde bewondering.

De verdienste van Jan Ligthart is dat hij objectief blijft en verduidelijkt dat *De kleine Johannes* geen sprookje, geen louter verdichting is maar doorleefde werkelijkheid, nl. de interpretatie van hetgeen waarachtig gebeurd is in Van Eeden's zielenleven in zijn adolescentie. Zo is *De kleine Johannes* geen kinderboek maar een boek voor de jong-volwassenen die, boven de genietingen van het materieel leven, zich bewust is van het sociaal-eudemonistische ideaal: de grootste som van geluk voor allen.

Met zijn inlevingsvermogen van het kinder- en jongerengemoed toont Ligthart de verschillende stadia van Johannes' geestelijke ontwikkeling aan: hoe het kind uit de eerste, korte periode van volkomen onbezorgdheid, van volstrekte gelukzaligheid, die het denken erover uitsluit, gebracht wordt tot de tweede periode van belangstellend meeleven in de natuur. Een poëtisch-religieuze inborst als Van Eeden, die al vroeg het vaag bewustzijn van zijn overgevoeligheid ervoer, zonderde zich af in eenzaamheid en leefde daar met zijn fantasie. Volwassenen zonder onbevangen blik begrijpen dit geluk van het gezelschap van planten en dieren boven dat van mensen niet. (Windekunde: de fijne, poëtisch werkende fantasie van Van Eeden's uitverkoren Johannes. Oepron: de natuur, enz.¹ Daarna komt de drang naar het waarom... Het grijpste verstand wil weten en begrijpen (wijsik). Als een verademing in het angstig wordende kinderleven, de allereerste liefde, de zuivere

1 Henri Conscience kende in zijn kinderjaren ook die periode van trouw meeleven met de natuur. In zijn *Enige Bladzijden uit het boek der natuur* (1846) en in *Een Oude veet* (1872) vinden wij er de sporen van die in dit opzicht met *De kleine Johannes* een zekere gelijkenis vertonen.

Van Eeden leerde van zijn vader in Haarlem's duinen plant en dier kennen. Conscience leerde dit in de *Groene Hoek* van de kluisenaar Verbeeck, zijn mentor in *Enige Bladzijden*. Conscience voelt ook vroeg de drang naar het waarom. Bij hem wordt de zucht naar kennis gestild door de kluisenaar met de overgeleverde godsdienstige antwoorden.

neiging van ons lenteleven die uitloopt op een bittere ontgoocheling (*Robinetta, roodborstje*). Daarop volgt een scherpere weetgierigheid. De puber wil dieper doordringen in het bestaan en zoekt naar de bron zelf, in de werkelijkheid (*Pluizer, dr. Cijfer*). Overal vindt hij liefdeloosheid, ellende, geuichel, egoïsme en als einde van alles de dood. De kennis van de menselijke ellende en eigen verdriet vervullen de gevoelige jongeman met een ontfermende liefde, en wanneer hij kiezen moet tussen de dood, het zaligzijn in al-weten en het lijden met de lijdende mensheid, dan kiest hij het laatste (de teruggekeerde *Windekind* en *Jezus(?)*).

Ligthart laat steeds *De kleine Johannes* voor zichzelf spreken en er niets meer in dan de schrijver zelf deed.¹

1 De *Vlaamsche Gids*, Jaargang N° 2 bij De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen 1912.

JAN LIGHTHART WERD IN 1859 ALS JONGSTE IN EEN GROOT GEZIN GEBOREN IN DE AMSTERDAMSE JORDAAN. Zijn ouders hadden een kruidenierswinkel.

Hij bezocht verschillende bewaar- en lagere scholen. Zijn genoten opleiding maakte hem tot een bestrijder van mechanische geheugendrill. Na zijn onderwijzersdiploma, kreeg hij een aanstelling te Amsterdam. Hij zakte voor de hoofdkte en moest bij een vergelijkend examen te Amsterdam afleggen tegen de methodische C. F. A. Zernike (†1922) en werd in 1885 als hoofd benoemd van een openbare volksschool in Den Haag. Hij bleek een kundig en tactvol leider die zijn ondergeschikten de nodige ruimte gaf. In gemeenschappelijk overleg werd het leerplan herzien; een geschreven blaadje, *Onder één dak*, bevorderde de vruchtbare gedachtewisseling, er werd een nieuw soort *aanschouwend onderwijs* ingevoerd en eenduidigheid gebracht in het totale onderwijsplan. Zijn methode maakte school en er kwamen collega's langs, zoals 100 jaar eerder bij Joh. Pestalozzi, w.o. Ellen Key.¹ Koningin Wilhelmina kwam op bezoek en raadpleegde hem over de opvoeding van haar dochter. Daarnaast doceerde hij Nederlands aan de Rijksnormaalschool en gaf aan volwassenen les in literatuur. Hij werkte mee aan de letterkundige serie *Van alle Tijden in Letterkundige studiën* en verzorgde hij *De kleine Johannes*. Hij schreef artikelen voor *De Schoolwereld*, voor *Oud en Nieuw* voerde hij, met Eduard Heimans en Carl Zernike de redactie. Voor dagbladen schreef hij als 'meester Jan'. Op verzoek van uitgever J. B. Wolters belaste Jan Lighthart zich in 1899 met de redactie van een nieuw opvoedkundig weekblad dat hij *School & Leven* noemde en ook voor ouders was bedoeld. In 1902 werd Rob Casimir mederedacteur won. Na Lighthart's dood zette

¹ De Zwitser Pestalozzi was een belangrijk vernieuwer van volksonderwijs (*Anschauungsunterricht*). De Zweeds-libertijnse pedagoog Key († 1926) formuleerde 4 hoekstenen voor 'De (20e) eeuw van het kind': Vroegtijdig onderkennen van individueel talent, concentratie v.d. leerstof, zelfwerkzaamheid en samengaan van school en leven.

prof. Casimir het blad nog enkele jaren voort, om daarin Ligthart's nagelaten pedagogische roman *In de Lente des Levens* en het reisverhaal van zijn vrouw Rachel Marie Lion Cachet, *Eret Israel* te publiceren. De voornaamste artikelen van *s&L* zijn na zijn dood gebundeld door het Ligthart Comité in de bekende bandjes van Wolters: *Verspreide Opstellen* I en II, *Over Opvoeding* I en II en *In Zweden*. Voor eigen schoolgebruik werkte J.L. zijn 'zaakonderwijs' uit: *Het volle Leven*, vier *Handleidingen* bij viermaal zes platen, en schreef met zijn vriend en collega Scheepstra e.a. een reeks schoolwerkjes voor *Lezen, Taal, Aardrijkskunde* en *Biologie*. Al deze boekjes sluiten min of meer aan bij *Het volle Leven*, de methode waarover hij bij voorkeur sprak tot in het buitenland zoals in 1910 in Stockholm en Göteborg, in 1914 in Kopenhagen; Ellen Key blies de bazuin voor hem in de Noorse landen.

Hij was een vlot en geestig spreker en schreef in verzorgd Nederlands. *Ligthart was een artiest* zei Casimir; hij was hartelijk en in de samenleving een beminde en geziene persoonlijkheid, die graag hielp zoals bij de oprichting van de *Haagse Schoolvereniging* van J.H. Kann en van *Het Nederlands Lyceum*, waarvan Casimir de eerste rector werd.

Na zijn Noorse reis in 1914 voelde hij zich uitgeput. Op het einde van dat jaar ging hij naar de bad-inrichting van Laag Soeren, waar hij op een wandeling in het water viel en verdrong. Op zijn graf in Dieren heeft zijn vriend Kann een gedenkteken van Zweeds graniet opgericht, met de bekende woorden uit een van L.'s brieven: *De hele opvoeding is een kwestie van liefde, geduld en wijsheid, en de twee laatste groeien, waar de eerste heerst*. Aan zijn school in de Schilderswijk werd een gebeeldhouwde gedenksteen aangebracht. In het *Nederlands Lyceum* staat een bronzen buste en in het Zuiderpark bij de Ligthart-vijver het monument van *Ot en Sien* onthuld door prinses Juliana. In de onderwijswereld leeft is zijn *Jeugdherinneringen* een veelgelezen pedagogisch werk dat zijn hele pedagogiek bevat,

als *de vriend en de beschermer van het kinderhart*, zoals Wilhelmina hem noemde. De Belgische pedagoog Edward Peeters schreef in verschillende talen over hem, het proefschrift van Johan Gunning, de grondlegger van de universitaire pedagogiek, in Zwitserland ontstaan en bij Wolters uitgegeven: *Jan Ligthart, sa vie et son œuvre*.

H IJ FORMULEERDE ZES PEDAGOGISCHE FUNDAMENTEN:

1. De menselijke natuur is ~~noch geheel goed, noch geheel slecht.~~
2. Opvoeding is het goede ~~over het verkeerde~~ te helpen zegevieren.
3. De hoofdtaak is het kind ~~leeren dit zelf te volbrengen.~~
4. Daarvoor is het nodig dat hij met de opvoeder mee wil.
5. Contact tussen kind en opvoeder komt tot stand in een sfeer van vertrouwen en ~~vertrouwelijkheid.~~
6. Vertrouwen echter vraagt bij de opvoeder goedheid, hart, liefde.

Er heerste orde, maar geen knellende orde. Ordelijkheid wordt geleerd door goede voorbeelden. Opvoeden gaat boven onderwijzen. Waar het eerste verwaarloosd wordt of niet in tel is, kan geen model kan zijn. ~~De school staat in dienst van het leven.~~ Het onderwijs zelf geeft het goede voorbeeld, de vertelling en de goede omgang. De mechanische geuegencultus, de vroeg- en veelleerderij, het verbalisme en de toetsingsmanie heeft van een zegen een vloek gemaakt. Deze wijsheid had Ligthart niet van deze of gene academische pedagoog: hij was een intuïtief, een geboren opvoeder en ~~maakte gemiddelijke grapjes over de officiële en boekjes pedagogiek.~~ Hij was zeker geen vijand van wetenschap, integendeel. Wel was hij bang dat het kind niet als een levend individu, maar als een abstract fenomeen zou worden beschouwd als het niet vanuit de levendige werkelijkheid en alleen uit boeken werd bestudeerd. Ligthart kon zichzelf en anderen niet binden aan stelsels, onwrikbare regels en strak voorgeschreven wetten. De opvoeder moet zichzelf geven.

LIEFDE BOVEN CONSEQUENTIE

Doel van opvoeding en onderwijs is de jongeren geleidelijk binnen te voeren in het volwassen leven. Geen geleerderigheid, geen formalisme op school. Het schoolse is de grote plaag, de rot in het hele onderwijslichaam.

Toen hij in zijn school in de Tullinghstraat ging werken, trof hij daar nog het formalistische oude aanschouwingsonderwijs aan. Hij bracht eerst het leven in de school. De leerstofstof wordt uit de natuur, nijverheid en het dagelijkse leven gehaald. Kennismaken met de wereld om het kind heen is het begin. Voor de eersteklassen heeft hij de stof volledig uitgewerkt in handleidingen en met grote wandplaten.

WAARDERING

Samengevat mag je het *Gesamtunterricht* noemen of *projectonderwijs* en wat sinds de Belg Ovide Decroly († 1936) als onderwijs volgens belangstellingscentra wordt aangeduid.

Kinderen gaan tekenen, kleuren, knippen, boetseren, timmeren. In schooituinjes wordt gezaaid, gepoot, gewied en geoogst. Er worden stenen, dakpannen, rioolbuizen gevormd en gebakken. Er wordt boter en kaas gemaakt en olie geperst. Er wordt gesponnen en geweven. Spel wordt in leerstof verwerkt en lichamelijke oefening krijgt een plaats in het geheel. Het vertellen vormt een integrerend deel en de wandplaten zijn illustraties bij een verhaal. Versjes leren, zingen, rekenen, lezen en schrijven worden onderdeel van het geheel.

In de hogere klassen komt er steeds meer zelfstandigheid. Geen geforceerde concentratie, maar een natuurlijk bij elkaar houden wat bij elkaar hoort! De inrichting van het leerplan voor de hogere wordt door Casimir *de synthese van de geestelijke functies* genoemd.

In zijn leesboekjes volgt Ligthart eenzelfde procedé: de lessen vormen een *doorlopend verhaal* en het gebeuren speelt zich af in een bepaalde context: er is een boekje van *Ot en Sien*, en van *Pim en Mien*. Karakteristiek is dat de kring van het gebeuren, het milieu, steeds breder wordt, zoals de namen van de reeksen aangeven: *Nog bij moeder*, *Burkinderen*, *Dicht bij huis*, *De wereld in*; in een reeks serie, *Blond en Bruin*, wordt een verband gelegd tussen Nederland en Indonesië.

JAN LIGTHART WAS EEN MAN MET ZELDZAME GAVEN. Hij heeft zich oprecht en eerlijk dienstbaar gemaakt aan de bevordering van het menselijk welzijn. Zo zeker als hij was over het belang van een vernieuwende pedagogiek, zo twijfelachtig was hij in religieus opzicht. Volgens getuigenissen van Casimir en anderen vond hij uiteindelijk het verloren visioen van zijn jeugd weer terug.

Vanuit de protestantse optiek was hij een humanist. Evengoed zou je hem een vertegenwoordiger van de Verlichting en het liberalisme

FILANTROPINUM

kunnen noemen Het reduceren van religie tot zedelijk moralisme, de hiërarchie van de confessie, een verkeerd begrepen verdraagzaamheid die niet inziet dat de medemens gewaardeerd kan worden los van een gebrek aan wijsheid; de angst voor het wonderbaarlijke en voor alle uiterlijke erediens als louter schijn; het streven om door nuttige kennis de wereld ietsje beter te maken; gevoeligheid en filantropie – het is allemaal net zo karakteristiek voor Ligthart als voor de Aufklärung. Zijn neiging tot seksuele voorlichting in schoolboekjes, artikelen, jeugdlectuur zoals in *Een zomervakantie aan de grenzen* heeft hij met de filantropijnen gemeen.¹

De Verlichting als liberalisme beheerste de gehele 19e eeuw. In dat licht was Jan Ligthart niets anders dan een kind van zijn tijd. Daardoor en door zijn scepticisme, dat in alle vormen tot uiting komt, is zijn werk historisch, literair en wetenschappelijk nog steeds de moeite waard.²

1 DE FILANTROPIJNEN zijn de belangrijkste vertegenwoordigers van de Duitse verlichtingspedagogiek. Ze zijn vernoemd naar het door één van de filantropijnen, Johann Bernard Basedow, in 1774 te Dessau gestichte *Filantropinum* of ‘school van de mensenliefde’. Door talrijke publicaties en door het inrichten van voorbeeldscholen zoals dit *Filantropinum*, zijn hun ideeën over opvoeding en onderwijs nationaal en internationaal bekend geworden.

2 VGL. Godfried F. Rombouts in de *Katholieke Encyclopaedie voor Opvoeding en Onderwijs* 1952

Eigen Intercommunale Telefoonlijnen.

BUREAU DER DIRECTIE EN ADMINISTRATIE:
Kalverstraat 44/46. Telefoonnr. 2296.BUREAU DER REDACTIE:
El Nieuwstraat 37/43. Telefoonnr. 2294.PUBLIEKE TELEFOONSTATIONS:
Amsterdam, Kalverstraat 44/46. Telefoonnr. 2228.
Reguliersbreestr. 16. „ 2266.

TUDINGZALEN:

Amsterdam, Kalverstraat 44/46. Barina.
Reguliersbreestraat 16. Bijvoegen, Lange Derkstr. 23
's Gravenhage, Hofpal. 6. Derkstr. 58.
Utrecht, Oudegracht 25. Derkstr. Voorstraat 28.

De Tele

HET MEEST VERSPREID

Het auteursrecht van den inhoud van dit blad wordt verze

Van Boeken en Menschen

DOOR

FRANS NETSCHE

WISSE MENEN ONS AAN EEN
 NIET AL TE STOUTE VER-
 ONDERSTELLING TE WAGEN, WAN-
 NEER WE UIT HET VELE WERK DAT

TUSSEN 1880 EN 1900 DOOR DE LETTERKUNDIGEN DER LAATSTE EIN-
 DEEUW-GENERATIE IS GEPRODUCEERD, DE *Verzen* VAN JACQUES
 PERK EN *De kleine Johannes* VAN FREDERIK VAN EEDEN AANWIJZEN.

Indien men aan het lezersgeslacht der laatste 20 jaar ook voor een
 deel de taak wil opdragen en het recht wil toekennen, om het werk
 der komende geslachten te verlichten, door nu reeds voor een deel
 de *blijvende* kunst uit de vergankelijke te elimineren, dan mag men
 in de vele drukken, die beide boeken tot nu toe reeds beleefd heb-
 ben, een vingerwijzing zien voor de kunstkeus, die zich ook in de
 toekomst zal continueren. Van alle kunst der 'tachtigers' zijn deze
Verzen en *De kleine Johannes* onder de meest herdrukte boeken te
 rangschikken. Jacques Perk's werk vindt steeds meer lezers, en het
 aantal lezers van Van Eeden's boek neemt, nu bijna twintig jaar
 na zijn verschijning, ook nog niet af. En mocht men deze aanwij-
 zing voor het klassiek worden van *De kleine Johannes* nog niet vol-
 doende vinden, dan hebben we er nog één waarvoor dan zeker wel
 het hoofd zal willen buigen. Het is toch immers een vast teken voor
 het classicisme van enig werk van geschreven kunst, wanneer het
 nageslacht er *commentaren* op gaat schrijven?

De Telegraaf

DE GROOTE DAGBLAD.

Hard overeenkomstig de wet van 22 Juni 1894. N°. 124.

PRIJS VAN HET ADBONNEMENT: met inbegrip van ZONDAGBLAD

Voor Amsterdam per kwartaal / 3.75	Voor het buitenland verzonden aan de Post-Orde en voor lucht in een omhul / 4.25
Voor de overige plaatsen in Nederland / 4.25	
Voor België / 4.75	

ZONDAGBLAD afzonderlijk / 1.25 per kwartaal.
Afzonderlijke Nummers 3 Cents, alleen het nummer van Zondagavond 10 Cents.

Voor abonnementen verstuurd naar alle landen, met den Postkassabode, tot de Postkantoren, Alleen af tot de Overzeesche Bureaus.

PRIJS DER ADVERTENTIËN:

Van 1-4 regels / 1.25, met inbegrip van bewijzenaan.
Een regel daerboven 25 cents.
Ingezonden mededeelingen 25 ct. p. regel. Bewijzenaan 5 ct.
Op den grooten omvang 1-4 regels / 1.25, met inbegrip van bewijzenaan.

Een regel meer 25 cents.

Grootere letters naar plaatsvertoen.

Hoofdkantoor: AMSTERDAM, Kalverstraat 44-46.

Bureaux: ROTTERDAM, Tweestroom 14 (Telefoonnummer 1419).

GRAVENHAGE, Huispoort 6 (Telefoonnummer 317).

Uitlandse Agents voor Australië, Argentinië, België, Duitsland en Nederland: JONES, F. JONES & Co., in Parijs 21 bis Rue de Valenciennes, in Londen: 2 Red, Lion Court, Fleet Street E.C.

WELNU, *De kleine Johannes* heeft nu ook reeds zijn commentaar en zijn commentator. We spraken dan van klassieke werken en van commentaren. En dit doet ons denken aan Goethe en aan zijn *Faust* – zeker toch een klassieke auteur en een klassiek werk.

Het tweede deel van dat werk, dat verscheiden gedeeltes bevatte die voor velen uit het publiek moeilijk te begrijpen waren, had er knappe en geleerde bollen toe gebracht allerlei commentaren – soms delen vol – te schrijven die de belangstellenden een verklarende toelichting op Goethe's bedoelingen trachtten te geven. En toen er weer eens zo'n commentaar op dat tweede deel van de *Faust* verschenen was en Goethe werd gevraagd of déze commentator het nu bij het rechte eind had en zijn bedoelingen goed had uiteengezet, antwoordde Goethe korzelig:

Och wat, bedoelingen! Wat weet ik daar nog van? Ik heb het tweede deel van Faust zo geschreven, omdat ik het zo voelde. Meer niet. Bedoelingen heb ik er niet mee gehad.

En zo gaat 't meer met werken van dichters. Ze maken een kunstwerk dood- eenvoudig uit een spontane impuls, omdat zij hun stof op een gegeven ogenblik zó en niet anders in een bepaalde vorm in zich voelen opleven. Zonder bijbedoelingen, zonder diepzinnige geleerdheid, zonder filosofische gewichtigdoenerij wordt 't door hen in vorm gebracht. En later komen dan de o zo geleerde com-

mentatoren met hun grote brillen en lange haren, die elk zinnetje op een goudschaaltje wegen en allerlei ingenieuze vondsten van diepzinnige gedachten of wereld schokkende bijbedoelingen uit zo'n dichterlijke schepping opdiepen, zó zelfs dat de dichter ten slotte in stomme verbazing over zich zelf staat.

Maar – wees gerust – een commentaar van dusdanige aard is niet die op *De kleine Johannes* welke we hier op het oog hebben. Trouwens de persoon van de commentator staat er ons borg voor, dat we geen dergelijke afschrikwekkende analytische toelichting op Van Eeden's boek van hem te duchten hebben. Die commentator is de heer Jan Ligthart.

Laten we eerst even de heer Ligthart aan onze lezers die hem nog niet kennen mochten, voorstellen. De heer Ligthart dan is hoofd ener school te 's Gravenhage; met zijn collega Scheepstra schreef hij enige boekjes voor school gebruik, en ook van zijn pen alléén verschenen meerdere ~~geschriftjes van bescheiden omvang.~~ In de laatste jaren heeft hij zich ook buiten de onmiddellijk bij de school betrokken kringen, naam en vrienden gemaakt als redacteur van het weekblad *School & Leven*, een uitnemend en sympathiek gereedigd blad voor opvoeding en onderwijs in school en huisgezin. Ofschoon dus onderwijzer en pedagoog van beroep heeft hij niet, wat men wel eens smalderde een 'schoolmeestersnatuur' noemt. Hij is een gevoelig en dichterlijk aangelegd mens; hij is een intuïtief en emotioneel medelever met de kunst van anderen. Hij behoort tot de gelukkige naturen, die ofschoon zelden of nooit zélf scheppen, toch de gave bezitten geheel door te dringen en zich in te leven in ~~de kunst van anderen, en deze zo volkomen in zich op te nemen,~~ dat zij de aangewezen personen zijn, om niet dadelijk voor iedereen toegankelijke kunstwerken met hun woord te ontsluiten en er de ware zin en het schone van bloot te leggen. U kent ze wel, die gelukkigen; u heeft ze zeker wel eens ontmoet, die exceptionele naturen, die, als je ze over enig kunstwerk spreken hoort, als 't ware

BEPROEF EENS DIT SPROOKJE TE BEGRIJPEN

nog verborgen schoonheden plotseling aan het licht brengen, diepe perspectieven openen en er een nieuwe kijk op geven. En tot de dusdanigen behoort de heer Ligthart ook. Wat hij dan ook over *De kleine Johannes* geschreven heeft, is geen zogenaamd 'schoolmeesterswerk'. Hij behoort evenmin tot die kwelgeesten der school die je op later leeftijd hartgrondig vervloekt omdat zij onze beste auteurs, een Vondel, Hooft, Potgieter e.a. hebben geplunderd, de mooiste brokken uit hun werken hebben overgedrukt om ze door de schoolleerlingen te laten analyseren, om de rededelen van de knapste zinnen te doen uitpluizen: skeletten maken van de mooie zinslichamen. Daarvoor bezit hij teveel piëteit voor de kunst; daarvoor is hij een te fijngevoelig man. Bij de heer Ligthart is te veel respect voor kunst, om zich tot dergelijke slopersbezigheden te lenen. Kort na het verschijnen, ongeveer twintig jaar geleden, zo vertelt hij, werd hem door vriendelijke hand *De kleine Johannes* ten geschenke gegeven met de woorden: *Beproef eens dit sprookje te begrijpen. Ik voel 't wel maar verklaren kan ik 't niet.* Toen las hij het. En 't verging hem als de geefster. Hij voelde 't, doch helder in alle delen helder, was 't hem niet. Maar hij las het nog eens, en nóg eens. En bij elke nieuwe lezing zag hij meer en fijner en dieper, totdat ten laatste bijna ieder trekje met volkomen klare stem tot hem sprak, totdat hij het grote geheel en haast ieder détail begreep. En toen is hij aan het schrijven gegaan om hetgeen hij was gaan begrijpen, door zijn gevoel heen, aan het papier toe te vertrouwen. Want hij had het boek lief gekregen, en er werd nog zo verschillend over gesproken, dat hij zich niet langer bedwingen kon hen in aanraking te brengen met de *ziel*, die uit dit werk tot hem sprak. Eerst verschenen de opstellen, die hij toen ging schrijven, in *School & Leven* en nadat de gehele studie voltooid was, verzamelde hij ze en liet ze in één band, in een boekdeeltje opnieuw uitgeven. Hier ligt dit boek voor ons, dit boek dat een daad van liefde en eerbied is. Liefde en eerbied? Werkelijk? Ja zeker. Kan er liefde

en eerbied liggen in het uiteenpluizen van een zo fijn en teer kunstwerk als *De kleine Johannes*? Wij geloven van wèl, als je tenminste het doel waarmee het geschied is in aanmerking neemt. We zouden dit gaarne met een voorbeeld willen toelichten.

Stel dat iemand een mooie en zeldzame bloem in de hand heeft, en hij trekt daar de schutblaadjes, de bloemenbladen, de stamper en de meeldraden af, totdat er niets dan het vruchtbodempje overblijft. Dan zouden we dat om de mooie bloem betreuren indien dit uit elkander rukken slechts met een baldadig oogmerk was gebeurd. Maar zo dit gebeurde om ons de wondere geheimenissen der natuur in die: bloem, haar schone samenstelling en de ingenieuziteit van de natuur te leren kennen, dan zouden we voor dat vernielwerk dankbaar kunnen zijn. Want als we een ander maal een dergelijke bloem weer in handen kregen, dan zouden we ons bewonderend genot vermeerdert en verhoogd vinden door onze vermeerderde kennis van de samenstelling van de bloem. We zouden ze dan met een enigszins ander oog aanzien. Haar aanschouwing zou meer bij ons opwekken dan vroeger, toen we ze nog niet hadden zien ontleden.

Zó hebben we ook Ligthart's ontleding van "De kleine Johannes" te beschouwen. Niet als een baldadig man, noch als een wijsneuzige schoolmeester heeft hij deze bloem van kunst ontbladerd, maar alleen om ons eens te laten zien hoe prachtig haar samenstelling is en om ons nog meer bewondering voor haar schepper af te dwingen. En wanneer we later het boek nog eens lezen, dan zal die herhaalde lectuur, na kennismake van Ligthart's commentaar, ons meerder genot kunnen schenken en ons meer bewondering kunnen afdwingen omdat we met meer kennis en met meer bewonderingsmacht tegenover het werk komen te staan.

En nóg iets.

We zouden verkeerd doen en onrechtvaardig wezen, de commentaar van de heer Ligthart te beschouwen als een soort van woe-

kerplant, die leeft op en ten koste van het werk van Van Eeden en daar zijn levenssappen aan ontroofd. Indien men een vergelijking van die aard zou willen maken, dan geloven we, dat het beeld juist zou wezen als men ze vergeleek met een dier slingerplanten als de kamperfoelie, die zich wel om een krachtiger boom slingeren en er tegen opklimmen, maar die toch met hun eigen wortels in de grond staan en ook hun eigen geurige bloemen dragen.

Zo is ook het werk van de heer Ligthart een boek dat, ofschoon het vastzit aan en opklimt tegen het boek van een ander, zijn eigen verdiensten van stijl, sentiment en uitbeelding heeft: een stuk geheel individueel werk. Op het omslag staat geschreven *Letterkundige Studiën*, en daarachter het cijfer 1. Dit lijkt er dus op te wijzen, dat het door een II en mogelijk nog wel door meerdere studiën gevolgd zal worden. *De kleine Johannes* zal dus nog wel een opvolger krijgen. En zijn we wel ingelicht en vergissen we ons niet, dan is de heer Ligthart al bezig in *School en Leven Van Eeden's Johannes Viator* te behandelen.

Het lijkt geen twijfel of een commentaar op dit boek, hetwelk er zelfs nóg meer behoefte aan heeft dan *De kleine Johannes*, zal van de heer Ligthart even of nog welkomer wezen dan die we nu reeds dankbaar van hem in ontvangst hebben genomen.

VIKTOR FRANKL

VIKTOR E. FRANKL

Man's
Search For
Meaning

The classic tribute to hope from the Holocaust

2024

12 MILLION COPIES SOLD

Voor Victor Frankl is het leidende ontwikkelingsprincipe van de mens de zingeving aan het leven. Hij overleefde de Holocaust en ervoer dat bij het opgeven van de zin voor leven het leven zelf opgeeft. Dit geldt ook voor minder extreme voorbeelden dan de praktijken van het Nazi-regime. De moed opgeven kan dodelijk zijn; vol goede moed blijven biedt onder die omstandigheden geen enkele zekerheid omdat willekeur leidend is.

Na de oorlog verkondigde hij zijn logotherapeutische boodschap: *De zingeving is de alles overstralende kracht van de innerlijke biografie*. Hij beschrijft zijn ervaringen en ideeën in *De wil zinvol te leven*.

Door zingeving verheft de mens zich boven de *biologische driften* en het *psychologische streven*. Zingeving is een mentale functie en de grond en kracht van de levensloop. Wat betekenen *lust*, *prestatie* en *zingeving* voor het kind op weg naar volwassenheid? Het is evident dat het lust- en onlustbeleven een overwegende rol speelt. De baby huilt of maakt gezellige geluidjes; de kleuter is lastig of speelt aandachtig. Het prestatiestreven van het kind is door navolging gericht op het veroveren van lichamelijke vaardigheden en vervolgens verovert het zich de eerste denkvormen uit zijn omgeving. Zonder het voorbeeld om zich heen gaat geen kind rechtop lopen. Het heeft geen aangeboren loopreflex. Veelzijdig taalgebruik en gezond denken in de buurt van het kind stimuleren deze ontwikkeling. Het leervermogen in de drie eerste levensjaren zijn ongeëvenaard. Als de relatie verstoord is, een kleine ziekte, de afwezigheid van een vertrouwd persoon verdwijnt de vrolijke prestatiedrang. Van een bewuste zingeving is nog geen sprake, toch speelt zingeving een belangrijke rol. De fenomenen en mensen rondom het kind krijgen een eigen originele betekenis met magische eigenschappen. Deze betekenis is als het morgenrood van de ik-zon die later op zal gaan en het leven licht, kleur en zin gaat geven. Varianten binnen het autismespectrum tonen aan hoe deze eerste zingeving verstoord kan zijn, zodat er bv. geen eigen creativiteit ontstaat. Soms is er geen betekenis of een dwangmatige, alles overheersende betekenis van bepaalde fenomenen.

Na de kleuterperiode en de schoolrijpheid, rond het 6^e of 7^e jaar, komt het prestatiestreven tot ontplooiing. Zonder dit ontwaken blijft de school een peuterspeelklas; na het ontwaken van dit streven krijgt het leren betekenis voor het kind en leert het met ijver, overgave en verbazing over alles wat de volwassene allemaal kan. Wie kinderen hun autoriteitsbehoefte onthoudt, doet ze te kort. De begeleiding van het kind slaat aan wanneer het beantwoord wordt met de intrinsieke wens tot ver te willen. De kleuter voedt zichzelf op in het spel! Het is een meester in zelfleerzaamheid. Alles in de buurt omgeving wordt gebruikt op eigen, originele wijze. Zie hoe elk kind anders speelt met hetzelfde voorwerp om dat te leren wat het op dit moment nodig heeft, om later als volwassene iets eigens in de wereld te brengen. Volwassenen geven het kind verstandig spelmaterial waar mee het spelenderwijs van alles leert wat van belang is voor later. Deze wereld is een open wereld, geen voorgestructureerde wereld. Het spel voert tot ervaringen die een antwoord zijn op de eigen vraagstelling. Het spel in zijn open vorm schept de mogelijkheid op de eigen wijze creatief te zijn en niet op de wijze, waarop onderwijstechnologieën menen dat alle kinderen verplicht creatief moeten zijn. Het spel brengt deze ervaringen en creatieve oplossingen bovendien op het moment dat het kind er in zijn individuele ontwikkelingsgang aan toe is. Zie hoe een kleuter hetzelfde speelgoedje in de loop van een aantal maanden telkens anders gebruikt. Opvoeden en onderwijs geven aan jonge kinderen stimuleert als het 'onderwijzend personeel' zelf creatief staat in de reële pedagogische situatie *hier en nu*, van deze groep kinderen, op deze ochtend, met deze pedagoog. Creativiteit kan niet worden ingeblikt in de systematische stappen van het geprogrammeerde onderwijs met de multiple choice proefwerken. Creativiteit kent geen logische efficiëntie; het maakt omwegen, waarlange pas het wesenlijke ontdekt wordt. De mens in de creatieve situatie gebruikt meer energie dan strikt nodig is om het doel te bereiken. Maar deze overschot-energie is de kracht die ontwikkeling naar een toekomst op gang brengt. Achteraf kan men de werkmethode om tot de gevonden oplossing te komen analyseren. Maar zodra men deze 'beste methode' gaat toepassen, in de opvoeding

of later in het werk, dan is men per definitie met meer creatief maar herhalend bezig. Herhalende arbeid kan door machines worden gedaan; voor creatieve geesten is het als zodanig geestdodend. Voor kinderen is reproduceren soms een te gemakkelijk leerproces, het doet geen beroep op de creativiteit voor een aantal jaren van de biografie. Wanneer generaties zo zijn opgevoed slijt de behoefte aan creatieve arbeid! Kind mogen zijn is voor de wordende mens de kans zich eigen te maken wat die ontwikkelingsfase te bieden heeft. Ieder kind rijpt in eigen tempo, er zijn vroeg- en laatbloeiers en soms is er correctieve hulp nodig. Het te vroeg aanspreken van het prestatievermogen bij geprogrammeerd kleuteronderwijs, sluit de rijpingsperiode van experimenteren met de hoogten en diepten van het sympathie- en antipathie beleven van het vrije open spel af. Een tendens om het kind-zijn in te korten als bloemen vóór de bladvorming en vruchten vóór de bloei heeft gevolgen voor de levensloop. Denk aan de levensvreugde of levensangst die in de diepste lagen van ons bewustzijn zetelt en de grondtoon van ons leven bepaalt. Het eerste wat de pasgeborene bemerkt is de zekerheid van de regelmaat: slapen, waken, drinken, verschoond worden en slapen. Het kind leert te vertrouwen op de omgeving. De tweede ervaring is de meerdere of mindere gevoelswarmte = liefde die het bij deze regelmatige ontmoetingen ondervindt. In het nog onbewuste zielenleven ontstaat de verwarmende zekerheid: *Je bent welkom op deze aarde. Iedereen houdt van je en is blij dat je erbij gekomen bent.* Vertrouwen en warme zekerheid als existentiële ervaringen leggen in het eerste levensjaar het fundament van de biografie. Hier ontstaat de latere 'kracht' om ondanks tegenslagen vertrouwen te behouden in de *goedheid* van het leven of een angstgevoelige 'ondertoon' die je leven begeleidt. Levensvreugde en vertrouwen is meer dan een lustbeleving in freudiaanse zin. Het is de vrucht van een vermenschlijkte lust die tot levensliefde is uitgegroeid.¹

¹ VGL. William James: *Vormen van religieuze ervaring*, hoofdstuk v: *De zieke ziel* en vi: *De gespleten persoonlijkheid en zijn eenwordingsproces*, Amsterdam 2010 p.99-144; James introduceerde de term *Once Born & Twice Born*.

EMOTIONELE VERWAARLOZING

Onregelmatige verzorging, koele rationele, onpersoonlijke ontmoeting met het kind, wisselende begeleiders bemoeilijken de band en de verstandhouding tussen kind en volwassene als een rotsblok op het levenspad. Onlustgevoelens voeden het wantrouwen. *Emotionele verwaarlozing* leidt tot ontwikkelingsobstakels die later naar boven komen. Het *systeem*, de omgeving, legt het fundament voor de grondtoon van de komende biografie, in het door geluksgevoelens gedragen spel van woordjes en lachjes over en weer. En dan komt de ontdekking van de wereld door *het creatieve open spel*. Wanneer het kind in staat is een spel dat de vorige dag afgebroken werd de volgende dag voort te zetten, begint het kind schoolrijp te worden. Het prestatieprincipe is gezonde wijze aan het doorbreken. In de dagdroom van het schoolkind wordt al fantaserend geoefend wat later tot creativiteit in beroep en omgangslaan wordt. Worden alleen intellectuele vermogens ontwikkeld, dan verschrompelen fantasiekrachten en zijn er na het dertigste jaar klachten over moeite met persoonlijke contacten, vereenzaming en gebrek aan initiatieven. ~~Onvoldoende regelmaat en nestwarmte~~ in de eerste jaren leggen een grijze sluier van licht depressieve onlustgevoelens over het leven. Onvoldoende voeding en ontplooiing van de fantasie op de basisschool geeft een sociale vereenzaming en het gevoel dat *mij niets nieuws invalt*.

Na het tiende jaar begint met de naderende puberteit een negatieve fase. De oorzaak ligt in een stap op de weg naar individuatie die in het verhoogde zelfbeleven vervreemdt van de tot nu toe van zelf geaccepteerde omgeving. De kritiek op de meest geliefde mensen wordt niet gespaard en velen spelen met de gelachte: *Zijn dit wel mijn echte ouders? Ben ik niet een aangenomen kind? Waarom zouden ze anders zo boos tegen mij zijn?* ~~De doorbraak naar de puberteit veegt deze gevoelens van de kaart.~~ Er is nu wel iets anders te beleven en te overdenken. Een nieuwe wereld die niet meer vanzelf aanvaard kan worden, maar waarin de eigen zingeving noodzakelijk wordt om zich te kunnen handhaven. Na de beginnende adolescentie gaat de wereld open voor de jongvolwassene. Het kind-zijn is voorbij, het volwassen-zijn nog niet verwerkelijkt.

Is de ondergrond voor een gezond levensvertrouwen in de eerste levensjaren gelegd, dan zal deze verkenning een positief karakter dragen. Is in de basisschooljaren de fantasievolle prestatievreugde gewekt, dan zal deze verkenning een actief karakter hebben. Elk eigen idee zal dan een ideaal kunnen worden.

Negativiteit ten opzichte van de omringende wereld, al teveel opgaan in de passiviteit van het opgaan in virtuele werelden van de vermaaksindustrie zijn de vruchten van manco's in de voorafgegane perioden. De eigen zingeving wordt nu ontwikkeld, maar heeft vaak een te slechte ondergrond om door te kunnen breken. Een vertrouwen op eigen creativiteit en een rijk innerlijk leven zijn de grondslagen voor een gezonde individuatie in deze adolescentiejaren. *<Het menselijk leven bestaat uit drie periodes: twintig jaar om te leven, twintig jaar om te vechten en twintig jaar om wijs te worden. Daarna breekt de leeftijd van volledig mens-zijn aan.>*

Wat is de invloed van de leerperiode tussen de 20 tot begin 40, de 'knokperiode'? Alles wat het kind heeft opgenomen uit zijn omgeving door nabootsing, liefde voor 'de veilige meerdere' en wisselwerking met de omringende cultuur leeft in de ziel van deze jonge mensen. De inhoud van eerdere keuzen zijn nog niet door het eigen ik verwerkt en tot een eigen binnenwereld omgevormd. – Dit omwerken tot een eigen binnenwereld is de belangrijkste taak voor de middelste levensfase. Het is een onderdeel van de periode van *knokken* met zichzelf en later met de buitenwereld. Wie deze volgorde omdraait merkt snel dat er tegen de buitenwereld geen verweer is opgebouwd.

Wat in de eerste jaren van buiten kwam en opgenomen kon worden, komt in de middenfase uit de ondergronden van het onbewuste naar boven en kan nu verwerkt worden tot een eigen zijnsvorm.

Rond het twintigste jaar is de mens biologisch volgroeid, rond het veertigste zijn wij karakterologisch volwassen en aan het einde van de derde fase, na het zestigste jaar, kunnen wij de zin van ons leven overzien. De overgang van adolescentie naar de eerste volwassenheid is een glijdende overgang. Wat eerst nog een tamelijk theoretische verhouding tot cultuur

EVENWICHTIGE DENKGEEST

was, verinnerlijkt zich tot een direct gevoelsmatig reageren in sympathie en antipathie, in lust en onlust:

Himmelhoch jauchzend, zum Tode betrübt (Goethe was toen 27 jaar).

In deze jaren werkt nog een overschot van vitale krachten waardoor we over teleurstellingen worden heen geholpen: een levensfase van vitaal-psychische strevingen, als de fase van de ontwikkeling van de gewaarwordingsziel, het vermogen om op de wereld met eigen innerlijke impulsen te reageren. Hier wordt de eerste metamorfose voltrokken van de biologische lust- onlustbelevingen in de ~~verpersoonlijkte~~ gevoelens van vreugde en verdriet, enthousiasme en verontwaardiging.

In de mens wordt nu de grondslag gelegd voor een min of meer doorleefde eigen geesteshouding vanuit de in de jeugd jaren vergaarde rijkdom aan gevoelens. Nieuw is het ~~doorleven van~~ vreugde en verdriet en het ervaren van het vermogen tot vreugde en lijden.

Deze jaren zijn een soort *gezellentijd*, waarin rondgetrokken wordt om nieuwe ervaringen op te ~~doen en te~~ toetsen. En dit alles wordt gedragen door expansieve levenskrachten. Rond het 28^e jaar loopt dit proces in deze vorm af om door te werken op de achtergrond van latere levensfasen.

In de periode rond het 30^e jaar en daarna kunnen van binnenuit andere levenservaringen naar boven komen. Wat in de schooljaren aan grondslag gelegd werd voor het prestatievermogen wordt nu tot hoofdzaak voor de verdere innerlijke ontwikkeling. De mens gaat als het ware terug in de verwerking van zijn ervaringen en is rond het 40^e jaar bezig is met de weerslag van de eerste levensjaren. De kwaliteit van het prestatiestreven is afhankelijk van het evenwicht tussen egoïstische geldingsdrang, altruïstisch gemeenschapsstreven en de balans tussen creativiteit en reproductie. Bij ~~een gebrek aan innerlijke vervulling vervalt de mens in deze fase in carri-~~

ère jacht en machtsstreven. Is dit een symptoom van angst voor de innerlijke leegte zodra het naar buiten gerichte streven op zou houden? De periode van de zakelijke, verstandelijke ontwikkeling is ook te richten op een nuchter-kritische houding tegenover zichzelf en op de ontwikkeling van een gezonde, evenwichtige *denkgeest*, die het de dertiger mogelijk maakt,

KIEZEN TUSSEN ANGST OF VERTROUWEN

om als Dante en Faust, het leven tot dan toe te overzien om daaruit kracht en verlangen te ontwikkelen voor nieuwe doelstellingen. De jonge veertiger staat dan voor de taak de nieuwe doelstelling te incorporeren in de zingeving. In deze fase dringen diepe lagen van het onbewuste door tot in het bewustzijn. Krachten die gewekt zijn in de meest ontvankelijke periode van het jonge leven waarin vertrouwen en creatieve spelen de eerste metamorfosen zichtbaar werden. De confrontaties, deze ontmoetingen leiden tot berusting en existentiële crisis. Overwint het onlustbeleven, de *tædium vitæ*, de uitzichtloosheid of overleeft de vreugde en dankbaarheid dat het leven opengaat voor levensgebieden die nu echt worden ontsluitd? Volwassenheid wordt niet onherroepelijk in de jeugd bepaald. De verwerking van jeugdervaringen is onderdeel van een dramatisch geschenk waardoor positieve vermogens zich hervormen en negatieve worden aanvaard als weerstanden waardoor groei en ontwikkeling mogelijk werden. Een ongelukkige jeugd leidt niet automatisch tot een mislukte volwassenheid. Baudelaire, Balzac, Dickens, Beatrix Potter, Kenneth Clark, Andersen hebben jeugdervaringen verwerkt en omgezet in creativiteit.

Opvoeding van buitenaf wordt afgelost door zelfopvoeding. Een zelfopvoeding, een systematische innerlijke ontwikkeling, richt denken, voelen en willen bewust op zelfgestelde taken, zodat deze steeds meer instrument kunnen worden in dienst van het ik van de mens. De weg van innerlijke ontwikkeling is de weg naar het totale zelf, steeds in ontwikkeling in dienst van de humaniteit en vol compassie. Dit zelf geeft de kans om *wijs te worden*. Op deze weg komt de overwinnende mens dan in de fase tussen de vijftig en de zestig, in *the age of the eminent leaders*. Het is de fase waarin we kiezen tussen *angst of vertrouwen*. Het samen laten gaan van deze twee is onmogelijk gebleken. De negativiteit uit te roeien is mislukt. De mogelijkheid om vertrouwen te heroveren is nog steeds aanwezig. Deze jaren kunnen ook de mislukte leiders, de kleine zich groot voelende dictators, de misantropen voortbrengen. Deze konden de weg tot de levenspositiviteit niet waar maken. De last was te zwaar, de kracht niet toereikend en dit is niet alleen een privé-aangelegenheid, want zij zijn het die in

het sociale leven weer zoveel anderen hinderen op hun levensweg. Wie na een lang leven op zijn jeugd terugkijkt, ziet in zijn ervaringen daar reeds een voorspiegeling van de *Leitmotive* van het leven. Immers, dat wat goed of fout rondom en aan het kind gebeurt, wordt reeds door het wordende zelf geselecteerd toegelaten. Wanneer je ziet hoe verschillende kinderen dezelfde gebeurtenis beleven, dan krijgt men een blik voor die selecterende kracht van het zelf, dat soms heel erge dingen ongemerkt voorbij laat gaan en dan weer kleinigheden voor ons tot centrale levenservaringen maakt.

Wanneer houdt iemand op kind te zijn en wanneer is hij volwassen? Welnu, relatief volwassen kan de mens zijn op iedere leeftijd. Men kan als tienjarige volwassen zijn of onvolwassen, als men zich als een kleuter gedraagt. Je kunt op 20-, 40- en 50-jarige leeftijd volwassen zijn, of niet. Een 60-jarige die zich gedraagt als een 20-jarige is *wel oud maar niet wijs*. Uit *Hondenmuziek*: ‘Rachmaninov, ben je nou helemaal gek? Dat slaat nergens op, ga je schoolgeld terughalen, sukkel, hufter, prutser.’ (Maarten ‘t Hart: 2016)

Volwassenheid is een relatief begrip, volwassenheid groeit met ons mee en krijgt telkens een andere inhoud en andere vormen. Meerderjarigheid echter is een juridisch begrip, dat ten onrechte een volwassenheid voor een ieder op een bepaalde leeftijd suggereert.

Onder invloed van de emancipatie-ideologie zijn er tendensen ontstaan de minderjarigheid geheel af te schaffen en het kind op elke leeftijd mondig te verklaren of deze, al of niet getrapt, steeds vroeger toe te kennen. Te vroege belasting op intellectueel, emotioneel en intentioneel gebied roept zwaardere verstoringen van de ontwikkeling op dan een te late mondig-verklaring. Wie kind mag zijn in een omgeving die het kind kind láát zijn, die heeft de beste voorwaarden meegekregen om volwassen te kunnen worden in een wereld, die volwassenen dringend nodig heeft.¹

¹ VGL. Bernard Lievegoed: *Kind mogen zijn, volwassen kunnen zijn* in *De kleuter in de gevarenzone*, Zeist 1982

Peter Schumacher, NRC-Handelsblad 11-09-1979

IN AMERIKA, SCANDINAVIË EN EEN GROEIEND AANTAL ANDERE LANDEN IS PROF. VIKTOR FRANKL UIT WENEN MET ZIJN LOGOTHERAPIE EEN BEGRIP BIJ DEGENEN DIE ZICH BEZIGHOUDEN MET PSYCHOTHERAPIE. Hier in Nederland is hij een betrekkelijke nieuwkomer. Vorige week was Frankl, voor een congres op zijn gebied, even in Nederland, onder meer om één van zijn onlangs hier verschenen boeken, dat in Nederlandse vertaling de ietwat banale titel *De Zin van het Bestaan* draagt, te introduceren. Dat gebeurde op een informele bijeenkomst in de hal van een Amsterdams hotel. De kleine, grijze man van ver in de zeventig vertelde over zijn methode om mensen met depressies en fobieën te genezen:

Ik durf te beweren, dat niets ter wereld een mens zo zeer kan helpen om zelfs de gruwelijkste levensomstandigheden te verdragen, als de wetenschap dat zijn leven inhoud en betekenis heeft.

Die gruwelijke omstandigheden waar Frankl over spreekt heeft hijzelf vier jaar lang als jood in Duitse concentratiekampen ondervonden. Hij overleefde die verschrikkingen door te begrijpen dat zijn lijden een doel had. Dat doel was: overleven. De afschuwelijke ervaringen staan functioneel wijze beschreven in *De Zin van het Bestaan*, hebben hem ervan overtuigd dat slechts zijn logotherapie (van het Griekse *logos* = logica, betekenis, maar méér dan dat) psychiatrische patiënten afdoende kan genezen. Het bezwaar van Frankl tegen de meeste andere psychoanalytische methoden is dat de mensen wordt geleerd zich volkomen op zichzelf te concentreren en zichzelf te onderzoeken, of de oorzaken voor hun kwalen te zoeken bij jeugdervaringen of de sociaal-economische toestand, waarin zij verkeren of verkeerden. *Nee*, zegt Frankl, *probeer te doorgronden wat het nut van je bestaan op aarde is*. Het kan de liefde zijn tot een ander of het werk dat je doet. In zijn boek geeft hij daar een aantal voorbeelden van. Tijdens ons gesprek vertelt hij over een vrouw die al jaren last had van depressies en de hand aan zichzelf wilde slaan. Frankl zei dat ze dat niet moest nalaten. *Maar ik heb een kind, dan kan ik zoiets toch niet doen!* antwoordde zij. Toen bleek ze dus wel een doel in het leven te hebben.

In Amerika, Scandinavië en een groeiend aantal andere landen is prof. Viktor Frankl uit Wenen met zijn logotherapie een begrip bij degenen die zich bezighouden met psychotherapie. Hier in Nederland is hij een betrekkelijke nieuwkomer. Vorige week was prof. Frankl, vanwege een congres op zijn gebied, even in Nederland, ondermeer om één van zijn onlangs hier verschenen boeken, dat in Nederlandse vertaling de ietwat banale titel „De Zin van het Bestaan“ draagt, te introduceren. Dat gebeurde op een informele bijeenkomst in de hal van een Amsterdams hotel.

De kleine, grijze man van ver in de zeventig vertelde over zijn methode om mensen met depressies en fobieën te genezen: „Ik durf te beweren, dat niets ter wereld een mens zo zeer kan helpen om zelfs de gruwelijkste levensomstandigheden te verdragen, als de wetenschap dat zijn leven inhoud en betekenis heeft“.

Die gruwelijke omstandigheden waar Frankl over spreekt heeft hijzelf vier jaar lang als jood in Duitse concentratiekampen ondervonden. Hij overleefde die verschrikkingen door te begrijpen dat zijn lijden een doel had. Dat doel was: overleven. De afschuwelijke ervaringen die op functionele wijze staan beschreven in De Zin van het Bestaan, hebben hem ervan overtuigd dat slechts zijn logotherapie (van het Griekse logos = logica, betekenis, maar méér dan dat) psychiatrische patiënten afdoende kan genezen.

Het bezwaar van Frankl tegen de meeste andere psychoanalytische methoden is dat de mensen wordt geleerd zich volkomen op zichzelf te concentreren en zichzelf te onderzoeken, of de oorzaken voor hun kwalen te zoeken bij jeugdervaringen of de sociaal-economische toestand, waarin zij verkeren of verkeerden. „Nee“, zegt Frankl, „probeer te doorgronden wat het nut van je bestaan op aarde is“. Het kan de liefde zijn tot een ander of het werk dat je doet.

In zijn boek geeft hij daar een aantal voorbeelden van. Tijdens ons gesprek vertelt hij van een vrouw die al jaren last had van depressies en de hand

aan zichzelf wilde slaan. Frankl zei dat ze dat niet moest nalaten. „Maar ik heb een kind, dan kan ik zo iets toch niet doen!“ antwoordde zij. Toen bleek ze dus een doel in het leven te hebben.

Redding

De mens bezit volgens Frankl de merkwaardige eigenschap slechts te kunnen leven met een toekomstbeeld voor ogen. In de moeilijkste ogenblikken van zijn leven is dit levens zijn redding, hoewel hij zich soms moet dwingen dit gestelde doel voor ogen te houden. In het verlengde van deze theorie ligt de stelling van Frankl dat bij genezing van psychiatrische patiënten niet gestreefd moet worden naar een spanningloze toestand die evenwicht suggereert. Die spanning moet gehandhaafd worden, want er is behoefte aan een stimulant van potentiële betekenis.

Er moet immers een ideaal in je leven in vervulling gaan. Mensen die de zin van het bestaan hebben verloren en onrustig worden door hun innerlijke leegte, bevinden zich in een toestand die Frankl het existentiële vacuüm noemt. Dit uit zich vaak in verveling. Een verschijnsel dat nog toe zal nemen nu de werkloosheid stijgt en veel mensen niet weten wat te doen met hun vrije tijd. Volgens Frankl zijn verchripsel als zelfmoord (de belangrijkste doodsoorzaak bij Amerikaanse studenten, zegt Frankl), jeugdmisdaad en alcoholisme alle te te herleiden tot het zich bevinden in een existentiële vacuüm.

De wil-tot-betekenis wordt nog al eens vervangen door wil-tot-macht en het verlangen naar geld. Een andere mogelijkheid die voorkomt bij pogingen dat existentiële vacuüm op te vullen is wat Frankl noemt de wil-tot-lust. In de meer extreme vorm kan men dan ook stellen dat de libido bij het existentiële vacuüm domineert.

Primair

De logotherapie beschouwt liefde niet als nevenverschijnsel van seksuele drijven in de zin van sublimering. Liefde, zo stelt Frankl, is een even pri-

'Overleef alleen als het leven betekenis heeft'

Door Peter S.
redacteur NRC

mair verschijnsel als seksualiteit. De zin van het bestaan kan vervuld worden door liefde, zegt hij. Immers, door een ander te beminnen ontwaren de mensen hun potentiële mogelijkheden die nog wachten op verwezenlijking.

Een heel belangrijke functie in het zoeken naar de zin van het bestaan is het kader van de Derde Weense School van de psychotherapie (na Freud en Adler), zoals Frankl's logotherapie wordt genoemd, is het lijden. Het lijden is niet langer lijden, vindt Frankl, op het moment dat men zich de betekenis van dat lijden realiseert, bijvoorbeeld in de zin van een offer. Nuchter voegt hij daaraan toe dat lijden natuurlijk

Dr. Viktor E. Frankl

leven is zinvol bestaan is heeft'

chumacher
Handelsblad

uitsluitend zin heeft als het onafwendbaar is.

In het boek van Frankl openbaart zich een paradox. Rijdszijden lang beschrijft hij hoe hij door de „zin“ van zijn lijden in te zien de periode van het Nazi-werkkamp weet te overleven.

Tevens maakt hij melding van het aantal malen dat het toeval hem niet in de gaskamer deed belanden. In het tweede deel van zijn boek vertelt hij over wat er door hem heen gaat op een moment dat hij denkt te zullen bezwijken. „Toch had ik“, schrijft hij dan, „toek in deze kritieke situatie andere problemen dan mijn kameraden. Zij vroegen zich af: „Zullen we het kamp overleven? Want als

dit niet zo is, heeft ons lijden geen zin'. Mij stond echter de vraag voor ogen: Heeft al dit lijden, al dit sterven om ons heen enige betekenis? Want als dit niet zo is heeft overleven evenmin betekenis, aangezien een leven dat afhankelijk is van het toeval - of men weet te ontsnappen of niet - uiteindelijk niet de moeite waard is te worden geleefd."

Angst

Een ander aspect waarover Frankl in zijn boek wijsheden verkondigt is de anticiperende angst, dat wil zeggen dat dikwijls juist die dingen gebeuren waarvoor men bang is. In dit verband vooroorlooft Frankl zich te variëren op de uitdrukking „de wens is de vader van de gedachten“ door te poneren: de angst is de moeder van het gebeuren. Deze hyper-intentie, bijvoorbeeld om een orgasme te krijgen of klaar te komen, faalt als je het zelf te veel en te graag wilt, zegt hij. „Lust“, zo schrijft Frankl dan ook, „is en blijft een nevenschijnsel, een bijproduct, dat vernietigd en bedorven wordt zodra het tot doel wordt gesteld“.

Frankl doet tenslotte een felle aanval op iedereen, en dat zijn er heel wat, die de menselijke geest zien als een mechanisme. Want dat heeft de consequentie dat de therapie van geesteszieken een soort techniek is. Frankl gelooft dat het tijdperk van de verpsychologiseerde geneeskunde ten einde loopt en dat de gehumaniseerde psychologie, waartoe zijn eigen logotherapie behoort, krachtig veld wint. Zijn psychiatisch credo is dan ook: een ongeneeslijk psychologisch mena verliest wellicht zijn bruikbaarheid, maar behoudt zijn menselijke waardigheid. Frankl voegt daaraan toe, dat als de menselijke geest, die door tal van oorzaken in de war is geraakt, uitsluitend wordt benaderd als een beschadigde hersenmachine, euthanasie gerechtvaardigd zou zijn.

Aan het eind van het boek zegt deze man - die ondanks of misschien juist door zijn ervaringen in verschillende Duitse Nazi-kampen toch optimist is gebleven over de toekomst van het menselijk individu - dat

het weliswaar de mens is geweest die de gaskamers heeft uitgevonden, maar dat het ook de mens is geweest die die gaskamers waardig heeft bestreden, soms met het Onze Vader of Shema Yisrael op de lippen.

Hoevel het boek De Zin van het Bestaan (het kwam uit bij Kooyker - Wetenschappelijke Uitgeverij in Rotterdam) zeker waard is gelezen te worden, was een directe confrontatie met Viktor Frankl aangenaam. Hij weet dan onder het kritische vuur van vragen beef te relativeren en ziet in dat zijn „uitvindingen“ weinig afwijken van de oude wijsheden, terwijl hij in zijn boek af en toe neigt naar een storend soort zelfingenomenheid.

Overtuigender dan menige frappante succes-story uit zijn boek klonk zijn verhaal over de gedetineerden in de Amerikaanse St. Quentin gevangenis. Zij worden regelmatig bezocht door psychotherapeuten. In tegenstelling tot Frankl trachten deze mensen de gevangenen te overtuigen van het feit dat ze hun lot voornamelijk te danken hadden aan hun milieu, het systeem en andere invloeden.

Frani daarentegen liet hen hun huidige situatie aanvaarden en probeerde hen ervan te overtuigen, dat ondanks de soms lange gevangenisstraf of de elektrische stoel die hen wacht, het leven een betekenis kan hebben en zin heeft. Hij sprak vanuit zijn eigen kampervaringen onder de Nazi's. Frankl zei ontroerd te zijn geweest over de reacties van de gevangenen die eindelijk eens een man hadden ontmoet die niet probeerde uit te leggen hoe ze misdadigers waren geworden, maar die op grond van eigen ervaring een methode aanreikte om verder te leven. Zulke reacties versterkten Frankl en zijn inmiddels vele tienduizenden bewonderaars in de overtuiging dat hij op de goede weg is.

Ongetwijfeld slaat Frankl's benadering van de menselijke geest bij velen aan, maar de manier waarop hij bepaalde dingen beschrijft in zijn boek (de andere 22 boeken ken ik niet) wekken nog wel eens de suggestie dat logotherapie een soort psychotherapeutische wonderolie is.

Redding

De mens bezit volgens Frankl de merkwaardige eigenschap slechts te kunnen leven met een toekomstbeeld voor ogen. In de moeilijkste ogenblikken van zijn leven is dit tevens zijn redding, hoewel hij zich soms moet dwingen dit gestelde doel voor ogen te houden. In het verlengde van deze theorie ligt de stelling van Frankl dat bij genezing van psychiatrische patiënten niet gestreefd moet worden naar een spanningloze toestand die evenwicht suggereert. Die spanning moet gehandhaafd worden, want er is behoefte aan een stimulan van potentiële betekenis

Er moet immers een ideaal in je leven in vervulling gaan.

Mensen die de zin van het bestaan hebben verloren en onrustig worden door hun innerlijke leegte, bevinden zich in een toestand die Frankl het existentiële vacuüm noemt. Dit uit zich vaak in verval. Een verschijnsel dat nog toe zal nemen nu de werkloosheid stijgt en veel mensen niet weten wat te doen met hun vrije tijd. Volgens Frankl zijn verschijnselen als zelfmoord (de belangrijkste doodsoorzaak bij Amerikaanse studenten, zegt Frankl), jeugdmissdaad en alcoholisme alle te herleiden tot het zich bevinden in een existentieel vacuüm.

De *wil-tot-betekenis* wordt nog al eens vervangen door *wil-tot-macht* en het verlangen naar geld. Een andere mogelijkheid die voorkomt bij pogingen dat existentiële vacuüm op te vullen is wat Frankl noemt de *wil-tot-lust*. In de meer extreme vorm kan men dan ook stellen dat de libido bij het existentiële vacuüm domineert.

Primair

De logotherapie beschouwt liefde niet als nevenverschijnsel van seksuele driften in de zin van sublimering. Liefde, zo stelt Frankl, is een even primair verschijnsel als seksualiteit. De zin van het bestaan kan vervuld worden door liefde, zegt hij. Immers, door een ander te beminnen ontwaren de mensen hun potentiële mogelijkheden die nog wachten op verwezenlijking. Een heel belangrijke functie in het zoeken naar de zin van het bestaan in het kader van de *Derde Weense School* van de psychotherapie (na Freud en Adler), zoals Frankls logotherapie wordt genoemd, is het lijden. Het lijden is niet langer lijden, vindt Frankl, op het moment dat men zich de betekenis van dat lijden realiseert, bijvoorbeeld in de zin van een offer. Nuchter voegt hij daaraan toe dat lijden natuurlijk uitsluitend zin

heeft als het onafwendbaar is. In het boek van Frankl openbaart zich een paradox. Bladzijden lang beschrijft hij hoe hij door de 'zin' van zijn lijden in te zien de periode van het Nazi-werkkamp weet te overleden. Tevens maakt hij melding van het aantal malen dat het toeval hem niet in de gaskamer deed belanden. In het tweede deel van zijn boek vertelt hij over wat er door hem heen gaat op een moment dat hij denkt te zullen bezwijken. *Toch had ik, schrijft hij dan, ook in deze kritieke situatie andere problemen dan mijn kameraden.*

Zij vroegen zich af: 'Zullen we het kamp overleven? Want als dit niet zo is, heeft ons lijden geen zin'. Mij stond echter de vraag voor ogen: Heeft al dit lijden, al dit sterven om ons heen enige betekenis? Want als dit niet zo is heeft overleven evenmin betekenis, aangezien een leven dat afhankelijk is van het toeval – of men weet te ontsnappen of niet – uiteindelijk niet de moeite waard is te worden geleefd.

Angst

Een ander aspect waarover Frankl in zijn boek wijsheden verkondigt is de anticiperende angst, dat wil zeggen dat dikwijls juist die dingen gebeuren waarvoor men bang is. In dit verband veroorlooft Frankl zich te variëren op de uitdrukking *de wens is de vader van de gedachten* door te peneren: de angst is de moeder van het gebeuren. Deze hyperintentie, bijvoorbeeld om een orgasme te krijgen of klaar te komen, faalt als je het zelf te veel en te graag wilt, zegt hij. *Lust*, zo schrijft Frankl dan ook, *is en blijft een nevenverschijnsel, een bijproduct, dat vernietigd en bedorven wordt zodra het tot doel wordt gesteld.*

Frankl doet tenslotte een felle aanval op iedereen, en dat zijn er heel wat, die de menselijke geest zien als een mechanisme. Want dat heeft de consequentie dat de therapie van geesteszieken een soort techniek is. Frankl gelooft dat het tijdperk van de verpsychologiseerde geneeskunde ten einde loopt en dat de gehumaniseerde psychologie, waartoe zijn eigen logotherapie behoort, krachtig veld wint. Zijn psychiatrisch credo is dan ook: een ongeneeslijk psychotisch mens verliest wellicht zijn bruikbaarheid, maar behoudt zijn menselijke waardigheid.

Frankl voegt daaraan toe, dat als de menselijke geest, die door tal van oorzaken in de war is geraakt, uitsluitend wordt benaderd als een beschadigde hersenmachine, euthanasie gerechtvaardigd zou zijn. Aan het eind

van het boek zegt deze man – die ondanks of misschien juist door zijn ervaringen in verschillende Duitse Nazi-kampen toch optimist is gebleven over de toekomst van het menselijk individu – dat het weliswaar de mens is geweest die de gaskamers heeft uitgevonden, maar dat het ook de mens is geweest die die gaskamers waardig heeft bestreden, soms met het *Onze Vader* of *Shema Yisrael* op de lippen. Hoewel het boek *De Zin van het Bestaan* (Kooyker Wetenschappelijke Uitgeverij, Rotterdam) zeker waard is gelezen te worden, was een directe confrontatie met Viktor Frankl aangenamer. Hij weet dan onder het kritische vuur van vragen best te relativeren en ziet in dat zijn 'uitvindingen' weinig afwijken van de oude wijsheden, terwijl hij in zijn boek af en toe neigt naar een storend soort zelfingenomenheid. Overtuigender dan menige frappante successtory uit zijn boek klonk zijn verhaal over de gedetineerden in de Amerikaanse *St. Quintin* gevangenis.

Zij worden regelmatig bezocht door psychotherapeuten. In tegenstelling tot Frankl trachtten deze mensen de gevangenen te overtuigen van het feit dat ze hun lot voornamelijk te danken hadden aan hun milieu, het systeem en andere invloeden. Frankl daarentegen liet hen hun huidige situatie aanvaarden en probeerde hen ervan te overtuigen, dat ondanks de soms lange gevangenisstraf of de elektrische stoel die hen wacht, het leven een betekenis kan hebben en zin heeft. Hij sprak vanuit zijn eigen kampervaringen onder de Nazi's.

Frankl zei ontroerd te zijn geweest over de reacties van de gevangenen die eindelijk eens een man hadden ontmoet die niet probeerde uit te leggen hoe ze misdadigers waren geworden, maar die op grond van eigen ervaring een methode aanreikte om verder te leven.

Zulke reacties versterkten Frankl en zijn inmiddels vele tienduizenden bewonderaars in de overtuiging dat hij op de goede weg is.

Ongetwijfeld slaat Frankls benadering van de menselijke geest bij velen aan, maar de manier waarop hij bepaalde dingen beschrijft in zijn boek (de andere 22 boeken ken ik niet) wekken nog wel eens de suggestie dat logotherapie een soort psychotherapeutische wonderolie is.

zin betekent, is het volstrekt onmogelijk om voor een ander mens de zingevingsvraag te beantwoorden. ‘Het antwoord op deze vraag kun je alleen zelf vinden, aldus Frankl. Hoewel deze opvatting lijnrecht ingaat tegen de boodschap van sommige geloofsgemeenschappen die het als hun taak zien, anderen juist een pasklaar en universeel antwoord op de zingevingsvraag te verschaffen, biedt Frankl’s leer wel degelijk ruimte voor religie. Hij gaat uit van de vrijheid van de mens, die met het contragewicht van de verantwoordelijkheid in balans wordt gehouden, *Ieder krijgt zijn portie ellende en over de verdeling daarvan heeft de mens geen macht. Wel zijn we vrij in het kiezen van de houding die we aannemen ten opzichte van het lijden. Daarin ligt onze vrijheid en die geldt voor iedereen, ongeacht de omstandigheden waarin je leeft, luidt kort samengevat de visie van Frankl. Hij wijst zijn patiënten op de verantwoordelijkheid voor het hun toevertrouwde, eigen leven. Hoewel Frankl zelf gelooft in de goddelijke zin en oorsprong van het bestaan, laat hij het aan de patiënt over, te kiezen wie hij denkt dat hem het leven heeft toevertrouwd en aan wie hij uiteindelijk verantwoording schuldig is. In de logotherapie staat de deur naar de religie open, maar onze patiënten moeten zelf beslissen of zij door die deur gaan of niet, zei Frankl.*

DE 81-JARIGE WEENSE PSYCHIATER VIKTOR FRANKL WERKTE VIJFTIG JAAR AAN ZIJN LEER OVER DE ZOEKTOCHT NAAR DE ZIN VAN HET BESTAAN. Volgens Frankl leven we in een *existentieel vacuüm* en zien steeds meer mensen geen enkele reden meer om verder te leven. Zaterdag gaf hij een lezing over zijn leer, de logotherapie.

OPVOEDING

Hij verzet zich tegen het uitgangspunt van de psychoanalyse van Freud dat de mens sterk bepaald wordt door omstandigheden als bijvoorbeeld opvoeding en gedrag van de ouders. Dit is onjuist. We kunnen de omstandigheden inderdaad niet veranderen, maar wat we wel kunnen veranderen is onze houding ten opzichte van die omstandigheden, *ieder heeft de kracht in zich om een persoonlijke tragedie, zoals bijvoorbeeld een incestervaring, om te zetten in een persoonlijke overwinning, door je leven er niet in negatieve zin door te laten bepalen.*

GEEN PASSIVITEIT

Frankl, die tijdens zijn lezing met steeds grotere gedrevenheid en bewogenheid sprak, is de verpersoonlijking van zijn eigen leer. Hij beschouwt het als zijn opdracht om als overlevende uit het concentratiekamp een optimistisch en hoopgevend pleidooi te houden voor de waarde van het leven. Zijn patiënten krijgen niet de gelegenheid weg te zakken in passiviteit. *Bij mij liggen ze niet, zoals bij Freud, lui op een divan. Als je mij als psychiater hebt moet je rechtop zitten en actief zijn.* Hoe mooi dit ook klinkt, Frankl kreeg van zijn collega's het verwijt dat hij te autoritair is omdat hij zijn patiënten weliswaar niet het antwoord op de vraag naar de zin van het bestaan voorzegt, maar het ze wel in de mond legt doordat op zijn vragen die hij zijn patiënten stelt vaak maar één antwoord mogelijk is.

DRAADVERSPERRING

Toen in Auschwitz twee van Frankl's vrienden afscheid van hem namen omdat zij zich in de onder stroom staande draadversperring wilden werpen, zei hij: *Jullie zeggen dat je niets meer van het leven verwacht, maar denk je dat het leven ook van jullie niets meer verwacht?* Frankl's vrienden voerden hun plan niet uit. Later formuleerde de psychiater het zo: de mens moet de waarde van zijn of haar leven buiten zichzelf zoeken. Wat de mens tot mens maakt is immers het vermogen om buiten zichzelf waar te nemen, zoals een oog dat nooit zichzelf ziet en daarom juist optimaal functioneert. Een algemeen, voor iedereen geldend antwoord op de zingevingsvraag bestaat niet: *Vraag aan Karpow of Kasparow wat de beste zet is in het schaakspel, zullen ze je heel verbaasd aankijken en zeggen dat het van de partij, de stelling en de kracht van de tegenstander afhangt.* Zo is het ook met de vraag naar de zin van het bestaan.

HENRICUS CORNELIUS RÜMKE introduceerde in 1923 met *Phaenomenologische en klinisch-psychiatrische Onderzoekingen over het Geluksgevoel* de fenomenologische psychiatrie in Nederland. Honderd jaar later is er een revisie nodig. Damiaan Denys vat samen:

ACHTERGROND: De psychiatrie worstelt met subjectiviteit en met de rechtvaardiging van zichzelf als onderscheidende discipline.

DOEL: Herintroductie van de fenomenologische psychiatrie.

METHODE: Persoonlijke reflectie.

RESULTATEN: Een bijdrage leveren aan de fenomenologische psychiatrie door haar focus op subjectiviteit door:

- 1 Het integreren van de fenomenologische methode.
- 2 Het beklemtonen van de fenomenologische beschrijving.
- 3 Gebruik te maken van de fenomenologische neutraliteit.

CONCLUSIE: Door haar klemtoon op de subjectieve beleving biedt fenomenologie de psychiater een mogelijkheid om zich te bekwamen en onderscheiden van andere disciplines in de blijvende oefening van inzicht en begrip in mentale varianten.¹

100 JAAR GELEDEN werd de *fenomenologische psychiatrie* geboren. Om v.a. 1970 langzaam te verdwijnen.²

‘Er heerst een crisis van onverschilligheid, gelatenheid en onzekerheid in de psychiatrie. Het risico om te stranden in een wetenschappelijk niemandsland loert om de hoek. Psychiatrische bevindingen kunnen nu eenmaal niet uitgedrukt worden in statistische tabellen of computerdata.’³

Het einde van de fenomenologische psychiatrie is nooit echt aangetoond en misschien is ze ook nooit overleden. Wil ze opnieuw betekenis krijgen, dan moet ze gereanimeerd worden.

1 *Tijdschrift voor Psychiatrie* jrg. 60, 2018 № 9, (de toelichting is ingekort en toegespitst).

2 25 november 1922, tijdens het 63ste colloquium van de Zwitserse psychiatrische vereniging.

3 W. Janzarik 1976 *The crisis of psychopathology in Der Nervenarzt*, jrg. 47 № 2.

Maurice Merleau-Ponty schrijft over over Edmund Husserl's methode: *Fenomenologie is het onderzoek naar het wezenlijke en het bepalen daarvan zoals de essentie van de waarneming en de essentie van het bewustzijn. Ze probeert een directe beschrijving te geven van onze ervaring zoals die is, zonder enige verwijzing naar haar psychologisch ontstaan en naar de causale verklaringen die de wetenschapper, de historicus of de socioloog ervan kunnen geven. De fenomenologie betekent een terugkeer naar de dingen zelf: terugkeren naar deze, aan de kennis voorafgaande, wereld waarvan de kennis altijd spreekt en ten opzichte waarvan elke wetenschappelijke bepaling abstract, aanduidend en afhankelijk is, zoals de geografie dat is tegenover het landschap waarin we allereerst hebben geleerd wat een bos, een weide of een rivier is.*¹

DRIE STROMINGEN IN DE FENOMENOLOGISCHE PSYCHIATRIE

Fenomenologische psychiatrie blijft binnen medisch denkkaders en gebruikt fenomenologie als beschrijvende methode. Anderen ontleen nadrukkelijker methoden aan de fenomenologie, maar onthouden zich van causale uitspraken over mentaal lijden. Een derde groep neemt afstand van de psychiatrie en integreert de psychoanalyse, linguïstiek en antropologie voor een andere benadering van de lijdende mens. Karl Jaspers gebruikt in 1913 de fenomenologische methode om psychopathologie te benaderen. Hij wordt beïnvloed door Husserl en Dilthey en vindt navolging bij Rümke. Het begin van de fenomenologische psychiatrie is volgens de laatste:

*Het zich voor de geest brengen wat in de patiënt werkelijk gebeurt, hoe deze iets in het bewustzijn gegeven is, hoe het deze te moede is. Wanneer het erom te doen is het werkelijke beleven te leren kennen, is de methode van Jaspers de zuiverste. Het persoonlijk oordeel van de onderzoeker is zoveel mogelijk uitgesloten.*²

Karl Jaspers hanteert de fenomenologie om *subjectieve fenomenen zo objectief mogelijk te begrijpen*. De nadruk ligt op de bewuste beleving van de ander die door empathisch invoelen en begrijpen toegankelijk wordt.

Causale verklaringen zijn voor de neurowetenschappen.

¹ M. Merleau-Ponty, *Fenomenologie van de waarneming* (1945), Amsterdam 1997.

² H.C. Rümke *Psychiatrie 1*, Amsterdam, 1954.

KARL JASPERS' *KLEINE LEERSCHOOL: WETENSCHAP KENT GEEN VRIJHEID OMDAT HET WEZEN, MET SOCIALE VRIJHEID ONBEWIJSBAAR IS:*

Psychologie & sociologie hebben door overschuimende data grote invloed. Hun wetenschappelijke prestaties zijn groots; grotesk zijn hun misvormingen. Hun kennis is omgeven door verduisterende vaagpraat die de mens verzwakt in zijn oordeel door de versluiserende realiteiten. Als een woekerzwam tast het de menselijke *essentia* aan. **Marx** (*wetenschappelijk socialisme*) en Freud hebben, naast werkelijke kennis, valse en ruïneuze opvattingen over de mens gestalte gegeven. Hun kwakzalverige 'conclusies' lifften mee op hun academische prestige. Bij de misvorming van psychologie en sociologie tot *Gesamtwissenschaften* zien we bij hun volgelingen merkwaardige verschijnselen optreden. Als profeten boden zij een *materialistisch geloof* aan de 'jonge' seculariëren die het humanistisch gedachteniveau nog niet bereikt hebben.¹

De wil tot macht krijgt de voorrang boven de wil tot waarheid. Mensenkennis lijkt hen te verheffen. Alsof zij de soevereine kennis in pacht hebben, zien deze superieure geestelijke wereldheersers neer op de verlegenheid van de mens. Des te belachelijker omdat zij in morele zin ware dwergen zijn. *Appreciatie en compassie* zijn hun vreemd.

Totale Menschenkenntnis, also sprach der Gelehrter, beschikt over de mens. Op grond van reële kennis kunnen reële condities in zekere mate veranderen. Werk- en psychofysische omstandigheden kunnen wijzigen. De opvatting ontstaat dat de mens zelf, door menselijke kennis te veranderen, een te manipuleren wezen is.

Hun valkuil is dat, zodra de wetenschappelijke mogelijkheden overschreden worden, ze de neiging krijgen tot het depreciëren van de mens. Deze geletterden menen geloof en waarheid als empirisch object van hun wetenschap te kunnen uitputten, zij vernietigen beide.

Wat blijft is diffuus pseudo-geloof met ideeën die de mens ondergeschikt maken aan *führi*ge mensbeelden en haar oplost in quasi-geleerde eloquente cliché's en worden aan onszelf ontrukkt. – Humaniora wordt mogelijk door het filosoferen en maakt omgekeerd voor het filosoferen de weg vrij. Wij zijn afhankelijk van ons *psychofysisch* bestaan, van de toestand in de wereld, van ons verstand en bewustzijn en maken dit alles tot object van psychologie, sociologie en logica. Wij zoeken in deze bestaansvoorwaarden en in ons denken een onafhankelijk oriëntatiepunt... en filosoferen. Dan zien wij onszelf, en onze wereld waarmee wij verbonden zijn, als het punt waar wij onszelf zijn. Tot hier reikt geen enkele wetenschap, zeker niet de sociale.

Van hieruit ontvangen ook deze wetenschappen hun ware impuls en hun begrenste zin.²

¹ Volgens Paul Ricœur (Parijs 1969) behoren zij met Nietzsche tot de grote *meesters van het wantrouwen*.

DE DWALING VAN FREUD: *Durcharbeitung* van emoties, gevoelens en gedrag op intellectueel niveau.

² VGL. *Kleine leerschool*, hfst. VIII § 1 *Psychologie & sociologie* en § 6 *De wil tot macht*, Utrecht 1973².

DE FENOMENOLOGIE is een methode die een stijl aanreikt van een eigenheid zoals de verfijndheid van een professionele huisstijl.

Een stijl met de dubbele gevoelswaarde van een karakteristieke eigenheid.

Diep in haar hart zou ze willen dat de wereld háár benadert. Met een welhaast naïeve verwondering wil fenomenologie de oorspronkelijke ervaring voor zichzelf laten spreken, zichzelf laten zien. De houding is onbevangen en wordt als vanzelfsprekend ervaren en logisch bevonden. Ze behelst naast het alledaags perspectief op de wereld ook een professionele kijk. Het tijdelijk opzij schuiven van de alledaagse waarnemingen is de crux van de fenomenologie. Ze laat zekerheden verschijnen als vanzelfsprekendheden.

DE WERKELIJKHEID is de ruwe realiteit die weerstand biedt aan het verwezenlijken van betekenissen en verlangens. – De zinloosheid van de werkelijkheid openbaart zich vooral in grens fenomenen zoals onzin, waanzin en dood.

DE WERELD is een gemeenschappelijke creatie, verkregen door de werkelijkheid te verhullen achter een begrijpelijk en veilig netwerk aan betekenissen en verlangens. De persoonlijke kijk kan nooit volkomen tot voorwerp van gedachten worden genomen omdat het overdenken door onszelf wordt gekleurd. We hoeven onze persoonlijke kijk niet te verdoezelen, buiten het familiale om is het wel iets om rekening mee te houden.

HET IS ONDERDEEL VAN DENKEN ZONDER OORDELEN. Onze houding tot de wereld en de ander is subjectief gekleurd, zonder deze persoonlijke inbreng is er überhaupt geen verhouding mogelijk. In de ontmoeting met de psychiatrische patiënt brengt fenomenologie ons tot begrip van onze eigen tussenkomst en de wijze waarop we zelf auteur in het verhaal van de patiënt zijn.¹

Om te verhinderen dat de psychiatrie zich in de toekomst laat gidsen in een wetenschappelijk niemandsland, kan je, zoals Merleau-Ponty aangaf, door de fenomenologie laten leiden naar de wereld die voorafgaat aan de kennis, ten opzichte waarvan elke wetenschappelijke bepaling abstract, aanduidend en afhankelijk is. Zoals de geografie dat is ten aanzien van het landschap waarin we allereerst hebben geleerd wat een bos, een weide of een rivier is.

1 VGL: D. Denys, *Het tekort van het teveel*, Amsterdam 2020.

OVERSPANNEN?

De nieuwe Limburger 13-03-1958

WANNEER MEN AAN OVERSPANNENHEID LIJDT, IN ONZE TIJD GEEN ONBEKENDE ZIEKTE, DAN MOET MEN DEZE NEDERLANDSE UITGAVE VAN EEN SERIE RADIO-LEZINGEN, DIE DE BEKENDE WEENSE HOOGLERAAR, DR. VIKTOR FRANKL, OVER OVERSPANNENHEID DE ZIEKTEN VAN DE TIJDGEEST EN HUN GENEZING HEEFT GEHOUDEN, TER HAND NEMEN.

Niet alleen komt men dan tot een beter inzicht in deze geestesproblemen, maar men wordt van het lezen zelf al een stuk beter.

Professor Frankl benadert de vraagstukken op zeer populaire en concrete wijze en dringt steeds tot het wezen door. Hij biedt een tegenwicht tot de collectieve neurose van vandaag.

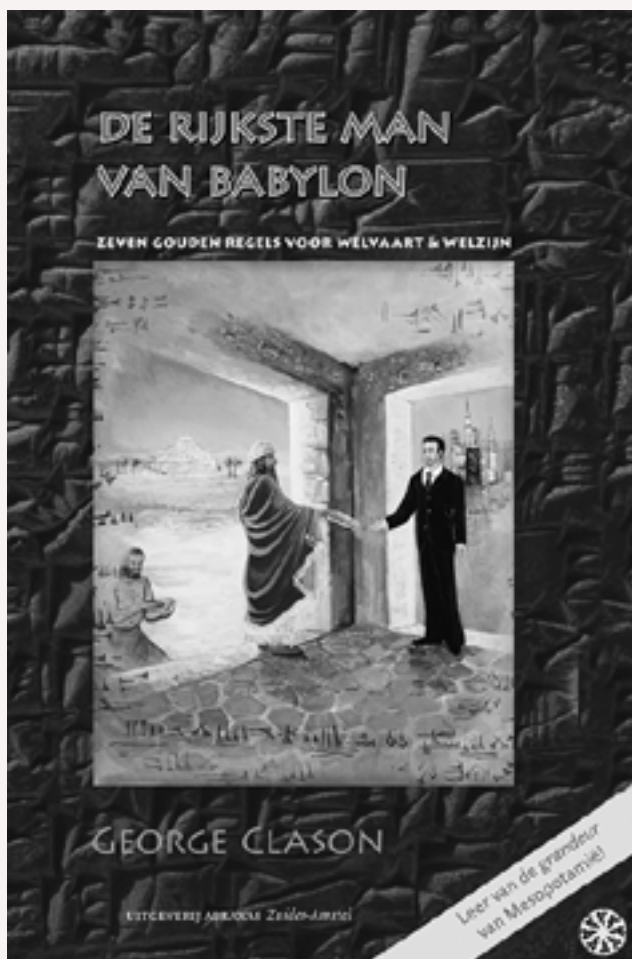
Van de besproken onderwerpen noemen wij het *ouder worden*, de *angst*, *slapeloosheid*, *zwaarmoedigheid*, *managerziekte*, *spiritisme* en *hysterie*. Een uitstekend werk.

Prof. dr. Viktor Frankl

Overspannen? Ziekten van de tijdgeest en hun genezing.

Uitgeverij Helmond 1958, 190 blz.

INSPIREREND ECONOMISCH HANDELEN OP BASIS VAN:

*Rendement
Plichtsbefef
Juiste keuzes
Mededogen.*

Door:

Schulden zo snel mogelijk af te lossen. Je uitgaven in toom te houden en verantwoord uit te geven. Bescherm je tegen verliezen. Zorg goed voor je intimi. Spreek geen kwaad over anderen. Leg je laatste wil vast zodat, als je ziel je lichaam achterlaat, jouw bezittingen eerlijk en naar behoren verdeeld worden.¹

Een respectabel mens heeft compassie met degenen die door tegenslag getroffen of gebroken zijn. Wees behulpzaam binnen redelijke grenzen en let op de behoeften van je naasten en neem als voorbeeld:

De rijkste man van Babylon!

¹ VGL. M. van Ess, Uruk. Altorientalische Metropole und Kulturzentrum, Berlin 2013.

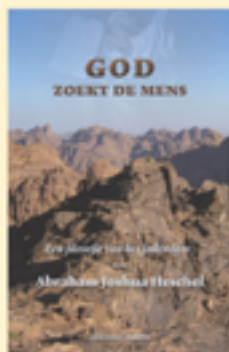
UITGEVERIJ ABRAXAS AMSTERDAM

CANON VAN DE FENOMENOLOGIE

Religiewetenschap, Judaïca, Filosofie, Psychologie, Pedagogiek & Literatuur

4^e druk

4^e druk

5^e druk

2^e druk

5^e druk

1^e druk

2^e druk

Nawoord van Jan Ligthart

Fenomenologische pedagogiek

Voorwoord van Rudolf Otto

Voorwoord van Peter Sloterdijk

DE FENOMENOLOGIE, DE LEER DER VERSCHIJNSELEN, staat tussen de vermelding van een chaotisch aantal feiten en de doorgevoerde abstractie van een alomvattend waardeoordeel in. Zij probeert structuren te zien in de verwarrende berichtenstroom, maar stelt het oordeel nog even uit. Er moet ruimte komen voordat de beslissingen vallen.

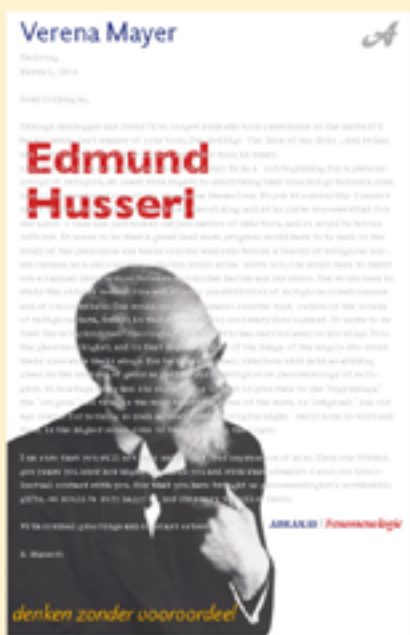
Fenomenologie kan de wetenschap van het tussenrijk genoemd worden want zij voert een rechtmatig interregnum. Nadat de gegevens zijn samengebracht en voordat de systematische ordening en definitieve beslissingen kunnen inzetten, komt haar de leiding toe in de geestelijke bezinning. Zij leeft tussen de empirische werkelijkheid en de waarheidsvraag. Fenomenologie wil niet oordelen, interpreteren of vertalen, maar begrijpen.

Fenomenologie is de wetenschap van het zuivere bewustzijn. Het is een denken zonder vooroordelen dat verschijnselen en mensen in hun eigenwaarde tot hun recht wil laten komen.

Het is een zuivere benadering, van mens tot mens, van geest tot geest.

Kocku von Stuckrad is hoogleraar Religiewetenschap aan de RU Groningen.

Verena Mayer is hoogleraar filosofie aan de LMU München.

Frederik van Eeden, *De kleine Johannes*

Mircea Eliade, *Het heilige en het profane*

Abraham Joshua Heschel, *De sabbat*

Abraham Joshua Heschel, *God zoekt de mens; een filosofie van het jodendom*

William James, *Vormen van religieuze ervaring*

William James, *De wil om te geloven en andere essays*

William James, *De onsterfelijkheid van de mens*

Rufus Jones & D. Mok, *Quakers, triomf en tragiek van het geweten*

Eva Kessler & Daniël Mok, *Liefdevol opvoeden, een kunst*

Verena Mayer, *Edmund Husserl, denken zonder vooroordelen*

Daniël Mok, *Een wijze uit het westen, beschouwingen over Rudolf Otto*

Daniël Mok, *Rudolf Otto, politicus, filosoof en godsdienstkenner*

Paul Neff, *Religie als genade*

Rudolf Otto, *Het heilige, over het buitenredelijke van religie*

Rudolf Otto, *De genadereligie van India en het christendom*

Kocku von Stuckrad, *Geschiedenis van de astrologie*

Populaire Klassieken 1

Fenomenologische Klassieken 6

Fenomenologische Klassieken 7

Judica FK 4

Fenomenologische Klassieken 2

Filosofie FK 8

Fenomenologische Bibliotheek

Fenomenologische Klassieken 8

Fenomenologische Pedagogiek 1

Fenomenologische Bibliotheek

Fenomenologische Bibliotheek

Biografische Kleinoden 4

Fenomenologische Bibliotheek

Fenomenologische Klassieken 1

Fenomenologische Klassieken 3

Fenomenologische Bibliotheek

Vijfenzwertig jaar geleden stierf Rudolf Otto na een leven dat gekenmerkt wordt door triomf en tragiek. Verslaafd aan morfine, depressief en gesloopt door malaria kwam er een tragisch einde aan het veelbewogen leven van de Pruisische politicus, theoloog, filosoof en wereldvermaarde godsdienstkenner Louis Karl Rudolf Otto.

Daniël Mok is redacteur *Genewetenschappen* en godsdienstdoent.

Vier jaar lang incasseert de fijngevoelige Rudolf Otto het getreiter van Rudolf Bultmann en de hypocrisie van Martin Heidegger. Met het aanzwellen van het laarzengestamp wordt Otto steeds melancholischer. Op een herfstdag in 1936 begint hij aan zijn laatste, eerzame tocht naar de spookachtige ruïnes van Burg Stajfenberg.

'Rudolf Otto ist ein Meister gewesen. Er ist ein Entdecker gewesen. - Anders als durch die Mühsal des Bergsteigens gelangt kriecht in die Region der Erhabenheit, noch gewinnt sein Auge jenen innerlichen Blick, der Rudolf Otto ausgezeichnet hat.'

www.uitgeverijbraxas.nl	www.quakers.uitgeverijbraxas.nl
www.babylon.uitgeverijbraxas.nl	www.religies.uitgeverijbraxas.nl
www.genade.uitgeverijbraxas.nl	www.rudolfotto.uitgeverijbraxas.nl
www.james.uitgeverijbraxas.nl	www.tjentini.uitgeverijbraxas.nl
www.olivepress.uitgeverijbraxas.nl	www.oldjl.uitgeverijbraxas.nl

DE LEER DER VERSCHIJNSELEN

Het Griekse woord *phainomenon*, fenomeen, is dat wat verschijnt.

FENOMENOLOGIE IS DE LEER DIE HET VERSCHIJNSEL CENTRAAL STELT.

Fenomenologie staat tussen het opmerken, observeren en benoemen van een chaotisch aantal feiten en de abstractie van een alomvattend waardeoordeel in.¹

Fenomenologie probeert structuren te zien in de verwarrende berichtenstroom en stelt het oordeel nog even uit, tot er genoeg overzicht is verkregen om te beslissen.

Fenomenologie is de wetenschap van het tussenrijk, zij voert een rechtmatig interregnum. Nadat de gegevens zijn samengebracht en voordat de systematische ordening en definitieve beslissingen kunnen inzetten, komt haar de leiding toe in de geestelijke bezinning.

Fenomenologie leeft tussen de empirische werkelijkheid en de waarheidsvraag.

Fenomenologie wil niet oordelen, interpreteren of vertalen; zij wil eerst en vooral begrijpen. – Fenomenologie is de wetenschap van het zuivere bewustzijn.

Het is een denken zonder vooroordelen dat verschijnselen en mensen in hun eigenwaarde tot hun recht wil laten komen.

Fenomenologie is de natuurlijke benadering van mens tot mens, van geest tot geest.

¹ WAARDEOORDEEL: oordeel waarin een waarde wordt uitgedrukt. hedendaags voorbeeld van 'fenomenologisch' leidinggeven:

'Wij hebben mensen nodig die op de hoogte zijn van de laatste ontwikkelingen. Als ervaren leider kun je niet meer zeggen: 'doe maar zoals ik het deed, dan komt het wel goed. Je moet ruimte bieden. Kortom, een andere vorm van leiderschap onder het motto dat ik anderen behandel zoals ik zelf behandeld wil worden. Goed luisteren, oprechte interesse tonen, iemand echt zien, daar draait het om.

Ik verzamel graag mensen om me heen die dingen beter kunnen dan ik. Het schenkt voldoening als we op die manier samen verder komen.'

(Generaal KI Elanor Boekholt-O'Sullivan, Trouw 20-11-2020)

FENOMENOLOGISCHE BIBLIOTHEEK

Jan Ligthart

DE
PEDAGOOG MET EEN GROOT HART,
FIJN PENNETJE EN EEN KRACHTIG
VERHAAL

**Fenomenologische pedagogiek
avant la lettre**

Jan Ligthart

DE KLEINE JOHANNES

De groei van een jonge ziel
tot in de adolescentie,
waarover Van Eeden zelf schreef:

*Het heeft veel van een sprookje, mijn verhaal,
maar het is toch allemaal echt zo gebeurd.
Zodra je het niet meer geloofd moet je niet meer
verder lezen, want dan is het niet voor jou
bedoeld.*

Fenomenologische pedagogiek

ZEGEN & VLOEK

Twijfel
&
geloof

KARAKTER & AANLEG

**De psychologie van de twijfel
De fenomenologie van de twijfel
De twijfel in de Bijbel**

Dorothea Timmer-Hagens

GELOVEN ALS MOGELIJKHEID

INTERACTIEVE GELOFS-communicatie
ervaringsonderzoek en de kwaliteit van intergeneratieve
communicatie in de christelijke gemeenschap

INTERACTIVE COMMUNICATION OF FAITH EXPERIENCE
exploring strategies and the quality of inter-generative communication
of faith in the Christian community.

2012, Digital archief 2012

RELIGIEUZE
ONTWIKKELINGSFASEN

aan de hand van Rümke en Heschel

NUMINEUZE ERVARINGEN

Levenswendingen tijdens de adolescentie

FENOMENOLOGISCHE ARCHIEF NO 1

Redactie en samenstelling: David Smit

2019XK-400001 2013

PEDAGOGISCHE
FENOMENOLOGIE
IN HET
BEROEPSONDERWIJS

Perceptuele psychologie
VOOR
Mbo & Hbo

**De existentieel-humanistische
opvatting van de derde weg**

Jan H. van den Berg

HISTORISCHE
FENOMENOLOGIE

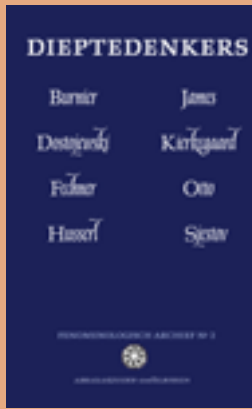
De Utrechtse school

FENOMENOLOGISCHE BIBLIOTHEEK

Wittgenstein & James
HET PROBLEEM
VAN DE
VERBINDING

**tussen
denken & betekenis
en
fysiologie & causaliteit**

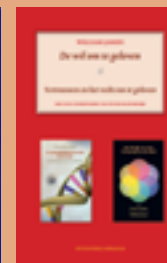

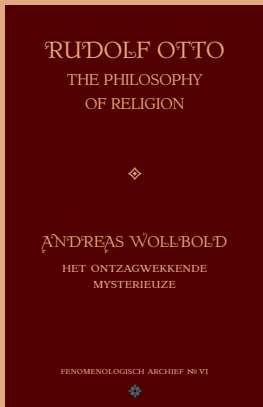

HET FENOMENOLOGE

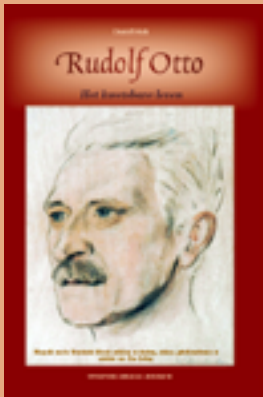
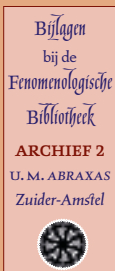

HET FENOMENOLOGE

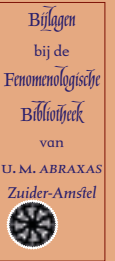

NOLOGISCH ARCHIEF 1

NOLOGISCH ARCHIEF 2

LETTERTYPEN

ADOBE JENSON *Pro Bold Caption, Pro Caption, Pro Italic, Pro Italic Caption, Pro, Pro Semibold Caption, Pro Semibold Italic Caption*

Ute Schwabacher

BODONI ORNAMENTS

PMN CAECILIA, *75 Bold, 76 Bold Italic, 86 Heavy Italic Small Caps & Oldstyle Figures, 85 Heavy Oldstyle Figures, 85 Heavy Small Caps & Oldstyle Figures, 56 Italic Oldstyle Figures, 55 Roman, Roman Oldstyle Figures, 55 Roman Small Caps & Oldstyle Figures, 56 Oldstyle Figure, Sans Head It, Sans Head Rg, Sans Text It*

DTL-DOCUMENTA, *ExpertRegular, Medium, Regular, Sans ST-Italic, Sans ST-Regular, D, D Bold, D Caps*

DTL-HAARLEMMER, *D Caps Bold, D Caps Bold Italic, D Caps Italic, D Caps Medium, D Caps Medium Italic, D Italic, D Sans Caps, D Sans Italic, SD, SD Italic, SD Medium, SD Sans Italic, SD Sans*

DUTCH MEDIAEVAL *Pro, Pro Bold Italic, Pro Italic, Woo Initials, Wo1 Reg OSF*

FILOSOFIA, *AllSmallCapsOT, GrandOT-Bold, UnicaseOT*

GARALDA, *Bold, Bold Italic, Italic; Garalda Db, Db Italic, Md, Md Italic*

MINION *Pro Bold Caption, Pro Bold Display, Pro Bold Italic, Pro Display, Pro Italic, Pro Italic Caption, Pro Italic Display, Pro Medium Italic, Pro Medium Italic Display, Pro, Pro Semibold, Pro Semibold Caption, Pro Semibold Italic Display, Pro Subhead*

SALDEN *Black, Black Condensed, Caps, Italic, Roman, Titling*

TRINITÉ *No1, Ita; No2 Italic, No4 Medium Italic, Titling Normal*